رهاڻ هيرن ڪاڻ

جلد سم

تحقيق ۽ تاليف

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

رهاڻ هيرن ڪاڻ

رهاڻ هيرن ڪاڻ

(جلد پيو)

تحقيق ۽ تاليف

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد سنڌ.
2001ع

نيو فيلڊس پبلڪيشن جو ڪتاب نمبر ٻه سٺو ايڪيتاليهه

ڇپائيندڙ نيو فيلڊس پبليڪيشنس
تنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
ڇپيندڙ ذڪي پرنٽنگ پريس ڪراچي.
پهريون ايڊيشن اپريل 2001ع
قيمت -/80 روپيا

(مصنف جا حق ۽ واسطا قائم)

REHAN HERAN KHAN. BY: DR. N.A. BALOCH.
Published By: New Fields Publications, Tando Wali Mohammad, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition April 2001.
Price Per Copy Rs. 80/-
Book No. 241

هي پهريون ڇاپو فيروز احمد جو ادبي خدمت جي قدرداني طور، بنا معاوضي نيو فيلڊس پبلڪيشنس طرفان اشاعت لاءِ ڏنو ويو. نبي بخش.

عنوان جي فهرست

صفحا

• مهاڳ	١ - ٢
• سنڌي لفظ 'ڪچهري'	٣ - ٥
• تاريخ	٦ - ٢٢
• سامراجي حڪومت خلاف سنڌ جو خلافت تحريڪ ۾ ڀرپور حصو	٢٣ - ٣١
• سدا حيات سورهيه صبغت الله شاهه	٣٢ - ٣٥
• زمانو بدلجي ويو	٣٦ - ٤٣
• وڻا سي وينجهار	٤٤ - ٥٨
• سنڌي ٻولي	٥٩ - ٦٢
• سنڌ جي اوڀڙ (نباتات) جو مطالعو	٦٣ - ٨٤
• ذٿ ۽ ذوتي	٨٥ - ٩١
• تڪر-ٿر-گهاڙواري وات	٩٢ - ٩٤
• سنڌ جون رانديون	٩٥ - ١٠٠
• ڳالهيون ملهه ۽ ملهن جون	١٠١ - ١٠٤
• عوامي فيلسوف	١٠٥ - ١٢٠
• واسينگ نانگ جي مڻ	١٢١ - ١٢٢
• هي ءَ جڳ بازيگر جي بازي	١٢٣ - ١٢٦
• سنڌ جون مانائتيون مايون	١٢٧ - ١٣١
• سنڌ جي لوهارن جي ڪاريگري	١٣٢ - ١٣٧
• مقامات سنڌي	١٣٨ - ١٤١
• گول لاتون چورس چگهه	١٤٢ - ١٥٤
• مُندن جي موتَ ۽ سِڪ وارن جون سارُوٽيون	١٥٥ - ١٦٣
• ڪچهري ناڙي	١٦٤ - ١٧٤

بلسمه تعاليٰ

مهاڳ

هي رهاڻ هيرن ڪاڻ آهي. پنجاهن سالن واري دور (٢٠٠٠-١٩٥٠ع) ۾، سنڌ جي سچٽن ۽ سگهڙن سان ڳوٺن شهرن، واهڻ وسين ۾ رس رهاڻيون ٿيون جن جو هيءَ مواد يادگار آهي. ڪن پيارن ترغيب ڏني ته آءٌ پنهنجي سوانح عمري لکان: ڪنهن حدتائين هي منهنجي سوانح عمري آهي.

هن ذخيري ۾ شامل ڳالهيون سڀ نيون آهن، ۽ گهڻيون سڀ نه اڳ لکيل آهن ۽ نه ڇپيل. هنن ڳالهين کي رهاڻ واري رنگ ۾ بيان ڪيو ويو آهي ۽ پڙهندڙن کي مخاطب ٿي ڳالهايو ويو آهي. ڳالهه مان ڳالهه نڪرندي ۽ پڙهندڙ کي ڪيئي ڳالهيون ٻڌايون وينديون ۽ ڪيئي نيون معنائون وهجايون وينديون. غور سان پڙهڻ ۽ پرجهڻ وارن لاءِ هن ذخيري ۾ سنڌ جي ماڻهن ۽ راڄن جي رهڻي ڪهڻي، ڳالهه ٻولهه، سرت سمجهه، دانائي دوانديشي، خوشي ۽ خوشطبعي، شعر ۽ ادب جا من موهيندڙ مثال موجود آهن.

هن ذخيري ۾ ڪي ڳالهيون اهڙيون آهن جيڪي راقم گهڻو اڳ جدا جدا موقعن تي جدا جدا ڪچهرين ۾ ٻڌيون. ٿي سگهي ٿو ته ڪي صحيح نموني سان نه ٻڌايون ويون هجن يا نه سمجهيون ويون هجن، ۽ جئن ته اهي هڪ وڏي وقفي کان پوءِ هت بيان ٿيون آهن انهيءَ ڪري ڪي پوريون ياد به نه رهيون هجن. پڙهندڙ مهربانن کي گذارش آهي ته جيڪڏهن ڪين ڪا وڌيڪ صحيح صورتحال معلوم ٿئي ته پنهنجي پيار ۽ پاٻوهه سان درستي ڪن.

هي اڻکٽ خزانو آهي جيڪو ڪنهن حدتائين منهنجي لکيل ياد داشتن ۾ موجود آهي پر گهڻي حد تائين منهنجي يادگيرين ۾ محفوظ آهي. وقت ۽ فراغت آهر، ان کي قسطن وار شايع ڪرڻ جو ارادو آهي. پهرين جلد جي اشاعت بعد هيءَ 'رهاڻ هيرن ڪاڻ' جو ٻيو جلد آهي جيڪو شايع ٿي رهيو آهي.

هيءَ سلسلو، سنڌ جي مختلف موضوعن، سنڌ جي عوامي جذبن احساسن، ڳڻن ۽ ڳالهين جو آئينو آهي جنهن اڳتي هلي اهو معلوم ٿئي ٿو تہ ويهين صديءَ ۾ سنڌ جي عام زندگيءَ جا ڪهڙا نقش نشان هئا ۽ فهم ۽ فڪر جا ڪهڙا خاص عنوان هئا.

هن جلد ۾ بہ موضوع خاص تحقيقي نوعيت جا آهن: هڪ 'سنڌ جي اوپڙ (نباتات) جو مطالعو' ۽ ٻيو 'سنڌ جي لوهارن جي ڪاريگري ۽ هنر'. سنڌ سائي آهي پر ان ساوڪ جو مطالعو نہ ٿيو آهي. راقم سرزمين تي وڃي سنڌ جي گاهن، ٻوٽن، ٻوٽن ۽ وَلين کي ڏٺو ۽ تفصيل قلمبند ڪيا جن کي ابتدائي ڄاڻ طور شامل ڪيو ويو آهي تہ جيئن وڌيڪ تحقيق ٿي سگهي. 'شاهہ جي رسالي' ۾، لوهارن جي ڌنڌي پيشي جي حوالي سان شاهہ صاحب جا چيل بيت زيرغور آيا تہ انهن کي صحيح طور تي سمجهڻ جي ضرورت محسوس ٿي ۽ سنڌ جي لوهارن جي ڪاريگريءَ جو پتو پيو. اهو تفصيل سنڌ ۾ ڇيلن ۽ ٽلن، يعني ٽيڪنيڪ ۽ ٽيڪنالاجي، جي تاريخي مطالعي لاءِ خاص اهميت رکي ٿو.

هن جلد ۾ شامل بہ موضوع ادبي انشائي نوعيت جا آهن: هڪ 'مقامات سنڌي' ٻيو 'گول لاٽون چورس چگهہ'. انهن ۾ تحقيقي معلومات بدران طبعزاد عبارت آرائي جو رنگ ڀريل آهي. وڌيڪ وضاحت هرهڪ جي شروعات ۾ شامل آهي.

آخر ۾ 'ڪڇهري نازي' جو نئون موضوع رکيل آهي، جيئن جلد پهرئين جي آخر ۾ 'ڪچهري بدين' جو موضوع شامل هو.

نبي بخش

سنڌ يونيورسٽي
حيدرآباد، سنڌ
١٦ - ڊسمبر ٢٠٠٠ع

لفظ 'ڪچهري'

هر ٻوليءَ ۾ ڪي مشهور معروف لفظ اهڙا آهن جن جي اصل جي پوري پڪي خبر نٿي پوي. سنڌيءَ ۾ 'ماني' ۽ 'ادا' اهڙا لفظ آهن. 'ميان' به اهڙو لفظ آهي مگر اهو سنڌي توڙي ٻين ٻولين (پنجابي، پشتو وغيره) ۾ به استعمال ٿئي ٿو. 'ڪچهري' به اهڙو لفظ آهي، ۽ جئن ته راقم جي عمر ڪچهرين ۾ گذري آهي انهيءَ ڪري اهو وري ويچار هيٺ آيو آهي.

١٩-صدي کان وٺي انگريزن جي دور ۾، لفظ 'ڪچهري' ڪورٽ جي معنيٰ ۾ عام طور استعمال ٿيو، ۽ انگريزن جي دور جي اردو ۽ انگريزي ڊڪشنرين ۾ اهو لفظ خاص طرح انهيءَ معنيٰ ۾ ئي ملي ٿو. مصنف جوهن پليٽس (John T. Platts) پنهنجي "اردو، ڪلاسيڪل هندي-انگريزي ڊڪشنري" ۾ ڪچهري جي معنيٰ هيٺين طرح ڏني آهي جنهن مان ڪورٽ، فيصلي ڪندڙ تنظيم، دربار، شهري ايوان، ماڻهن جو ميڙ يا ڪاروباري ڪارگذاري جون معنائون نڪرن ٿيون

A court of justice, tribunal, a public office, a town house, or the people assembled, or the business proceeding.

ڪچهري سان لاڳو اصطلاحن جون معنائون هن طرح ڏنيون ويون آهن: ڪچهري برخاست ڪرڻ= ڪورٽ پوري ڪرڻ؛ ڪچهري چڙهڻ= ڪورٽ ۾ اچڻ. ڪچهري ڪرڻ= ڪورٽ هلائڻ، ڪيس ٻڌڻ، سرڪاري ڪم اُڪلائڻ؛ ڪچهري لڳائڻ= ماڻهن جو ميڙ گڏ ڪرڻ يا گوڙگهمسان ڪرڻ؛ ڀري ڪچهري ۾ =کلي ڪورٽ ۾.

مٿين معنائن مان ڏسبو ته اهي سڀ ڪورٽ ۽ فيصلن سان لاڳو آهن، ۽ اهي سنڌي ۾ ڪچهري جي معنائن کان مختلف آهن. سنڌ ۾ ڪچهري عام فهم عوامي لفظ آهي، هندوستان ۾ 'ڪچهري' انگريزن جي دور وارو خاص لفظ آهي ۽ انتظامي آهي.

سنڌ ۾ سگهڙن سان ڪچهريون ڪندي توڙي وڏي عمر جي سڄاڻ ماڻهن سان رهاڻ ڪندي، 'ميرن جي ڪچهري' جو ذڪر آيو: "فلاڻو ميرن جي ڪچهري ۾

ويو: ڪچهري لڳي پئي هئي. ميرصاحب پاڻ ويٺو هو. وغيره". پر اهڙن سيني حوالن ۾ 'ڪچهري' جو مفهوم 'رهاڻ واري مجلس' معلوم ٿيو: 'ڪورٽ قائم ڪرڻ' يا ڪيس هلائڻ واري معنيٰ سامهون نه آئي. سگهڙن جي عام ڪچهرين ۾ ميرن جي درٻار بدران 'ميرن جي ڪچهري' جو ذڪر آيو.

سنڌيءَ ۾ لفظ 'ڪچهري' تمدني مفهوم وارو آهي. 'ڪچهري' معنيٰ اها محفل ۽ مجلس جنهن ۾ ڳالهيون هَلن، جنهن مان علم ۽ عقل وڌي: جتي فهم ۽ فضيلت سان ويهجي ۽ جتي سمجهه ۽ عقل سان ڳالهائجي. اڄ تائين سنڌي ۾ 'ڪچهري' هڪ عام ۽ عوامي لفظ آهي ۽ شهرن کان وڌيڪ ٻهراڙي ۾ استعمال ٿئي ٿو، ٿر بر ۾ سمجهجي ٿو ۽ ڳالهائجي ٿو. 'چڱن جي ڪچهري'، 'مڙسن جي ڪچهري'، 'پاڻ ۾ ڪچهري ڪيائون' (محبت وارن). پر گهڻن جو هجڻ لازمي ناهي: ٻه دوست هوندا ته ٻه هڪ ٻئي کي چوندا ته ادا ويهه ته ڪچهري ڪريون. چوندا: فلاڻو ڪچهريءَ جو مور آهي، 'مڙس ڪچهريءَ جهڙو آهي'. ڪچهريءَ ۾ اچڻ وقت سگهڙ ماڻهو چوندو "ادا ڪچهريءَ جو سلام"، موڪلائڻ وقت سمجهدار چوندو 'ڪچهريون قائم'! (يعني شال ڪچهريون قائم هجن).

لکت ۾ اردو يا هندي ۾ هي لفظ ڪڏهن استعمال ٿيو ان لاءِ وڌيڪ تحقيق جي ضرورت آهي ته جئن هن لفظ جي قدامت بابت صحيح نتيجي تي پهچي سگهجي. ڪن معتبر اردو لغاتن (جهڙوڪ "فرهنگ آصفيه') ۾ هي لفظ ڏنل ئي ڪونهي: البته اوحدالدين بلگرامي 'نفائس اللغات' ۾ ڪچهري کي هند جو هندي لفظ ڪري ڄاڻايو آهي ۽ ان جي معنيٰ 'ديوان' ۽ 'حساب خانه' لکي آهي، يعني سرڪاري درٻار يا انتظامي دفتر. بلگرامي هيءَ لغات سنه ١٢٥٦ هه (١٨٣١)ع ۾ لکي، يعني هندستان ۾ انگريزن جي دور ۾ انگريزن جي انتظامي يا دفتري مفهوم مطابق لکي.

ٻئي طرف تحقيق ڪرڻي آهي ته سنڌي لکت ۾ هي لفظ ڪڏهن آيو. في الحال راقم جي ڄاڻ موجب، ١٢- صدي هجري (ارڙهين صدي عيسوي) جي پهرئين اڌ جو لکت ۾ حوالو موجود آهي جيڪو نفائس اللغات توڙي انگريزن جي دور جي ڊڪشنرين کان هڪ سئو سال کن اڳ جو آهي. شاهه عبداللطيف (ف ١١٦٥

هه/ ١٧٥٢ع) جي همعصر ۽ ساٿياري ميين محمد صلاح پنهنجي منظومي 'بزغل جا ڪلما' عرف مُحمد صلاح جي سنڌيِ' ۾ لفظ 'ڪڇهري' آندو آهي:

رسالت پاڪ رسول جي پَرا سَيتِ پِيا
ڳُهڙُ ڳيڙين ڳائيو چوڏس چڳايا
قريشيءَ جي ڪچهرين پيئي پچارا.

تاريخ

ساڪائن/ سِيٿِيَن (Scythians) وارو دور

ساڪائن/ سِيٿين/ سٿانن (اصل ۾ ترڪ). پهرين صدي قبل مسيح کان ٻي صدي عيسوي واري دور ۾ سنڌ تي حڪومت ڪئي. سندن طاقت جو پهريون مرڪز اوڀر- ڏکڻ ايران وارو ملڪ هو جيڪو پوءِ سندن نالي سان "ساڪا-سٿان"، سگستان، سِجستان (عربي اُچار) يا سِيستان سڏجڻ ۾ آيو. اتان 'ساڪائي' قبيلا هيٺ بلوچستان مان لنگهندا سنڌ ۽ هند ۾ پهتا. پنهنجي تحقيق ۾ آءُ انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته جن ماڳن، شهرن، ۽ علائقن جي نالن ۾ ساڪ، ساڪا، سيوا، سيوي، سيوستان واريون صورتون موجود آهن سي 'ساڪائن' جي تاريخي ماڳن منزلن جا نشان آهن. هن سال گذريل جون (٢٠٠٠ع) ۾ آءُ وڌيڪ تحقيق لاءِ پنجگور(بلوچستان) ويس ۽ ڪن ماڳن جي نالن مان منهنجي گمان جي تصديق ٿي ته ساڪائي قبيلن جي آمد سيستان مان مڪران جي پنجگور واري رستي کان ٿي: هو اڳتي آواران، خضدار، قلات ۽ سبي کان سنڌ پهتا. ساڪائن، سيستان مان بلوچ قبيلن کي لڏڻ تي مجبور ڪيو جيڪي بلوچستان مان ٿيندا سنڌ ۾ پهتا، بعد ۾ ساڪا به بلوچن واري واٽ سان سبي ۽ سنڌ پهتا. پنجگور کان گچڪ، اتان گُوارگو، ڏَنڊار ۽ پوءِ آواران ۾ آيا. گِچڪ ۾ هن وقت تائين به ماڳ ساڪائن جي نالي سان سڏجن ٿا: هڪ 'ساڪائي قلات' (قلعو) ۽ ٻيو 'ساڪائي ڪان' (ڪاريز). اڳتي قلات (موجوده) تي ساڪائن جي تسلط سببان قلات کي سندن نالي سان 'سيوا- قلات' سڏيو ويو، ۽ سبي به سندن نالي سان 'سيوي' سڏيو ويو. هنن سنڌ ۾ به پنهنجو نالو سيو- سِٿان/ سِيوِستان آندو ۽ ان جي گادي جو هنڌ به سندن نالي سان سِيوِي- واهڻ يا سيوهڻ سڏيو ويو. ديبل (ڀنڀور) جي کوٽائي ۾ هيٺينءَ سطح تي ساڪائن جا آثار مليا آهن. ديبل وارو ماڳ 'ساڪري' جي حد ۾ آهي ۽ 'ساڪري' جي نالي ۾ به 'ساڪا' جو عنصر شامل آهي.

سنه ١٩٦٥ع ۾، 'روهي اوئغور' نالي عالم جو تحقيقي مقالو، 'طُخارين جو

اصل وطن' جي عنوان سان، ڪراچي مان پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي جي (ميمائر نمبر٨٠) ۾ ڇپيو جنهن ۾ هن ڄاڻايو آهي ته: سنه ٥١٨ع ۾ چيني سياح سُن- يُون، جيڪو وَخان ۽ پوهو مان لنگهيو، تنهن ڄاڻايو آهي ته هَياطِله (ترڪ قبيلا) طاقتور هئا ۽ چاليهه ملڪ سندن ڍل ڀريندڙ هئا. انهن ۾ ڏکڻ وارو ملڪ تِيهَه لو ۽ مشهور بندر ديبل وارو پاڳو به شامل هو، جن تي سنه ٨٠ قبل مسيح ڌاري ساڪائن پنهنجي حڪومت قائم ڪئي هئي. ساڪا سنبت به سنه ٧٨/٧٩ ۾ شروع ٿيو.

سَگر جو وارو

محقق بيروني پنهنجن ڪتابن ۾، هند ۽ سنڌ جي ستن تاريخي سَنَبتَن جو ذڪر ڪيو آهي، جن مان ٻن سَنبتن يعني 'ساڪا سنبت ۽ سنڌ سنبت' جي شروعات انهن وڏن حادثن سان ٿي جيڪي سرزمين سنڌ ۾ ٿيا. ان جي وضاحت راقم 'سنڌ سنبت' بابت لکيل مضمون ۾ ڪئي آهي جيڪر 'سنڌ صدين کان سيمينار' جي موقعي تي پيش ڪيو ويو. 'ساڪا سنبت' بابت بيروني پنهنجي ڪتاب 'قانون مسعودي' ۾ لکيو آهي ته: ساڪا بادشاه جي سنڌ ۽ سامونڊي ڪناري تائين حڪومت هئي. هن ماڻهن تي ڏاڍا ظلم ڪيا ۽ مقامي ماڻهن کي مجبور ڪيائين ته 'ساڪن' جو لباس پائين. وڪرماجيت پوءِ ان کي ملتان ويجهو 'ڪرور' وٽ ماريو. ان سال کان ساڪا سنبت شروع ٿيو.

بيروني پنهنجي ٻئي ڪتاب (ڪتاب الهند) ۾ هڪ مختصر بيان ۾ 'سنڌ سنبت' جو ذڪر ڪيو آهي جيڪو ساڪا سنبت کان ٥٤٨ سال پوءِ، هجري سنه چار ۽ عيسوي سنه ٤ مارچ ٦٢٦ع کان شروع ٿيو. ساڳئي ڪتاب ۾ ٻئي هنڌ هڪ وڌيڪ تفصيلي بيان ۾ ڄاڻايل آهي ته: 'هند جي ڪنهن بادشاه کي ايران واري طرف جي بادشاهه ماريو هو. ان جي مرڻ کان پوءِ ڪيس پٽ ڄائو جنهن جو نالو 'سَگر' هو. سگر جي ماءُ ڪيس ٻڌايو ته ڪيئن پاهرئين بادشاه سندس پيءُ کي ماريو هو. پوءِ 'سگر' چڙهائي ڪري پيءُ جو وير ورتو ۽ گهڻا ماڻهو ماريائين.

پانڇي ٿو ته اهو ساڳيو واقعو ٿوري اختلاف سان فتحنامي ۽ تاريخ معصومي ۾ بيان ٿيل آهي جنهن مطابق ايران مان نيمروز (سيستان) جي لشڪر سنڌ تي چڙهائي ڪري راءِ سهاراس کي ماريو جنهن کان پوءِ سندس پٽ راءِ سهاسي تخت

تي وينو ۽ وڏو طاقتور ٿيو.

انهن پن بيانن مان سنڌ سنبت بابت ائين چوڻ مناسب ٿيندو ته راءِ سهاراس جي موت کان پوءِ سندس پٽ سگر وير ورتو، ۽ پوءِ بيو پٽ راءِ سهاسي تخت تي ويٺو. اهو انهيءَ ڪري جو تحقيق ڪندي معلوم ٿيو ته سنڌ ۾ 'سَگر' بابت روايتون اڄ تائين موجود آهن. ميرپورماٿيلي - اباوڙي طرف ڪچهريون ڪندي ڪي تي دفعا سگهڙن کان ائين ٻڌو ويو ته 'سَگر جو وارو هو'، يا 'هي گهڻو اڳ سگر جي واري جي ڳالهه آهي.' تَر ۾ ڪيل تحقيق مان معلوم ٿيو ته هت ڪي پراڻا کوهه آهن جيڪي اڳئين زماني جا 'سگر جي واري جا' آهن. ٽالپورن تر کي آباد ڪرڻ طرف گهڻو توجهه ڏنو ۽ غيرآباد زمينون سنڌ جي ماڻهن کي ڏنائون. انهن جدا جدا جاين تي پراڻا کوهه ڳولي لڌا جيڪي ڪنهن اڳئين وقت ۾ ڏلهي (لٽي) چڏيا هئائون. هاڻي جڏهن انهن جاين تي نوان راڄ اچي وينا ته ماڻهن هيناهيون ڏنيون ۽ پڻ ڏنائون ته مينهن جو پاڻي ڪن جاين تي هيٺ ٿو وڃي؛ تڏهن اهي جايون کوٽيائون، کوهه لڌائون، ۽ پاڻي ڪڍيائون. اهڙن کوهن بابت ڳالهيون هلندڙ هيون ته اهي قديم زماني جا 'سَگر جي واري جا' آهن. اهڙو پهريون کوهه مون کي سگهڙ ساهڙ ٿيبي پنهنجي ڳوٺ ڪَرنور ۾ ڏيکاريو. معلوم ٿيو ته 'سگر جي واري' وارو هي کوه نَو پرهه هيٺ، پڪي روهڙي تائين، جڻ ته پڪو گندلو. ان کان هيٺ پهرين وارِيءَ وارو عمق پڪين سرن سان ٻڌل جيڪي نندڙيون (چار يا پنج آڱر ويڪر ۽ ڊيگهه ۾). ان کان هيٺ ڪَچي يا اَيري روهڙي وارو عُمق ٻَڌو ڪونه ويو، انهيءَ ڪري تَڙ ڏنو. ساهڙ جام چيو ته: اسان جي وڏن هيٺ 'ٻِتُو' وارِ پَٽي کي ٻڌڻ جي ڪوشش ڪئي پر ٻڌجي نه سگهيو.

وڌيڪ پڇائون ڪندي معلوم ٿيو ته ٻيا هيٺيان کوهه مشهور آهن ته 'سگر جي واري' جا آهن. تعلقي ڇاڇري جي ڳوٺ اَٽيهَر' ۾ (ڪوسن بلوچن جو جيڪي ٽالپورن جي واري ۾ اتي آيا ۽ کوهه ڳولي ڪڍيائون)، 'تر ۾ 'سگر جي واري' جا ٻيا مشهور کوهه هيٺين ماڳن وارا: وَرٽاريو، دوبار، تڳوسَ، ٻسارٽو، ڪُڏي، وِڪڙيو، ساڪريو (اهي ننگرپارڪر تعلقي ۾) ۽ ٽارياڻو، راڄوڙو، (تعلقو مٺي). اهي کوهه سڀ پٿر جا. انهن جي خاص سڃاڻپ اها جو هيٺ تمام سوڙها. ايترو جو انهن جو گهيرو "تي پير" (يعني ماڻهوءَ جي ٽن پيرن جي ويڪر جيترو

گهيرو). ماڻهو وَرَندو (اندر گهڙندو) تہ رهڙجي نڪرندو.
ٿر ۾ مقامي طور تي 'سَگر' بابت ڏند ڪٿائون (legends) هليون.
١٩- آڪٽوبر ١٩٩٢ع تي مٺي ۾ ڪيل ڪچهري ۾ ۽ وري 'مينگهي جي تڙ' تي ٢٤- آگسٽ ١٩٩٧ع تي ڪيل ڪچهري ۾ راقم کي اهڙيون ڏند ڪٿائون مليون جن موجب سَگر بادشاهہ سان جنات پڌل هئي. جنن کان هو روزانہ نئون کوهہ کوٽائيندو هو ۽ نئون پاڻي پيئندو هو. جملي پنجاه ڪروڙ کوه کوٽاياائين.

سَگر ڪٽايا ساڳڙُو کُوئا ڪِروڙ پَچاس

'ساڳڙو' يعني 'ساڳڙو پَڏ' وارا، سٺي پڏ وارا. جيسر مير جي ڳاڙهن پٿرن جي پڏ وارا. پوءِ فخر ڪيائين تہ مون وٽ هيتري گِنات آهي. مون جهڙو ڪير! ماڻهن تي ظلم ڪيائين ۽ ڪانئن زوري کوه کٽايائين. هنن تہ پٽيو، پر ڌرتيءَ بہ ڏٺي وٽ دانهن ڪئي تہ هن ظالم منهنجو پيٽ تنگ تنگ ڪري منهنجا آندرا ڪڍي ڇڏيا آهن. مٿس ڏٺي جو ڏمر ٿيو ۽ جڏهن مئو تہ مٿس ڪنهن ڏيئو بہ ڪونہ پاريو:

هڪ لک پُوت، سوا لک نِياتي
اي دن ايسو، ڏيوَلي نہ ٻيسي پاتي

سگر جو پٽ پڳر ۽ ان جو پٽ ڀاڳيس ٿيو. هن جبل ۾ ويهي ڇهہ هزار ڇاونجاهہ ورهيہ تپسيا ڪئي ۽ ڀاڳ وارو ٿيو. ڀاڳيس جي بخت سان ئي ''گير مير'' (پهاڙن) مان گنگا ندي هيٺ لٿي.

عرب اسلامي دور

حيدرآباد جي قلعي جي دروازي سامهون، شاهي بازار جي اولهہ طرف 'اصحابي جي قبر' مشهور آهي. 'تبع تابعين' جو سنڌ ۾ اچڻ صحيح ڪري ڄاڻبو، باقي اصحابن جي سنڌ ۾ اچڻ بابت شروعاتي تحقيق بوبڪن جي وڏي عالم مخدوم جعفر بن ميران ڪئي ۽ ان بعد مخدوم محمد هاشم ٺٽوي 'بياض هاشمي' ۾ هن موضوع تي لکيو. سندس عربي عبارت جو ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

فصل: اصحابن جي باري ۾ جيڪي سنڌ ۾ آيا جن مان ڪن هت وفات ڪئي.
سنڌ جي مقامي ماڻهن مان هڪ شخص 'تابعي' پڻ هو. روايت آهي تہ رسول الله ﷺ، پنجن اصحابن سان پنهنجو خط سنڌ وارن ڏانهن موڪليو هو: سنڌ ۾ 'قلعي نيرون' ۾ جڏهن آيا تہ اتي جي ڪن ماڻهن اسلام قبوليو. پوءِ انهن

مان ۽ اصحاب سنڌ جي راڻي سان گڏ واپس ويا. باقي ٽي اصحاب سنڌ ۾ رهيا جن سنڌ ۾ اسلام کي وڌايو ۽ سنڌ وارن لاءِ اسلامي احڪام کي کولي سمجهايو. پوءِ انهن اتي (نيرون ۾) وفات ڪئي ۽ سندن قبرون اڄ تائين اتي موجود آهن (جمع الجوامع). مون هي روايت مخدوم محمد جعفر بوبڪائي جي پنهنجي هٿ اکرين لکيل ڏٺي ۽ پڻ مخدوم حافظ بن مخدوم بايزيد کان ائين ٻڌم. اهو صحيح آهي ته سنڌ جو هڪ شخص 'تابعي' هو جنهن اسان امام محمد بن حسن جي ڪتاب 'موطاء' جي حوالي سان هن بياض جي 'دوائون علاج شفاء' بابت قران شريف جي آيتن واري باب هيٺ لکيو آهي. (مخدوم محمد هاشم)

سلطان محمود غزنوي

● اسلامي دور ۾، 'السند' بغداد جي خلافت جو هڪ وسيع وڏو صوبو هو. خليفي متوڪل جي دور ۾ سنہ ٢٤٧ ھ تائين هن صوبي جو انتظام خليفي طرفان مقرر ڪيل گورنرن ذريعي هليو. بعد ۾ هن صوبي جو انتظام وقت جي خليفي طرفان سلطان محمود غزنوي جي حوالي ٿيو. ان بابت مؤرخ ابن عمراني (وفات ٥٨٠ھ) پنهنجي ڪتاب "الانباء في تاريخ الخلفاء" (١٩٧٣ع ۾ لائيڊن، يورپ مان ڇپيل) ۾ ڄاڻايو آهي ته: خليفي القادر بالله خراسان، جِبال، سنڌ ۽ هند جا صوبا سنہ ٣٨٧ ھ ۾ سلطان محمود جي حوالي ڪيا. ٻي روايت موجب سنہ ٤٠٢ ھ ۾ سلطان جي حوالي ٿيا.

● گجڻي واري دانهن. سنڌ جي هڪ آڳاٽي روايت 'گجڻي واري دانهن' بابت آهي، يعني 'غزني واري دانهن'، يا اهو فرياد جيڪو سنڌ مان هڪ مائي سلطان محمود وٽ غزني ۾ ڪئي وئي. 'نئين ڪوٽ' کان اوير، ٻڙي جي وچ ۾، ڀيٽ ۾، آڳاٽو قبرستان آهي جيڪو هاڻي 'درس راڄپار جو مقام' سڏجي. ان قديم ماڳ تي، 'وَڏوهر' نالي صاحبزادو رهندو هو، جنهن کي ٿانوَر ڀَٽي ڪُهايو. ان صاحبزادي جي ماءُ غزني جي هٽي ۽ اها سلطان محمود وٽ دانهين وئي. سلطان مائي جي دانهن اُنائي ۽ ٻاتي جي ملڪ تي چڙهائي ڪري ٿانور ڀٽي کي ماريو. تاريخ ۾ 'ٻاتيہ' ملڪ تي سلطان محمود جي حملي جو ذڪر آهي جيڪو اتر طرفان سنڌ جي سرحدن سان لاڳو هو. هن روايت مان اهو اهڃاڻ ملي ٿو ته پُراڻ درياءَ ۽ ٻوري ناري جي دو-آبي واري آباد علائقي ۾ غزني جو ڪو خاص نمائندو

رهندو هو.

• ٻرڙائو جو ڪوٽ، جيڪو جهڏي شهر کان ٻه ميل اتر اوڀر طرف پُراڻ (درياءَ) جي ڪپي ڪنڌي تي آهي، ان بابت عام روايت آهي ته اهو ’گجڻي جي واري جو‘ آهي، همون جو تلاءُ به اتي آهي.

• مل محمود ۽ خدا دوست. هي هڪ قصو آهي جيڪو سلطان محمود جي نالي ۽ حوالي سان سنڌ ۾ گهڻي وقت کان هلندڙ آهي. ان ۾ سلطان محمود غزنوي کي ’مل محمود‘ (يعني وڏو طاقتور) سڏيو ويو آهي. ان جي پٽ جو نالو ’خدا دوست‘ ڄاڻايو ويو آهي. شروع وارو بيت ته:

ملڪ ۾ مل محمود هو غزنوي غازي
عادل تنهن عدل سين ڪيي بِدعت بازي
ميڙي مرد ملوڪ ڪيا نر سڀ نمازي
نِوڙت نِيازي، هو دين گهڻو ديدار ڪيو.

سومرا دور

سومرن بابت ڪافي مواد راقم جي ٽن ڪتابن ۾ اچي ويو آهي: ٻه جلد دودي چنيسر جي ڳالهه جا ۽ هڪ جلد سومرن جي دور جو. مشڪل مسئلو آهي سومرن حاڪمن جي حڪمراني جا سلسلي وار سال قائم ڪرڻ. ٽني جي سمن حڪمرانن جي نالن، لقبن، سنن ۽ سالن بابت راقم طرفان ڪيل تحقيق خيرخوبي سان آڳاتو پوري ٿي، جو لڪت توڙي آثارن مان پورا پڪا اهڃاڻ مليا. سنڌ جي سومرن اميرن بابت هيٺيان حوالا هن مسئلي تي روشني وجهن ٿا.

ــ سومرن جو آخري بادشاهه همير هو جنهن کي سمن ماريو. همير پٽ دودي جو هو. اهي نالا پڪا آهن جو ان وقت ملتان جي گورنر عين الملڪ ماهرو جي لکيل خطن ۾ موجود آهن.

ــ همير بادشاهه کي شايد پٽ ڪونه هو، ۽ جي هو ته به پيءُ سان گڏ مارجي ويو. باقي همير جي ڀن ڀائرن هَمُو ۽ محمد کي پوءِ سلطان فيروز شاهه خانديش ۾ جاگيرون ڏنيون ۽ هو اتي ئي رهيا. انهن جا نالا به پڪي پختيءَ طرح معلوم ٿيل آهن ۽ راقم جي انگريزي مقالي ۾ تفصيل سان بيان ٿيل آهن.

ــ سنه ٦٢٤ هه ۾ جڏهن جلال الدين شاهه خوارزم جو بادشاهه سنڌ مان لنگهيو

تڏهن سنڌ جي لاڙ توڙي ڪڇ جو حڪمران چنيسر هو جنهن جو لقب ”سِنان الدين“ هو. اها شاهدي به لکت ۾ موجود آهي ۽ پڪي آهي.

- باقي ٻين حڪمرانن جا نالا توڙي سن ۽ سال، ڪن مشهور روايتن جي آڌار تي تخميني طور متعين ٿي سگهندا. انهيءَ سلسلي جون

- هڪڙيون روايتون دودي نالي بادشاهن بابت آهن. هڪ بيان اهو ته ’ست دودا‘ ٿيا جنهن مان ايترو گمان ڪرڻ صحيح ٿيندو ته دودي جي نالي سان هڪ کان وڌيڪ بادشاه ٿيا.

- ٻيون روايتون انهيءَ اهڃاڻ تي متفق آهن ته پهريون بادشاهه دودو هو جنهن کي ”دودو وڏو“ چيو وڃي ٿو.

- هڪ وڏي سگهڙ (فقير عبدالستار مهر مرحوم) جي زباني ته: پهريون دودو ڀونگراڻي هو ۽ ٻيو دودو دوداڻي هو. سنڌ جي نسب نامن جي روايتي اصول موجب، ڀونگراڻي يعني ڀونگر جو پٽ، ۽ دوداڻي يعني دودي جو پٽ. دودي چنيسر جي ڳالهه وارو ’دودو دوداڻي‘ هو.

- هڪ دودي جو لکت ۾ ذڪر، شيخ حسين ديولي يعني پير پَٺي جي وقت ۾ اچي ٿو. شيخ حسين عرف پير پٺو.

سمن جو دور

سومرن کان پوءِ ڪڇ ۾ سمن جي حڪمراني رهي ۽ ڪن مشهور سمن اڳواڻن اتي ئي وفات ڪئي. هيٺئن بيت مان اهڃاڻ ملي ٿو ته لاکي ۽ ڦل جون قبرون اتي آهن:

اڄ لاکو نه ڦُل، ڳجهه ڳرهيان ڪن سين
منجهه ڪيرن هُل، ٻاهر لَوَن چمڙا.

گهٽي پيچا ڪيم پر معلوم نه ٿي سگهيو ته اهي ڦتل قبا ڪٿي آهن جن ۾ شاعر چمڙا ڏٺا. تاريخ ٢-مئي ١٩٦٨ع ۾ خليفي صاحب جي ڳوٺ (تعلقو ٽنڊو باگو) ۾ ڪيل ڪچهري ۾ مرحوم گل محمد سالاراڻي جت ٻڌايو ته: جادم ۽ جکري جون قبرون، ڳوٺ ڪَهيارِي تعلقي لکپت ۾، ڪُوئانَر ڍنڍ کان اتر- اولهه ٽڪر تي آهن. ڪڇ جي رڪارڊ مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته ’مُهڙ‘ ۽ ’مناهين‘ مان، ’مُهڙ‘ جو قبو ڪڇ ۾ موجود آهي.

ڪلهوڙن جو ديوان تيڪراج

شروع ۾ ميان عباسي (ڪلهوڙا حڪمران) مهدوي طريقي جا فيض وارا فقير ٿيا. پوءِ جڏهن دنيوي طاقت هٿ ڪرڻ جو پَهُه ڪيائون تڏهن ملڪ جي هيٺن راڄن کي هيسائي زمينن تي قبضا ڪيائون جنهن ڪري هو مغلن جي ملتان واري گورنر وٽ دانهين ويا. انهيءَ ڪري ميان آدم شاهه قيد ٿيو ۽ پوءِ ملتان ۾ ڪيس موت جي سزا ملي. ان بعد به ابڙن، سانگين ۽ ٻين قبيلن جي زمينن تي قبضا ٿيا ۽ انهن جا فرياد ملتان جي گورنر شهزادي معزالدين وٽ ٿيا. ان طرفان چاڙهيل فوج سان ميان دين محمد مقابلو ڪيو، پر مارجي ويو. ميان نصيرمحمد داناء هو سو في الحال سنڌ ڇڏي پنجاب هليو ويو، ۽ جڏهن واپس آيو تڏهن راڄن جي رضا سان زمين کي وڌايائين. مائي ڳاڙهي ڪان جڏهن زمين ورتائين ته هوءَ رُني، جنهن تي ميان صاحب ڪيس دلداري ڏني ته هيءَ شهر منهنجو هوندو پر نالي تنهنجي سان سڏبو. ميان يارمحمد دلير هئڻ سان گڏ سياسي شعور وارو هو ۽ ان جي دور کان طاقت وڌي جڏهن هن پنهورن کي سامتاڻي مان ٻي دخل ڪيو. ميان نورمحمد طاقت استعمال ڪئي. سياسي بصيرت کان وڌيڪ هن ۾ زور ۽ ڏاڍ جو جذبو هو. پنهنجن (دائودپوٽرن) توڙي پاڙيسرين (قلات جي خانن) سان جنگيون ڪيائين، ان کان وڌيڪ ته سنڌ جي اندروني رياستن جي حاڪمن (راڻن، ڪلمتين، برفتن ۽ ڪڪرالي جي ڄامن) توڙي اثر رسوخ وارن عالمن ۽ طاقتور قبيلن خلاف لشڪر چاڙهيائين.

نُهڙين جي قبيلي کي آڻ مڃائڻ لاءِ ڪانئن سگ گهريائين جو هنن نه ڏنو: پوءِ جوٽيجن کان گهريائين جن ڏنو. ميان نورمحمد پوءِ نئين ڪوٽ، ٻوري ۽ ٽر واري علائقي تي تيڪراج کي پنهنجو عملدار مقرر ڪيو جنهن ڏاڪي جمائڻ لاءِ اتي پنهنجي ماڙي نهرائي ۽ ميان جي زور تي ماڻهن سان وڏي هيس ڪئي. ان ماڙيءَ جا آثار اڃان تائين موجود آهن. تيڪراج کي ئي ميان موڪليو هو جه وڃي ان وقت جي ونگي جي وريام توڳاچي (وڏي) کان سگ گهريائين. هن چيس ته: هفتي ۾ توکي جواب ملندو. پوءِ توڳاچي پنهنجو لشڪر وٺي چڙهيو ۽ تيڪراج کي ماريائين ۽ ان بعد هو پنهنجي ڪٽنب ۽ ماڻهن سميت سنڌ ڇڏي ڪڇ هليو ويو. جڏهن ٽالپور حڪمران ٿيا ته انهن ڪلهوڙن جي ستايل سيني

ماڻهن ۽ قبيلن جي پوئواري ڪئي. پنهنجا خاص ماڻهو موڪليائون جيڪي لاڙ مان لڏي ويل قبيلن (نوتيارن ۽ نهڙين) کي ڪڇ مان وٺي آيا. وسائي پوتو (چانديو) فقير (اسلام ڪوٽ لڳ. ڪاڪڙهارجي وسائي پوتن جي وڏن مان) موڪليائون جيڪو وڃي وڏي اڳواڻ ابراهيم کي ڪڇ مان وٺي آيو ۽ هو اچي 'اَچا اوتار' يا 'اچيون بازاريون' ۾ رهيو. تالپورن طرفان 'ارباب' جي وڏي خطاب سان سڏيو ويو. مير تاري خان طرفان سندس وڏي آڏرياءَ تي ۽ هو اچي 'ڪيتلاري' ۾ مقيم ٿيو جيڪو هاڻي تَرائي سڏجي.
انگريزن جي دور ۾ ڏاڙيلن اچي مال هنيو، جنهن ۾ ارباب تاج محمد شهيد ٿيو. ويجهن لاڳاپن جي ڪري، ڪاڪڙهارجي وسائي پوتن مان رحم علي خان (وڏي) پويان واهر تي مال ڇڏايو ۽ پڻ ارباب تاج محمد ۽ ٻين جا جنازا سينگاري ڍڪائي پهچايا. ارباب تاج محمد، ارباب توڳاچي (ٻئي) جو پٽ هو. هن پوئين ويجهي دور (۱۹۶۰-۱۹۷۵ع) ۾، وڏن اربابن مان ارباب توڳاچي ۽ ارباب الله جوڙيي سان راقم مليو. ٻئي وڏا لائق شخص هئا. ارباب الله جوڙيي مولوي احمد ملاح جو سنڌي بيتن ۾ ترجمو ڪيل قرآن شريف ڇاپايو. هن ۲۸-آگسٽ ۱۹۹۳ع تي هڪ سئو سالن کان مٿي وڏي عمر ۾ وفات ڪئي. آءُ هن خاندان جي پوين مان ارباب امير حسن، ميرمحمد، عطا الله ۽ فيض محمد جي دعوتن ۽ ڪچهرين ۾ ويس ۽ سندن ميزبانين کان متاثر ٿيس. هنن لفظن لکندي اخبار مان معلوم ٿيو ته ارباب فيض محمد ڪالهه (۲۰۰۰-۱۱-۲۷) گذاري ويو.

ميان نورمحمد ۽ نادرشاهه

نادرشاهه جي پهريائين دهليءَ تي ڪاهه ۽ پوءِ سنڌ تي چڙهائي بابت سنڌ جي ڪنهن شاعر وڏو بيت چيو جنهن جون پهريون ٻه سٽون هي ته:

اصفهانا آئيو نهنگ نادرشاهه
تَنهن جو هڪڙو ڪڙڪو قنڌار تي، ٻيو دهليءَ پيو ڏڪاءُ

پر هن جو ٽريو ڏاڪو سنڌ تي ٿيو جنهن ۾ ميان نورمحمد دليري بدران ڊڄ ۽ خوف جو مظاهرو ڪيو. ڪٿي ڪي ويهه ماڻهو ته ڪين بيهاريائين جيڪي نادرشاهه کي سامهون ٿين ها جو لڄ پت رهجي اچي ها ته مقابلو ٿيو. نادرشاهه هندوستان کي پويان ڇڏي، اڳتي ايران ويندي ڪابل مان واپس وريو ۽ ڪُرم

ندي وارو لڪ لتاڙي ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان مان ٿيندو اچي سنڌ تي ڪڙڪيو.

- ديري غازي خان ۾ گلمڻ خان (گامون سچار) کان نادرشاهه پڇيو ته ”غازي خان جا گهڻا وزير هئا“؟ چيائين ”چار“. پڇيائين ته ”ٻيا به توجهڙا، هئا؟“ چيائين ته: ”اُهي مون کان وڌيڪ هئا“. تڏهن نادرشاهه چيو ته ”پوءِ غازي خان جو ديرو ڪيئن لٽيو؟“ چيائين ته ”هن ٻڌڻ کان بس ڪئي، ۽ چوڻ کان اسان به بس ڪئي.“

- سنڌ به ائين لٽجي وئي. ميان نورمحمد جا پنج وزير هئا. مير ’چام- ندو خان‘ (ائين سندس سجو نالو) ٽالپور، ٻيو چام جان محمد ڏاهري جيڪي ٻئي ملڪ جا وڏا خيرخواهه هئا پر انهن جي صلاح تي ميان صاحب ڪونه هليو. ٻئي طرف راڄو ليکي، پيروز ۽ ٻيا ميان صاحب کي ٻين خلاف ڀڙڪائيندا ۽ جنگ جون صلاحون ڏيندڙ هئا.

- اهو هڪ وڏو سوال آهي ته نادرشاهه دهلي جا خزانا لٽڻ بعد هندوستان مان ايران ڏانهن روانو ٿي ڪابل پهتو ۽ اتي پهچڻ بعد وري ڇو سنڌ ڏانهن وريو؟ سخت سياري ۾ ڪُرم درياءَ وارو ڏکيو لڪ لتاڙي، ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان وارا وڏا وڪڙ ڪاٽي، نادر سنڌ تي چڙهائي ڪرڻ ڇو ضروري سمجهيو؟ وقت جي تاريخن ۾ ان بابت ڪا صفائي ڪانهي. فقط ايترو اڌورو حوالو ملي ٿو ته نادرشاه ميان نورمحمد ڏي لکيو هو ته هو ڪيس ڪابل ۾ اچي ملي پر ميان صاحب ڪونه ويو.

- جيڪڏهن فقط اهو ئي سبب هو ته پوءِ ميان نورمحمد جي غفلت يا غير دوانديشي جي ڪري هڪ تريل آفت سنڌ تي نازل ٿي. ميان نورمحمد اڳ ۾ ئي دهلي جي بادشاهه جي اطاعت قبول ڪري ’خدا يار خان‘ جو لقب وٺي چڪو هو ۽ هاڻي جڏهن محمد شاهه بادشاهه هڪ خاص فرمان ذريعي ٻين ملڪن سان گڏ سنڌ کي به نادرشاهه جي حوالي ڪيو هو ته ان جو سڏ ٻڌڻ ضروري هو. سياسي بصيرت جي تقاضا هئي ته دهلي ۾ نادرشاهه جيڪي ڪيو هو تنهن کان سنڌ کي بچائجي. جيڪڏهن ميان نورمحمد ۾ ايتري طاقت ڪانه هئي جو نادرشاهه جي حملي کي منهن ڏيئي سگهي ته پوءِ ڪابل ۾ وڃي ساڻس نه ملڻ ۾ ڪهڙي

حڪمت عملي هئي؟

ـ دهلي جي بادشاهه محمد شاهه آڻ مڃي ۽ مغليه سلطنت جو هڪ وڏو ڀاڱو نادرشاهه جي حوالي ڪيو. ان ۾ سنڌ جو خاص ذڪر هو. چوٿين محرم ١١٥٢ھ (١٧٣٩) ۾ دهلي جي بادشاهه فرمان جاري ڪيو جنهن ۾ چيائين ته: آءٌ اهي سڀ علائقا نادرشاهه جي حوالي ٿو ڪريان 'جيڪي اٽڪ درياءَ ۽ ساڱري جي اولهه ۾ آهن' (يعني متان اٽڪ وٽان سنڌو درياءَ کان وٺي هيٺ سنڌ ۾ ان جي ساڱري ڦاٽ جي اولهه ۾ آهن). فرمان ۾ سنڌ جي اولهه طرف وارن انهن علائقن جا تفصيل ڏنا ويا ته: قلعو بکر، سکر، خدا آباد، جوکين ۽ بلوچن (ڪلمتين) جا علائقا، صوبو ٺٽو، شهر جوڻ، ۽ شهر سماواتي. وڌيڪ وضاحت لاءِ ڄاڻايو ويو ته درياءَ جي سمنڊ ۾ ڇوڙ تائين، سواءِ لاهري بندر جي، ٻيو اهو سڄو ڀاڱو جيڪو (سنڌو درياءَ جي) ساڱري (ڦاٽ) کان اولهه طرف آهي ۽ جيڪو اڳ هندوستان جي سلطنت ۾ شامل هو سو نادرشاهه جي حوالي آهي.

انهيءَ فرمان کان پوءِ نادرشاهه سڀني ڏانهن آڻ مڃڻ جا ۽ ساليانه ڍل ڀرڻ جا حڪمناما جاري ڪيا. ميان نورمحمد ڏانهن به اهڙو فرمان آيو ۽ پڻ ڪيس لکيو ويو ته ڪابل ۾ اچي بادشاهه جو سلامي ٿئي!

ـ سياسي تدبر جي ڪمي ۽ سندس پنهنجي غرور، سنڌ کي توڙي ميان نورمحمد کي وڏو نقصان پهچايو. نادرشاهه جي اچڻ کان اڳ ميان نورمحمد دائودپوٽن، قلات جي خانن، ۽ سنڌ جي اندروني حاڪمن ۽ عالمن سان جنگيون جوٽي ڪاميابيون حاصل ڪيون. جن سندس غرور وڌايو. ان سان گڏ ليکي وزير جيڪي فتنه باز هئا تن تي هو وڌيڪ ڀروسو ڪرڻ لڳو. روايت موجب راجي ليکي، ميان کي انهيءَ ڳالهه تي ٻيهاريو ته نادرشاهه ڪير ٿيندو آهي! هو ڪو ايران مان اسان تي حڪم هلائي سگهندو ڇا!

انهيءَ ڪري جڏهن دهلي مان محمد شاهه جي فرمان سان گڏ نادرشاهه جو حڪم نامو پهتو ته ميان نورمحمد ڪابل ۾ اچي ملي ۽ ساليانو ڍل ادا ڪري ته ميان نورمحمد طرفان نادرشاهه جي حڪمنامي جو جواب لاپرواهي سان ڏنو ويو. سنڌ جي آڳاٽن ڪتبخانن ۽ ڪن قلمي بياضن ۾ انهن خطن جا هڪ کان وڌيڪ شعر قلمبند ٿيل نظر آيا جن مان ظاهر آهي ته نادرشاهه جي محررن ۽ ميان

نورمحمد جي منشين اهي لکيا. نادرشاهه جي پئي خط ۾ سندس طاقت جو سمان چٽيو ويو ته:

مَن بادِ شمالم که بمالم همه را   من گرگ گزندم که بگیرم رَمه را
از دبد بہِ خلق چه باکست مرا   صرافِ جهانم که شناسم همه را

ميان طرفان ان جي جواب ۾ لکيو ويو ته:

پشه چه باشد که پرد چند ميل - گر بہ هوا رفت نشد جبرئیل
-
وگر مگس زورِ دوبازو کند - طُعمه سِیمرغ نخواهد ربود.

ان تي نادرشاه طرفان ٻئي خط جي سرنامي ۾ ميان نورمحمد ڏانهن ”بطرف خان بي سامان“ ڪري لکيو ويو. ان جي جواب ۾ نادرشاهه ڏانهن ”بطرف بادشاهه بي وزير“ ڪري لکيو ويو. ڀل جي جيڪا گهرهئي تنهن لاءِ لکيو ويو ته:

کافِ که در کلهوره آن کاف راکَشند
باقیِ ازان چه مانند خواهنده را دهند

اهو معيار کان هيٺ وارو سخت جواب ٻڌي نادرشاهه تپي ويو.

ـ نادرشاهه جڏهن سخت سياري هوندي ’کُرم دَره‘ وارا پهاڙ لتاڙي اچي ديري اسماعيل خان پهتو، تڏهن ميان نورمحمد کي پڪ ٿي ته اچي ٿو: پر پنهنجي لشڪر کي آڏا گهٽ جهلڻ ۽ مقابلي لاءِ تيار ڪرڻ بدران، پاڻ کي ۽ پنهنجي خزاني کي بچائڻ ۾ لڳي ويو. پاڻ بچائڻ لاءِ ڏوراهين قلعي عمرڪوٽ جو رخ رکيائين. ڪيس گهڻي ڳڻتي خزاني کڻڻ ۽ بچائڻ جي هئي. سچو ڏيان خزانو ميڙي چونڊي کڻي ڏانهن ڏنائين. البت سنڌ مان جتان نادرشاهه جي اچڻ جو گمان هو اتان جي فصلن ۽ ٻين مددي شين ۽ سامان کي ساڙڻ جو حڪم ڪيائين، جنهن ڪري نادرشاهه کان وڌيڪ ميان جي ماڻهن سنڌ جي گهڻي ڀاڱي کي تباهه ڪيو. سندس ڪنهن بہ سپہ سالار يا سپاهي ڪٿي بہ مقابلي وارو ڪردار ادا ڪونہ ڪيو جو عزت آبرو طور يادگار رهيٰ ها!

ـ ان وقت وزيرن جو ڪردار ڪهڙو هو تنهن بابت لکت ۾ ڪا وضاحت ڪانهي. ان وقت جون جيڪي ڳالهيون ياد رهيون ۽ زباني روايتن ذريعي هلنديون آيون آهن انهن مان صرف مير چاڪر ندي خان ٽالپور ۽ چاڪر جان محمد ڏاهري بابت

ڪجھ معلوم ٿئي ٿو. ميرصاحب جي ڏنل صلاحن جو ميان صاحب ڪي احساس ٿيو ۽ ڪيس پنهنجو خيرخواھ سمجهي پاڻ سان گڏ عمرڪوٽ وٺي ويو. چام جان محمد بہ خيرخواھ هو پر راجي ليکي وارن هميشہ ميان صاحب کي جان محمد خلاف پئي ڀڙڪايو. چون ٿا تہ چام جان محمد عمر ۾ ہين ڪان وڏو هو، ۽ ان وقت ڪا عمارت نهي هئي جنهن کي گڏجي ڏسڻ ويا. راجي وارن جي اشاري تي ائين ٿيو جو جان محمد جو پير ترڪيو ۽ هيٺان گپ سندس ڪپڙن کي لڳي. راجي وارا 'باندر! باندر!' چئي ڪليا. تڏهن جان محمد بہ ڪاوڙ مان چيو تہ: ڪو وقت آيو تہ حساب ٿيندو! انهن گفتن تي هو ميان نورمحمد کي ڀڙڪائيندا پئي رهيا. ڪيس هاڻي ائين چيائون تہ: جان محمد کي ڳجها پيغام نادرشاھ ڏانهن موڪليا آهن. ان تي جان محمد کان ميان نورمحمد منهن موڙي ڇڏيو.

- جڏهن نادرشاھ سنڌ جي حدن ۾ داخل ٿيو تہ چام جان محمد ضرورت محسوس ڪندي وچي بادشاھ کي مليو. پاڻنجي ٿو تہ ديري غازي خان ۽ لاڙڪاڻي جي وچ تي ڪٿي مليو ۽ ڪيس چيائين تہ: 'ميان نورمحمد مون کي اوهان جي استقبال لاءِ موڪليو آهي. هو پل ڏيڻ لاءِ ۽ اوهان جي اطاعت لاءِ تيار آهي. ڪنهن جنگ ۽ لڙائي جي ضرورت ڪانهي. اسين تابعدار آهيون.' نادرشاھ کي ايترو تہ مطمئن ڪيائين جو هن پنهنجي گهٽي فوج ۽ پيو سڄو اتالو لاڙڪاڻي ۾ ڇڏيو، ۽ گهوڙي سوارن جي دستي سان جان محمد سان گڏ روانو ٿيو. مير چام ندي خان ٽالپور اڳ ۾ انتظام ڪري ڇڏيو هو ۽ شهدادپور ۾ پنهنجا ماڻهو بيهاريا هئا جن ميان صاحب جي طرفان تحفا تحائف پيش ڪيا ۽ اطاعت جي عرضداشت ڏني، پڻ ان سان گڏ مهماني جي. نادرشاھ هاڻي گهڻو مطمئن ٿيو پر جان محمد کان پڇيائين تہ عمرڪوٽ گهڻو پري آهي؟ چيائين تہ هتان ”تيھ فرسنگ“ آهي ۽ فقط آڌي هڪ رات جو پنڌ آهي. اهو ڏينهن وارو پاڳو ۽ سڄي رات گهوڙا هليا. تان جو گهوڙي ڦونگارو هنيو. تڏهن نادرشاھ جان محمد کي چيو تہ: 'ايتري منزل هٽي منهنجو گهوڙو ڦونگارو هڻندو آهي جيترو پنڌ تو تي ٻڌايو: سو عمرڪوٽ ڪٿي آهي'؟ اجان ڏينهن نہ ٿيو هو ۽ پرھ کان اڳ واري اونداهي هئي. جان محمد جواب ڏنو تہ: 'جي بادشاھ جي گهوڙي صحيح منزل ماري ڦونگارو هنيو آهي تہ پوءِ عمرڪوٽ جي ٻاهران بيٺا آهيون.'

ائين قلعي جي ديوار نظر آئي ۽ نادرشاه نهايت مطمئن ٿيو ۽ قلعي جي دروازي واري پاسي پڙاء ڪيائين.

ـ ميان نورمحمد نندڙ ڍرهو جو وجي ڪيس جاڳايائون. هن کي اهو خواب خيال ۾ئي ڪونه هو ته ڪو نادرشاه راتو واه اچي هت مونکي رسندو. خبر پيس ته جان محمد بادشاهه سان گڏ آهي. هتان جان محمد بادشاه کان اجازت گهري ته وڃي ميان صاحب کي احوال ڏئي. مير چامر- ندي خان ميان صاحب کي چيو ته: جان محمد اوهان جو خيرخواه آهي ۽ سڀ خير ٿيندو، پر ترت هلي بادشاهه جي آڏو پيش پئو. جڏهن جان محمد سامهون آيو ته ميان صاحب چيس ته: نيٺ وٺي آئينس! جان محمد جواب ڏنو ته: "هائو، پر چند گهوڙي سوارن سان" (هي روايت موجب چيائين ته: "پنجن سوارن سان"يعني ته حملي خاطر نادرشاهه کي لشڪر سان چاڙهي ڪونه آيو آهيان، پر جنئن هڪ بادشاهه ٻئي بادشاهه وٽ مختصر اتالي سان مهمان ٿي اچي تيئن وٺي آيو آهيان). پوءِ ميان صاحب کي چيائين ته "خير ۽ صلح خاطر عاجزيءَ سان هلي پيش پئو". ميان صاحب کي هاٿي جان محمد جي ڳالهه تي ويساه ٿيو. سو پنهنجيون ٻانهون پويان ٻڌائي قرآن شريف مٿي تي کڻي اچي نادرشاهه جي سامهون بيٺو. تڏهن هيٺين گفتگو هلي.

نادرشاهه: سَگِ اَبلق چرا گُريختي؟ (=اي ٻهُڙا چو ڀڄي آئين؟ ميان نورمحمد کي ڪوڙهه وارا اڇڙا ٽڪڙا هئا. انهيءَ ڪري ڪيس ڪاوڙ مان 'ٻهڙو ڪتو' چئي خطاب ڪيائين).

نورمحمد: طاقت مهمان نداشت، خانه را به مهمان گذاشت (مهمان جي مهماني جي طاقت نه هئي انهيءَ ڪري گهر کي مهمان جي حوالي ڪيو ويو).

نادرشاه، جان محمد سان ڪيل وعدي مطابق، ميان صاحب جي جان بخش ڪئي، باقي ڏِل وڏي مڙهيائين ۽ جيڪو خزانو ميان صاحب ميڙي گڏ ڪيو هو سو ڪنيائين. ڏِل جي ادائگي ۽ تابعداري جي ضمانت طور، ميان صاحب جا ٽي پٽ محمد مراداياب، عطرخان ۽ غلام شاهه پاڻ سان گڏ ايران وٺي وڃڻ جو فيصلو ڪيائين. ميان صاحب مغموم ٿيو ته ڪير سندس فرزندن کي سنڀاليندو! نادرشاهه، مير چامر- ندي خان جي فارسي داني کان گهڻو متاثر ٿيو هو ۽ پڻ چامر جان محمد ڏاهري کان مطمئن هو. سو اجازت ڏنائين ته انهن ٻنهي مان ڪو به

شاهي مهمان طور گڏجي هلي ۽ تن فرزندن کي سنڀالي. ميان صاحب، ميرصاحب تي ڀروسو ڪيو ۽ هن خيرخواهي جا فرض بجا آڻيندي وچڻ قبول ڪيو.
- حڪمران جي حيثيت ۾، ميان نورمحمد جو ڪردار دليري ۽ تدبر کان خالي نظر اچي ٿو. هو ذاتي طور ڏڄڻو ماڻهو هو: نه رڳو نادرشاه جي ڏپ کان ڀڄي عمرڪوٽ پهتو، پربعد ۾ احمد شاه ابدالي جڏهن سنڌ جو رخ ڪيو ته اجان هو ۲۰-محرم جمعي ڏينهن سنه ۱۱٦۷هه ۾ شڪارپور پهتو ته ميان نورمحمد خوف ۽ هراس ۾ ملڪ ڇڏي، اُتڙي تر طرف جان بچائڻ لاءِ منهن ڪري ڀڳو ۽ اُج اُسات سببان سندس پساهه پورو ٿيو.

ٽالپرن جو دور

ٽالپرن جي دور بابت تحقيق ڪندي، ۷-جنوري ۱۹۹۰ع تي جَنوُجي ۾ مير رستم خان (بن سهراب خان بن رستم خان بن امام بخش خان بن محمد حسن خان بن مير رستم خان اول) سان ملاقات ٿي*. خيرپور جي خاندان بابت معلوم ٿيو ته رياست جي باني مير سهراب خان کي پنج پٽ هئا: ۱- وڏو مير رستم خان، ۲- مبارڪ خان (اولاد ڪنڌرن لڳ تنبو علي آباد)، ۳- غلام حيدر خان (وڏي پٽ مير محمد خان، ڪوٽ مير محمد ٻڌايو)، ۴- علي مردان (ٻه پٽ لاولد) ۽ ۵- علي مراد جيڪو پوءِ انگريزن جي دور ۾ رياست جو حڪمران ٿيو.
مير سهراب خان هڪ وڏو بهادر سپه سالار ۽ حڪمراني ۾ وڏو منتظم هو. هن اتر- اوڀر سنڌ جي ٿر واري علائقي کي جيڪو سندس انتظام هيٺ آيو تنهن کي سنڀاليو ۽ خوشحال ڪيو. تعلقي ناري جُبي جي حد جيڪا جوڌپور ۽ جيسلمير سان ٿي لڳي، ان سان لاڳو ڪوٽ قلعا تعمير ٿيا ۽ سرحدون مضبوط ٿيون.
- ۲٦ ڊسمبر ۱۹۸۰ع تي ۽ پڻ پوءِ، فقير پير بخش ڳاهي جي دعوت تي ناري ۾ سندس نئين ڳوٺ ۾ ۽ پڻ اصل ڳوٺ 'ڀڏريي' ۾ راقم جون ڪچهريون ٿيون جن ۾ خيرپور رياست جي نظام بابت معلوم ٿيو ته تجل کان چوراسي ميل اوڀر طرف چؤدنگي 'ٻَڏي ٻاٽِري' هئي جتي جوڌپور، جيسلمير، خيرپور رياست ۽ انگريزن جي علائقي جون حدون اچي ٿي مليون.
- مختيارڪار ۽ ڪاردار نه رڳو بلوچن مان پر سنڌ جي ٻين قبيلن قومن مان پڻ مقرر ڪيائون. فقير موجن ڳاهو، ڳاهِڪي پرڳڻي جو مختيارڪار هو.

* هنن لفظن لکندي، اخبار ۾ پڙهيم ته مير رستم خان فوت ٿيو آهي، (۲۵- آڪٽوبر ۲۰۰۰ع)

- قبيلن جي وڏن ۾ چڱن کي ميرن زمينون، سَنَدون ۾ پروانا ڏنا. پنهنجو پاڻ کي جاگيرون ڪين ڏنائون. راڄن کي صلح ۾ رهڻ لاءِ راڄوٽي قدم کنيائون. حملا ڪري کنهن کي ڪونه هيسايائون. ڳاهن ۾ راڄڙن جون حدون ۾ نِزاع نبيريائون. ڳاهن ۾ مهرن جا پاڻ ۾ صلح وارا فيصلا ڪيائون.

- ميرن جي مرڪزي انتظامي سيڪريٽريٽ جو نالو هو ”شاهي دروازو‘. راڄن قومن تي ٿورو ڏن ۾ محصول جنس طور مقرر ٿيل هوندو هو. فقير موجن ڳاهي کي ٽي سئو هم چورس ميل کاتي ۾ ڏنا ويا. زمين ۾ کان پنجن اٺن روپين ايڪڙ تي ڏني وئي. جيڪي سرڪاري ماپ لاءِ آيا سي ويا ماپيندا ۾ ڏيندا تان جو فقير پاڻ بس ڪئي. ان جي عيوض فقير نَو اُٺ جنس طور ۾ فقط نوي روپيا روڪڙا ساليانو ”شاهي دروازي“ تي پياريندو هو.

- ٽي سئو چورس ميل ايراضي ۾ مانڊلو، مَهڙ وارو ، موڪرو، بادل وارو، ٻانڊيو، ننگرو واءِ، منڊراهو وغيره جملي تيهٺ ماڳ ۾ تڙ شامل هئا. حدون هن طرح: ڏکڻ ڏانهن جوٽيجن جي ٻڪار، اتر طرف پنيرن جي زمينداري، ڳوراهو ۾ ڳورن واري کان ڏکڻ ”ڪارو ڪبڙ“- اتي ’ڏوري‘ هٽي اگر پوريائون جو اگر حد جو دائمي نشان. اولهه طرف ديهه پيربخش ڳاهو، ناري جي آبادي- اوير طرف راڄڙ جو پير“ شِيهي واريون ڪنڊيون“ ۾ ”ميران چِر“.

- ميرن جو مختياركار ٻارهين ڪوهين تي منزل ڪندو هو. هو تي منزلون ڳولهٽو، مقام واري کان پوءِ نَنگرو تي لٿو. ننگري تي مير عباس علي خان موجن فقير کي چيو هو ته ’موڪرو‘ ٻه تنهنجو ته ’پڊريو‘ ٻه تنهنجو (اهي ٻئي نالا تـڙن جا).

سنڌ تي انگريزن جي قبضي خلاف ڪارروايون

• مير شيرمحمد خان جنگيون جوٽيون. محب وطن ماٿهو نيپئر جي درٻار ۾ سلامي تي نه ويا. ١٨٥٧ع ۾ جيڪب آباد طرف بلوچن بغاوت ڪئي. ١٨٩٦ع ۾ ١٩٤٢ع ۾ پيرصاحب پاڳاري جي قيادت هيٺ انگريزن خلاف حر تحريڪ هلي.

• **سن جو سيد چتن شاهه.**

سنڌ تي قبضي بعد نيپئر سنڌ مان وڏن ماڻهن کي گهرايو ته حيدرآباد ۾ درٻار ۾ اچي سلامي پرين ۾ سرفراز ٿين. گهڻا غيرتمند سلامي تي ڪونه ويا ۾ نقصان

سنائون. جي. ايم. سيد صاحب لکيو آهي ته سيد ڇتن شاهه سَن وارو ان وقت پير مرد هو پر وڏي حوصلي ۽ همت وارو هو ۽ دربار ۾ سلامي تي ڪونه ويو. سندس نظريو هو ته: ”مير صاحب نظربند هجن ۽ آءٌ جاگير وٺي وجي تابع ٿيان! اهو قبر ڪنديءَ تي ويهي تڪو ڪونه ڪٽڻو اٿم“. آخر جيڪي ماڻهو دربار ۾ نه آيا هئا تن لاءِ انگريزن هڪ آفيسر درياء جي جهاز ۾ چاڙهي حال احوال دريافت ڪرڻ لاءِ موڪليو. اهو جڏهن سن ۾ آيو ته شاه صاحب کي سندس جاءِ تي ملڻ ويو ۽ پڇيائين ته: پريا مڙس گهڻو وقت سنيرين؟ شاه صاحب جواب ڏنس ته: اڄوڪو ڏينهن. پيو پڇيائين ته: اوهان جي سرڪاري رڪارڊ ۾ جاگير جاٿايل آهي. اوهان جي نئين سرڪار سان وفادار ٿي رهندا ته اها اوهان جي بحال ڪئي ويندي. جواب ڏنائين ته: آءٌ ضعيف آهيان، پٽ گذر ڪري ويل آهي. ٻه ننڍا پوٽا اٿم. ڪير زمين سنڀاليندو! سرڪار جي نوازش ڪري ڏيڍ گز قبر جي زمين عنايت ڪندي ته شڪر گذار ٿيندس، باقي جاگير آءٌ ڇا ڪندس! انهن جوابن مان صاحب کي تسلي نه ٿي. شاه صاحب جي طاقت جي هاڪ هئي. مير شيرمحمد خان اجان تابع نه ٿيو هو. هن آفيسر کي شاهه صاحب جي وفاداري ۾ شڪ پيو سو کيس گرفتار ڪري جهاز ۾ چاڙهي حيدرآباد وٺي ويو. ڪجهه وقت کيس نظربند رکي جڏهن کين اطمينان ٿيو ته هي اهڙو ضعيف آهي جو ڪوبه نقصان يا بغاوت ڪري نه سگهندو ته کيس ڇڏي ڏنائون. مياڻي جي جنگ واري سال کان پوءِ ٻئي سال وفات ڪيائين.

سامراجي حڪومت خلاف، سنڌ جو خلافت تحريڪ ۾ ڀرپور حصو

۱۸۵۷ع ۾ جيڪب آباد جي بلوچ انقلابين جي بغاوت، پير صاحب پاڳارن جي آزادي لاءِ علمبرداري ۽ ۱۸۹۶ع ۾ حُر تحريڪ، ۽ پوءِ ۱۹۲۰ع کان وٺي خلافت تحريڪ سنڌ جي عام توڙي خاص ۾ انگريزن جي سامراجي حڪومت خلاف جذبو پيدا ٿيو. خلافت تحريڪ ۾ سنڌ وارن جي ڪيل ڪم ۽ قربانين تي تفصيلي ڪتاب لکڻ جي ضرورت آهي. انگريزن جي مخالفت ۾ سڀ کان وڏو ڪردار عالمن جو هو ۽ ڪيترن ئي سنڌ جي عالمن ۽ مولوين کي جيلن ۾ بند ڪيو ويو. ۱۹۶۰ع ۾ راقم سنڌ ۾ خلافت تحريڪ بابت مواد گڏ ڪرڻ جو ارادو ڪيو پر ٿورو مواد جمع ٿيو جنهن مان ڪي هيٺيان عارضي نتيجا:

- سڀ کان مٿين سياسي سطح تي، خلافت تحريڪ جو همدرد اڳواڻ غلام محمد خان ڀرڳڙي هو. هو خلافت واري وفد ۾ شامل هو جيڪو لنڊن ۾ جارج پنجين بادشاهه ڏي ويو ته ترڪي سان عزت ڀريو برتاءُ ۽ صلح ٿئي. هو ترڪ اڳواڻ توفيق پاشا يا رفعت پاشا سان مليو، ۽ سندن خيال ۽ صلاح موجب ئي صلح واري مقصد لاءِ ڪوشش ڪيائين.
- سنڌ اندر سڀ کان وڏي اثر وارو اڳواڻ بزرگ تاج محمود امروٽي هو.
- سڀ کان وڏي قرباني ڏيندڙ ڀرين ڪارڪن محمد مڪڻ لُنڊ، ويٺل 'مِٺي فقير جو ڏير' (ضلعو سانگهڙ) هو جنهن تپيداري تان استعفا ڏني، انگريزي سامراج خلاف آواز اٿاريائين، جيل قبوليائين ۽ ارڙهن مهينا جيل ڪاٽيائين.
- انگريزن جي قبضي وارو ملڪ ڇڏي، افغانستان ڏانهن هجرت ڪرڻ واري تحريڪ کي عملي جامي پهرائڻ ۾، وڏي ۾ وڏو اڳواڻ ضلعي لاڙڪاڻي جو جان محمد جوڻيجو هو جيڪو هجرت ڪرڻ وارن ڪارڪنن سان پوري ريل گاڏي ڀري روانو ٿيو.
- سياسي جذبي وارو انگريزي پڙهيل نوجوان پير الاهي بخش هو جيڪو جيل ۾ ويو.

● سنڌ جي ميرن مان خلافت تحريڪ ۾ عملي جذبي ۽ اعليٰ فڪر وارو مير الله بخش خان (جهول، ضلعي سانگهڙ) هو جيڪو جيل ۾ ويو ۽ پڻ اخبار 'الوحيد' جو ايڊيٽر تي رهيو.

● انگريزن جي پروپئگنڊا جو جواب سيد اسدالله شاهه تڪڙائي ڏنو. مڪي جي شريف (جنهن انگريزن جي اشاري تي ترڪ خليفي خلاف بغاوت ڪئي) جي پنيرائي ۾ نوشهري فيروز جي مولوي فيض الڪريم (انگريزن جي اشاري تي) 'تحقيق الخلافة' رسالو لکيو جنهن جو مدلل جواب سيد اسدالله شاه تڪڙائي ڏنو. ان تي سنڌ جي سيني نالي وارن عالمن صحيُون ڪيون. انهيءَ رَد لکائڻ جو مُحرڪ، صحيون وٺندڙ ۽ هلي وڃي سيني کي انگريزن جي فتني کان سجاڳ ڪندڙ نوجوان مولوي الاهي بخش ايري (ويٺل ڀانهو لاڪير، تعلقو ڪڪڙ، هاڻي خيرپورناٿن شاه) هو. انهيءَ رد لکڻ بعد سنڌ ۾ خلافت تحريڪ زور ورتو.

● انگريزي حڪومت ٻي چال اها چلي جو مڪتبن کي گرانٽون ڏيڻ شروع ڪيون ته جئن مولوي سرڪار جو طرف وٺن ۽ خلافت تحريڪ ۾ شامل نه ٿين. مولوي دين محمد وفائي اها تجويز ڏني ته ماڻهن کي متاثر ڪرڻ لاءِ گرانٽن خلاف شعر ناهي جتي ڪٿي پڙهيا وڃن. ڏوڪري ۾ خلافت جي جلسي ۾ مولوي دين محمد اها رٿ پيش ڪئي جيڪا منظور ٿي. راقم کي ان قسم جا جيڪي شعر مليا تن ۾ سڀ کان زوردار شعر مولوي درمحمد ڪانڌڙي جو هو. جڏهن ڪيس ڳولي لڌم ته مرحوم پاڻ به مونکي اهو سڄو نظم ٻڌايو جنهن جو هڪ شعر هو ته:

گرانٽن جي هڏي تي چــو مُـلان ايمان ٻوڙيو تـا
اهو تَوَ گُونهه گورن جو، اڃان ارمان روڙيو تـا!

'جان محمد جوڻيجي کي 'محبوب رهنما' چيو ويو. افغانستان ۾ (؟) وفات ڪيائين ۽ سِر هند ۾ مدفون ٿيو. مولوي دين محمد وفائي سندس سوانح "ياد جانان" جي نالي سان لکي ۽ راقم کي به اهو ڪتاب تحفي طور ڏنائين. ڪنهن شعر چيو هو ته:

جـان محـمد جـانِ محـمد سنڌ جو سـردار هو
مـذهبي مـاڻهـو اسـان جـو پيـشـوا پـڳدار هو.

ٿرپارڪر ۽ لاڙڪاڻي ضلعن ۾ پڇا ڪندي خلافت تحريڪ جي جن اڳواڻن ۽ ڪارڪنن جا نالا مليا سي هيٺ ڏجن ٿا. ٻين ضلعن ۾ ٻيا اڳواڻ هئا جيئن ته حيدرآباد ضلعي ۾ پير غلام مجدد سرهندي مٽياري جو ۽ حڪيم شمس الدين حيدرآباد جو. اهي ٻئي جلسن کي خطاب ڪرڻ ۾ داناء هئا. حڪيم شمس الدين نهايت ئي سنجيده تقرير ڪندو هو.

● ضلعي لاڙڪاڻي جا اڳواڻ ۽ ڪارڪن:

- پير تراب علي شاهه راشدي ڳوٺ قنبر علي خان (= قنبر) وڏو عالم، حڪيم ۽ بهترين انسان هو.
- پير مٺل راشدي، تعلقو ڏوڪري (جيل ويو)
- پير علي نورشاهه راشدي، ڳوٺ ٻنگي، لڳ لاڙڪاڻو
- جان محمد جوڻيجو ڏامراها ڀريون نمبر مک اڳواڻ
- مولوي درمحمد ڪانڌڙو (واره تعلقي جو مک)
- مولوي غلام فريد سُپريو، ڳوٺ نورمحمد سُپريو، تعلقو قنبر (جيل ويو)
- مولانا ميرمحمد، نورنگي معرفاڻي چانڊيو، ڳوٺ نورنگ واه، ضلعو لاڙڪاڻو
- مولوي عبدالله نوناري،رتوديرو
- الله ڏنو ميربحر (؟) ڏوڪري جو (سيڪريٽري هو)
- جعفر شاهه گهنهڙ جو (تعلقي قنبر جو)
- مولي قادربخش چولياڻي بلوچ، چولياڻي جو، تعلقو واره
- مولوي عبدالرحمان براهماڻي بلوچ، ويٺل ترڙي حاجران لڳ
- مولوي الاهي بخش ابڙي تعلقي ڪڪڙ جو (نظرياتي طور جڻ تحريڪ جي محرڪن مان هو).

● ضلعي ٿرپارڪر جا اڳواڻ:

- محمد مڪڻ لنڊ بلوچ، مٺي جي ڊپر جو، جنهن ٽپيداري تان استعفا ڏني. گرفتار ڪيائونس ۽ ١٨ مهينا جيل ۾ هو
- محمد امين ڀَلي، محمد مڪڻ سان گڏ جيل ۾ ويو
- مولوي محمد صالح پيش امام ميرپورخاص، جلاوطن جوڌپور ڏانهن، پوءِ جيل ويو.

- حاجي خميسو خاصخيلي اڻ پڙهيل مگر ڳالهائڻو ڳڀرو هو. واگهريجي جو.
- پير اسماعيل جان سرهندي، ساماري جو
- حاجي احمد علي دل، مجذوب، ڊينگاڻ پرڳڙي جو
- مولي عبدالحي نوحاڻي، ڪنگورو، تعلقو ڏگهڙي جو
- الله ڏنو پيتو، ڪنگورو، تعلقو ڏگهڙي جو
- حاجي مصري خان لغاري، واگهريجي جو
- مولوي عبدالحق چانڊيو، راوت سر، تعلقو ڇاڇرو، وڏو ڪارڪن وڏي اثر رسوخ وارو
- ميون عبدالحي چوتيارين جو
- سيد اسحاق شاهه، ساماري جو
- مير غازي خان ٽنڊي جان محمد جو
- رئيس ميان محمد خان پناڻ، لڳ ڪُنري. ولائتي ڪپڙا عمر تائين پائڻ ڇڏي ڏنائين. وصيت ڪيائين تہ مونکي ڪفن بہ هٿ جي ڪاڌي جو ڏجو. ميندي ڪندو هو ۽ انگريزن وٽ 'Red Beard' جي اڏ نالي سان مشهور هو.
- خانبهادر غلام نبي شاه بہ همدرد هو. خانبهادر پوءِ ٿيو. اهڙيءَ طرح ٻيا گهڻا رسوخ وارا خلافت تحريڪ جا همدرد هئا.

● ضلعي سکر جو، بلڪ سڄي سنڌ جو اڳواڻ جناب تاج محمود امروٽي هو. مولوي عبدالحي سمو، ويٺل قطب الدين سمو، لڳ نيڙهي، تنهن راقم کي ٻڌايو تہ مولانا اشرف علي ٿانوي کي بہ مولانا امروٽي قائل ڪيو هو تہ وقت جي حاڪم انگريز سان جهاد جائز آهي. تاج محمود صاحب جا خليفا سڀ مجاهد باعمل هئا ۽ سيئي تحريڪ ۾ شامل هئا: جيئن تہ خليفو محمد صالح ڏاريجو بائيجي وارو، ٢- مولانا حماد الله صاحب پرچونڊي وارو. مولوي محمد هاشم چنو اسحاق ديري جو (امروٽ کان ٢ ڪوه الهندي طرف) بزرگ امروٽ واري جو خاص وڏو ورڪر هو. سندس بہ ٽي شاگرد انقلابي غزل ڳائيندا هئا جن کي "بلبلان اسلام" ڪري سڏيندا هئا. انگريزن خلافت تحريڪ خلاف 'امن سڀا' قائم ڪئي. هڪ خلافتي پنهنجي غزل ۾ 'امن سڀائي ' کي تنبيهہ ڪئي تہ:

هتــئـــون نيٺ هلندين ادا امن ســيـــائي
ڇـــڏي دين پـنـهـنجـــو ٻڌئي پڳ پرائي.

مـولوي نبي بـخش ٻلو، اُوڍي (لڳ ٺل) وارو، امـروٽي بـزرگ جـو خاص ورڪر ۽ انقلابي غـزل ٺاهيندو هو. محـمد ادريس خلافتي (مولوي ڪوٺـه هو) پني عاقل طرف جو، عبدالرزاق پيرزادو، سعيد آباد (نئين براج ڪان باگڙجي تائين سَجو ٽر) جو، وڏيرو يارمحمد ڀُٽو ويـنـل سڪر جي "شيخ شينهن" محلي جو ورڪر هئا.

مولانا عبدالعزيز شيخ ٽريچاٽي وارو، بزرگن جو خليـفو ۽ جڻ داخلي ۽ خـارجي وزير هو، ۽ امـروٽي بزرگ سـان پنجاب ۽ ٻاهر بـه خلافت جي سلسلي ۾ گڏجي ويندو هو. مولانا احمد علي لاهوري ان وقت امروٽ ۾ئي رهندو هو.

سڪر ضلعي جا ٻيا وڏا نامور خلافتي رهنما هيٺيان هئا:

- سردار خدا بخش خان ڀٽافي، تعلقو ميرپورماٿيلو، علم وارو داناء ۽ وڏو مدبر. امروٽي صاحب جي خاص صلاحڪارن مان هو ۽ گهڻو ڪم ڪيائين.
- مـولانا عبدالڪريم ڪورائي بلوچ عرف ڪهاڙو، ويـنـل احمد پور لڳ قنبر، واعظ ڪرڻ ۽ غزل ٺاهڻ
- گهوٽڪي وارا پير، حاجي شيرمحمد شاهه ۽ حاجي فخرالدين شاهه.
- قاضي عـبدالرحمان (ايڇي مسـجد، تعلقو نوشهره فيروز) "الوحيـد" جوا يڊيٽر ٿيـو. اول وقت ۾ بزرگ امـروٽي جي اثر هيٺ واعظ ڪندو هـو. پوءِ انگريزن نوڪري ڏيئي لالچائي ڦيرايس. پوءِ شيخ عبدالمجيد اها جاءِ ورتي.
- پير حـڪيـم معين الدين ڪِنيارين وارو جيـڪو مـولانا عبيـدالله سنڌي جي معتقدن ڪارڪنن مان هو تنهن بـه امروٽي صاحب جي اڳواٽي هيٺ وڏو ڪم ڪيو.
- ڪراچي مان شيخ عبدالمجيد، مولوي دين محـمد وفائي، مولوي محمد صادق کڏي وارو اهي سڀ بزرگ جا پوئلڳ هئا ۽ پاڻ امروٽي بزرگ صدر "جمعيت العلماء" هو. سندس وفات بعـد، مـولوي محـمد صـادق کڏي واري کي صدر چونڊيو ويو.

سنڌ خلافت ڪانفرنس جا پهريان اجلاس لاڙڪاڻي، گهـتـڙ (تعلقـو قنبر) ۽ ٻين جاين تي ٿيا. چوٿون اجلاس، ٢-٣ مئي ١٩٢٠ع تي جيڪب آباد ۾ ٿيـو، جنهن

جو صدر مولانا تاج محمود امروٽي هو. سنڌس صدارتي خطبو تاريخي لحاظ سان هڪ اهم دستاويز آهي. جنهن جو اختصار هيٺ ڏجي ٿو. دادو شهر جي ٻن خلافتي ڪارڪنن، سيد جيوڻ شاهه ۽ محمد هاشم اهو خطبو لاهور مان ڇپايو. دادو شهر ۾ جيوڻ شاه جي مسجد موجود آهي. مولانا امروٽي جي صدارتي خطبي ۾ هيٺيان خاص نُڪتا:

١- مسلمانن جي لاءِ خليفة المسلمين جي اهميت. اسلامي تهذيب ۽ روحاني ترقي جي اشاعت ۾ مقامات مقدسه جي حفاظت ۽ اسلام جي دشمنن جي حملن جي مدافعت لاءِ اهڙي هڪ مسلمان بادشاه يعني اميرالمؤمنين خليفة المسلمين جو هجڻ ضروري آهي جو هر طرح آزاد، خودمختيار ديني ۽ دنيوي اقتدار رکندو هجي ۽ دين جي دشمنن جي مقابلي ڪرڻ جي پوري طاقت رکندڙ هجي.

٢- يورپ جي سرمايدار نظام جو ٻين قومن کي غلام بنائڻ جو طريقه ڪار. يورپ ۾ ڪنهن به اسلامي سرسبز زرخيز ملڪ کي، جنهن ۾ تيل جا چشما، سون چاندي ٽامي لوهه اڳرن جون کاڻيون هونديون آهن پنهنجي قبضي ۾ رکڻ ۽ اتي جي هنرن کي ضايع ڪرڻ ۽ انهن کي ٻي دست و پا بنائڻ ۽ ضروريات زندگي جي هرهڪ شيءِ ۾ يورپ جو محتاج رکڻ کي تهذيب جو نالو سڏيو ويندو آهي ۽ ڦهريائين اخبارن جي رستي ان جي حاڪم کي ظالم ۽ حڪمراني جي اصول کان بي خبر مشهور ڪيو ويندو آهي. تنهن کان پوءِ اتي جي ماڻهن کي ريلن ۽ تارن وجهڻ ۽ رستن ٺهرائڻ، هنري ڪارخانن جاري ڪرڻ، ۽ انهن کي دنيا دار بنائڻ جا سرسبز باغ ڏيکاري، دلفريب دلاسا ڏيئي پنهنجي قديم فرمان روا کان بغاوت ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو ويندو آهي. نتيجو اهو نڪرندو آهي ته قوم جو اعليٰ طبقو ملڪي شين تي غيرملڪي شين کي ترجيح ڏيڻ ۽ عيش عشرت جي زندگي بسر ڪرڻ سبب زندگي جي هرهڪ ضروري شيءِ ۾ يورپ جو محتاج بنجيو وڃي ۽ قوم جو ادنيٰ طبقو هنرن ۽ ڪاريگرن جي تباه ٿي وڃڻ سبب بک مرڻ لڳي ۽ لاچار ٿي ڀي مزدوري ۽ ڪولي جو ڪم اختيار ڪري.

٣- عيسائين جي مسلمان دشمني. معتبر ڪتابن مان حوالا ڏيئي وضاحت ڪئي

وئي ته يورپ جي خلافت سان جنگ آهي ۽ خدانخواسته ترڪي سلطنت ۽ ايراني حڪومت جي تباهي ڪوبه مسلمان ڏسڻ نٿو گهري.

۴- ترڪن جي حمايت ۽ انگريزن تي تنقيد. اوهان صاحب اهو خيال ڪري سگهو ٿا ته ترڪي خواه مخواه انگريزن سان جنگ ڪئي؟ عجب اهو ته انگلستان اسلام جي تباهي جو ٺيڪو ڪنيو آهي.

۵- هتان جي مسلمانن ڪي انگريزن سان وفادار رهڻ لاءِ ڪو سبب ڪونهي. اسان بنسبت پنهنجي مذهبي جذبات ۽ شرعي مطالبات ڪان سرڪار ڪي وقت بوقت جلسن جي رستي تارن جي رستي ۽ وفدن جي رستي آگاه ڪري چڪا آهيون ته جيڪڏهن فيصلو اسان جي مذهب جي برخلاف ٿيو (يعني ترڪي جي برخلاف) ته پوءِ اسين مذهبي حڪمن موجب وفادار رهي نه سگهنداسين.

٦- جهاد جي ترغيب ۽ هجرت جي ترغيب ۽ افغانستان طرفان همدردي جو ذڪر. مولانا محمد علي صاحب خلافت جي وفد جي پاران سيٺ چوٿاڻي صاحب ڪي جيڪو خط تاريخ ٢٥ مارچ ١٩٢٠ع جي لنڊن مان موڪليو آهي تنهن ۾ لکيو اٿس ته لائيڊ جارج وزيراعظم جو وفد ڪي ڏنل جواب نه رڳو مايوس ڪندڙ آهي پر سندس جواب ۾ ڪيترائي ڪوڙ بدڙو آهن.... انهيءَ ڪري اوهان ڪي صاف طرح خدائي حڪم ٻڌائجي ٿو ته اهڙي صورت ۾ اوهان تي جهاد فرض آهي. مگر جڏهن ته اوهان وٽ هٿيار پنهوار ۽ ٻيا خريدي اسباب موجود نه آهن انهيءَ ڪري ٻئي ڪنهن اسلامي ملڪ ۾ هجرت ڪري وڃڻ ڪان سواءِ ايمان جي بچاء جو ٻيو ڪو رستو ڪونه آهي. خدا جو شڪر آهي جو سخت پريشاني جي وقت ۾ امير افغانستان غازي امان الله خان هندوستان مان هجرت ڪري ويندڙ مسلمانن ڪي پنهنجي خداداد وسيع سلطنت ۾ هرطرح امن ڏيڻ ۽ مالي جاني مدد ڪرڻ جو وعدو فرمايو آهي. اميد ته جيڪي صاحب جهاد جي طاقت نٿا رکن ۽ ايمان بچائڻ ۽ خدا تعاليٰ جي خوشخبري حاصل ڪرڻ واسطي هجرت فرض ٿا سمجهن سي پاڻ ۾ ملي گورنمينٽ ڪي درخواست ڪندا ته افغانستان ۾ هجرت ڪري وڃڻ لاءِ رستي ۾ ڪو روڪ نه ڪري ۽ اهڙي پاس ملي.

٧- گورنمينٽ سان قطع تعلقات ۽ ترڪ موالات (بائيڪاٽ) جي ترغيب. پر

جستائين اهڙو ڪو بندوبست نٿي ٿئي تيستائين ڪوبه مسلمان سرڪار کي ڪابه مدد نه ڏئي، نه ڪو ماڻهو فوج ۾ ڀرتي ٿئي ۽ نه ڪو نوڪري ڪري. ۽ نڪو چندو ڇيرو ڏئي يا قرض ڏئي. نه انهن جي ڪورٽن ۾ فرياد ڪري. جيڪڏهن پاڻ ۾ خدانخواسته ڪو تڪرار ٿي پوي ته اول ان کان درگذر ڪري ڇڏجي. نه ته شريعت موجب ان جو فيصلو ڪنهن مولوي ۽ عالم کان ڪرائي. غرض ته سرڪار سان سمورا تعلق ٽوڙي ڇڏجن ۽ پنهنجا سيئي تعلق خدا سان ۽ رسول ﷺ سان قائم ڪن. (پورو ٿيو).

حڪيم پير معين الدين ڪنيارين وارو مولانا عبيدالله سنڌي جي گروهه جو ماڻهو هو پر خلافت تحريڪ ۾ بزرگ امروٽي جي اڳواڻي ۾ ڀرپور حصو ورتائين. پوئين دور ۾ جڏهن هو نابينا ٿي پيو هو ۽ نواب شاهه ۾ مطب هلائيندو هو تڏهن پهرين تاريخ فبروري ١٩٦٥ع ۾ ڪجهه سکڻ سمجهڻ لاءِ راقم ساڻس مليو. سندس مهربانيءَ سان سندس ڪتبخاني جي گهڻن ڪتابن کي ڏٺم ۽ نالا لکيم ۽ پڻ انهن جي صفائي ڪيم، ۽ خلافت تحريڪ بابت پڇيم. چيائين ته: پُهريائين دهلي ۾ 'خدامدين ڪانفرنس' ترڪي جي سلطان جي حمايت ۾ ٿي. عربستان جي شريف حسين انگريزن جي اثر هيٺ، ترڪي جي سلطان خلاف جيڪو خليفة المسلمين هو بغاوت ڪئي هئي. ڪعبة الله تي گوله بازي ڪئي وئي جنهن جي احتجاج ۾ پهريائين سنڌي ۾ 'خون حرمين" رسالو شايع ٿيو. جيڪو پوءِ ضبط ٿيو. دهلي جي ڪانفرنس ۾ هندوستان جا وڏا اڳواڻ شامل ٿيا. سنڌ مان آءٌ ۽ شيخ عبدالمجيد وياسون ۽ امروٽي صاحب جو خط ڪٽي وياسون جيڪو مون حڪيم اجمل خان کي پهچايو'.

- چيائين ته خلافت تحريڪ ۾ هندن جي ڪانگريس مسلمانن سان تعاون ٿي ڪيو جنهن جي زور پيچڻ لاءِ انگريزن سنڌ ۾ محمدعلي پنهور سنڌيءَ ۾ 'وتوهڙ جي عنوان سان رسالو لکيو. محمد علي اجهان ١٩٦٥ع جيئي 'امن سَيا' تنظيم قائم ڪئي. انگريزن جي اشاري تي، خيرپور رياست جي وزير شيخ محمد ابراهيم خيرپور ۾ محد بن ... ڪانفرنس" سڏائي جنهن جو صدر مرزا قليچ بيگ هو. بزرگ امروٽي آيو ۽ پيا ڪارڪن به پهتا جن ۾

شيخ نورمحمد، شيخ عبدالمجيد، جان محمد جوڻيجو، آءٌ ٻيا شامل هئاسون. شيخ نورمحمد زبردست تقرير ڪئي. بزرگ امروٽي ۽ ڪارڪنن جي هن گڏجاڻي بعد سنڌ ۾ خلافت ڪانفرنسن جو سلسلو شروع ٿيو'.

-چيائين ته: خلافت جي بحالي جو ٺهراءُ سڀ کان اول سنڌ ۾ پاس ٿيو.

سدا حيات سورهيہ صبغت اللہ شاهہ

دنيا جي تاريخ ۾ عظيم انسان ٿي گذريا آهن، جن حق ۽ انصاف لاءِ ، مُلڪ ۽ مِلت جي خدمت ،عظمت ۽ آزادي لاءِ پنهنجون جانيون قربان ڪيون ، سنڌ مان سورهيہ صبغتالله شاهہ انگريزن جي سامراجي حڪومت خلاف جنگ جوڙي جن ڪيس شهيد ڪيو(١٩٤٣ع) پر پوءِ ڇئن سالن اندر سندن حڪومت ختم ٿي ۽ ملڪ آزاد ٿيو .

سيد صبغت الله شاهہ تاريخ ١٣ - صفر ، سنہ ١٣٢٧ هجري ۾ ڄائو. سندس والد پير پاڳارو سيد شاهہ مردان شاهہ وڏي علم وارو هو ۽ عالمن جو قدردان هو. ديني ۽ اسلامي تعليم خاطر، ”تفسير ڪوثر“ جي نالي سان قرآن شريف جو تفسير تيار ڪرائي ڇاپايائين جيڪو سنڌي ٻولي ۾ قرآن شريف جو پهريون تفسير هو.

١٢ صدي هجري (١٨ - عيسوي) ۾ جناب پير محمد راشد صاحب سنڌ ۾ اسلامي تعليم ۽ روحاني ترقي لاءِ درگاهہ جو پايو وڌو ۽ سندن وفات کان پوءِ سندن فرزند سيد صبغت شاهہ (وڏو) پهريون پير پاڳارو هو جيڪو هن گادي تي ويٺو. سورهيہ صبغت الله شاهہ تي بہ سندس والد ساڳيو نالو رکيو. سنہ ١٣٣٩ هجري (١٩٢٥ع) ۾ والد جي وفات بعد پاڻ ڇهون پير پاڳارو ٿي گادي تي ويٺو.

اڳ ملڪ ۾ پنهنجي آزاد حڪومت هئي، ان وقت پهرئين پير پاڳاري سيد صبغت الله شاهہ سکن جي وڌندڙ طاقت کي روڪڻ لاءِ مدد ڪئي، ٻئي پير پاڳاري سيد علي گوهر شاهہ 'اصغر' جي وقت ۾ انگريزن سنہ ١٨٤٣ع ۾ سنڌ تي حملو ڪري قبضو ڪيو. 'اصغر' صاحب جي عمر ننڍي ٿي ۽ ڪانئن پوءِ سندن فرزند، ٽئين پير پاڳاري سيد حزب الله شاهہ، انگريزن جي ڏاري حڪومت خلاف قدم کنيو ۽ تُرڪي جي سلطان ڏانهن خط لکيو تہ انگريزن کي هتان تڙي ڪڍيو وڃي.

حزب الله شاهہ صاحب ان مقصد لاءِ جماعت جي طاقت کي وڌايو، ۽ پارهن چؤڪيون ٺاهي هڪ مضبوط نظام قائم ڪيو. سنہ ١٣٠٩ هجري ۾ سندن وفات

ڪان پوءِ انگريزن پيرپاڳاري جي درگاهه جي جماعت جي طاقت کي ٽوڙڻ لاءِ وڏي پيماني تي پوليس جي طاقت استعمال ڪئي جنهن جي ظلم خلاف سنه ١٨٩٦ع ۾ پهرين 'حُر تحريڪ' شروع ٿي. انگريزن حُرن کي سالن جا سال لوڙهن اندر بند رکيو، ۽ پوءِ انهن کي پوليس جي ٿاڻن تي حاضري ڏيڻ جو پابند ڪيو.

سورهيه صبغت الله شاهه شهيد ١٩٢٢ع ۾ پيرپڳارو ٿيو. ان وقت سندس عمر ٻارهن سال هئي، پر ٿوري ئي وقت ۾ ڪيس پنهنجي جماعت توڙي سنڌ جي عام ماڻهن خلاف انگريزي حڪومت جي ظلم ۽ ڏاڍين جو احساس ٿيو ۽ پوليس جي خلاف آواز اٿاريائين. ان تي حڪومت طرفان مٿن ڪوڙو ڪيس داخل ڪري کين گرفتار ڪيو ويو. اهو ڪيس سکر ۾ هليو ۽ محمد علي جناح صاحب (قائد اعظم) سندن طرفان وڪيل ٿيو. جناح صاحب جڏهن ڏٺو ته ڪورٽ انصاف ڪرڻ بدران پيرصاحب جن کي سزا ڏيڻ چاهي ٿي تڏهن ڪيس تان هٿ ڪڍي هليو ويو. پوءِ انگريزن پيرصاحب کي سنڌ کان ٻاهر اماڻيو ۽ اٺ سال (١٩٣٠-١٩٣٨ع) هندستان جي جيلن ۾ رکيو.

پيرصاحب وڏو بهادر ۽ سورهيه هو. حڪومت جي سختين جي پرواهه ڪانه ڪيائين ۽ رَتنا گري جي جيل مان سلامن پيغامن ذريعي سنڌ ۾ جماعت کي صبر ڪرڻ ۽ پاڻ کي مضبوط ڪرڻ جي ترغيب ڏنائين. انهيءَ تي انگريزن، پيرصاحب کي رتناگري مان ڪلڪتي اماڻيو. اتي سياسي اڳواڻن توڙي انگريزن جي مخالف انقلابين ساڻن مخفي طور لاڳاپا قائم ڪيا. اُن وقت ٻي وڏي جنگ لڳڻ واري هُئي ۽ هڪ بيان موجب بنگال جي وڏي انقلابي سياش چندر بوس طرفان پيرصاحب جن کي پيغام پهتا. انگريزن ضروري سمجهيو ته پيرصاحب کي بنگال کان پري ڪيو وڃي ۽ انهيءَ ڪري جيل جي مدت پوري ٿيڻ تي پيرصاحب کي آزاد ڪيائون ۽ پاڻ ١٩٣٨ع ۾ واپس سنڌ پهتا.

هاڻي سورهيه صبغت الله شاهه مضبوط ۽ محڪم ارادي سان، ۽ ساڳئي وقت وڏي بردباري ۽ دانائي سان، امن ۽ اصلاح جو پروگرام شروع ڪيو ته جئن سنڌ جي عام ماڻهن ۾ سجاڳي اچي ۽ پڻ جماعت مضبوط ٿئي. وڏي تاڪيد سان ترغيب ڏنائون ته: (١) نشي کان مڪمل پرهيز ڪئي وڃي، (٢) بي اصول ۽ بداخلاق ماڻهن جي صحبت کان پاسو ڪيو وڃي، (٣) پنهنجي پاڙي وارن جي

مدد ڪئي وڃي ۽ سندن بچاءُ ڪيو وڃي، (٤) ولايت (انگريزن) جي ڪپڙي ۽ سامان بدران ديسي ڪپڙو ۽ سامان استعمال ڪيو وڃي.

ان وقت 'مسجد منزل گاهه' سکر سببان فساد ٿيا. پيرصاحب 'غازي تحريڪ' شروع ڪئي ۽ پنهنجي غازين کي حڪم ڏنو ته فساد بند ڪرائن ۽ ڳوٺن ۾ هندن ۽ ٻين هيٺن جو بچاءُ ڪن.

جاسوسن انگريزن کي پيرصاحب جي ڪنيل قدمن بابت وقت به وقت خبرون پئي ڏنيون. غازين جي پرتي واري قدم حڪومت ۾ ترٿلو وجهي ڇڏيو، ۽ حڪومت اخبارن ذريعي پيرصاحب خلاف پروپئگنڊا شروع ڪرائي ته جئن پيرصاحب خلاف قدم کڻڻ ۾ سولائي ٿئي. جماعت وارن مريدن توڙي پيرصاحب سان تعلق رکندڙن جون لسٽون تيار ڪرائي انهن تي سختي شروع ڪئي وئي. ڳوٺن مان ماڻهن کي مجبور ڪيو ويو ته روزانو اچي تعلقي جي ٿاڻي تي پوليس وٽ حاضري ڀرائين.

ان تي پيرصاحب جن حڪومت وٽ احتجاج ڪيو ته جيڪي ماڻهو ڳوٺن مان پري پري پنڌ ڪري روزانو تعلقي جي صوبيدار وٽ اچي حاضري ڏيندا سي پنهنجو ڪم ڪار ڪيئن ڪري سگهندا.

ان تي پاڻ وڏيڪ سختي شروع ٿي ماڻهو جڏهن مجبور ٿيا ته پير صاحب جن چيو ته روزاني حاضري نه ڏيو.

جڏهن اهي ماڻهو پوليس جي چنبي مان آزاد ٿيا ته انهن پنهنجا اڳواڻ چونڊيا ۽ ٽولن جي صورت ۾ حڪومت سان گوريلا جنگ لاءِ تيار ٿيا. هاڻي انگريزن پيرصاحب جن کي ڪراچيءَ ۾ گهرايو ۽ زور رکيو ته جيڪي ماڻهو حاضري تي نٿا اچن تن کي حاضر ڪريو. پيرصاحب گورنر کي صاف لفظن ۾ ٻڌايو ته ماڻهن کي پوليس وٽ روزانو حاضري ڀرڻ سان مجبور ڪيو ويو آهي، انهيءَ ڪري هو حاضري نٿا ڏين. حڪومت انصاف ڪري ۽ صلح پسند ماڻهن کي هٿيارن کڻڻ تي مجبور نه ڪري.

ان تي حڪومت پيرصاحب جن کي ڪراچي ۾ نظربند ڪرڻ چاهيو ۽ کين چيو ويو ته: اوهان ڪراچي کان ٻاهر نه وڃو. هاڻي مقابلي واري صورت سامهون آئي جنهن کي ڪاميابي سان منهن ڏيڻ لاءِ، همت، عظمت، جوانمردي ۽ ارادي جي

پختگي ۽ مردانگي جي ضرورت هئي. پيرصاحب وڏو سورهيه ۽ دلير هو. ان سان گڏ وڏي سياسي تدبر وارو هو. ظاهر ۾ ته انگريزن جي حڪومت خلاف ڪو قدم ڪونه کنيو هئائون، رڳو ڪائنن ماڻهن سان انصاف ڪرڻ جي گهر ڪئي هُئائون. پر هاڻي ضروري هو ته مريدن ۽ پين خيرخواهن کي حقيقت کان آگاهه ڪن. انهيءَ ڪري پيرصاحب جن حڪومت جو حڪم لتاڙي، ڪراچي مان روانا ٿي سانگهڙ بنگلي تي ۽ پوءِ درگاه تي پهتا ۽ سيني باهمت ماڻهن کي ايندڙ حالات کان باخبر ڪيائون.

حڪومت طاقت استعمال ڪئي. پيرصاحب جن کي گرفتار ڪري مٿن بغاوت جو اهو مقدمو داخل ڪيو ويو ته پيرصاحب انگريزن جي بادشاه جارج ڇهين خلاف بغاوت ڪئي آهي. جماعت جي مکيه ماڻهن کي ڳڙن مان ڳولي گرفتار ڪري، ٻارن ٻچن سميت لوڙهن (concentration camps) ۾ بند ڪيائون. تڏهن حرن فقيرن، سچن مريدن ۽ سندن پين ساٿين حڪومت خلاف ڪارروايون شروع ڪيون پهريائين ٽنڊي آدم لڳ لاهور ميل گاڏي ڪيرايائون. انگريزن پوءِ سنڌ جي گهڻن پاڱن سان 'مارشل لا' لڳايو ۽ هزارن ماڻهن کي قيد ڪيائون، ۽ سون ماڻهن کي پنهنجي 'انڌي قاعدي' هيٺ ڦاسيون ڏنائون ۽ ٣ مارچ ١٩٤٣ع تي جناب پيرصاحب کي به شهيد ڪيائون.

سندن شهادت سان سنڌ توڙي سنڌ کان ٻاهر انگريزن خلاف نفرت جو جذبو وڌيو. سنڌ ۾ جوانمردن حرن مريدن انگريزن خلاف پنهنجيون گوريلا جنگ واريون ڪارروايون جاري رکيون. هيءَ آخري جنگ هئي جيڪا هندستان ۾ انگريزن خلاف لڙي وئي، ۽ سورهيه صبغت الله شاهه جن جي شهادت کان پوءِ چئن سالن اندر ١٤ آگسٽ ١٩٤٧ع تي انگريزن جي حڪومت جو خاتمو ٿيو.

زمانو بدلجي ويو!

زماني جو بدلجڻ، يعني ٿوري گهڻي وقت بعد حالات جو بدلجڻ، انسان جي زميني زندگيءَ جو هڪ مسلسل عمل آهي. پر جڏهن اوچتو حالات بدلجن ٿا ۽ نَوَن مسئلن ۽ مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو پوي ٿو ته ماضيءَ جي سک سانت وارا ڏينهن ياد پون ٿا. وقت گذرڻ سان ڏک وسري ويندا آهن پر اڳيان سُک وري وري پيا ياد ايندا آهن. سنڌ تي انگريزن جي قبضي کان اڳ، راڄن جي رضا واري سماجي زندگي هئي. راڄُوٽي فيصلا ۽ راڄائتيون ڳالهيون هيون. سبب معلوم هئا ته تڪرار ڇوٿا ٿين ۽ طريقا معلوم هئا ته اهي ڪيئن نبيرجن. حڪمرانن جي دست اندازي ڪانه هئي. فقط وڏا مسئلاءَ وڏا معاملا ئي ميرصاحب پاڻ نبيريندا هئا، ۽ اهي فيصلا راڄن جي رخ مطابق، اهڙيءَ طرح ٿيندا هئا جيئن رضانامٽا ٿين ۽ ملڪ ۾ صلح ۽ امن قائم رهي.

انگريزن ١٩- صدي عيسوي سنه ١٨٤٣ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪيو: هجري سال ١٢٥٩ جو محرم مهينو هو. عام فهم ٻوليءَ ۾، انگريزن تيرهين سن ۾ سنڌ تي قبضو ڪيو، ملڪ ۾ نوان قاعدا قانون ڪڍيا، پنهنجا عملدار ويهاريا ته ماڻهن تي حڪمراني ڪن ۽ انهن کي هيسائين. راڄن جي اڳواڻن کي ڦيرائي پنهنجو ڪيائون ته هو راڄن جي زور تي نه هلن پر حڪومت جي زور تي هلن ۽ راڄن کان بي پرواهه ٿي راڄن تي حڪومت ڪن. اٽڪل چاليهن سالن ۾، تيرهين سنه جي آخر (١٣٠٠هه) تائين، وڏو ڦيرو آيو ۽ چوڏهين سنه ۾ ته ڄڻ سڄو چرخو ئي بدلجي ويو! تڏهن ڪنهن سگهڙ چيو ته:

تيرهين ۾ تال مَتيا، ويا چوڏهين ۾ چٽ ٿي
ادب ۽ حياءُ جي محل وئي مَتجي

جئن پوءِ تئن چوڏهين سنه ۾، رِشتن، ناطن ۽ اخلاقي قدرن ۾ پِستي آئي ايتري قدر جو چيائون ته: چوڏهين سن ۾ قيامت اچڻ واري آهي. ڪنهن سگهڙ ٻروچ ان وقت جي حالات تي بيت چيو ته:

چوڏهين سَن ۾ ساماڻا هڪ چُغل پيا چور

باندر وينو بادشاھہ تي، نوڪر سندس نور
ساڏن سچن مات ڪئي جن جاهنيان ڪاڏا هور
انب ڏسجي ڪو هيڪڙو، اَڪ اُجهاڳين طور
هرڻ پَسجي ڪو هيڪڙو، سهسين گهمن سور
مور ڪبوتر تورا تيا، ڪَپرون ڪانگ ڪروڙ
گڏھ گهمن گور، ويا پيلائي پروچ چئي.

سنڌ جي عام توڙي خاص ڌاري حڪومت جي آزار کي محسوس ڪيو: هڪڙن مقابلا ڪيا، پين مات سان سَٺو، ۽ گهڻن هاءِ هاءِ ڪئي. عوامي شاعرن ۽ سگهڙن ڳالهين، پهاڪن ۽ بيتن ۾ اڳئين آزادي واري زماني کي ياد ڪيو. پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان پوءِ، انگريزن جي وقت وارا ڪامورا ويتر وڏيڪ بي لغام ٿيا، ۽ ملڪ جي ترقي ۽ ماڻهن جي خيرخواهي جا رستا ئي روڪجي ويا. جڻ زمانو ئي بدلجي ويو!

هڪڙن سياڻن چيو ته: 'زمانو ڪونه ٿو بدلجي: زمانو ساڳيو آهي پر ماڻهو بدلجي ويا آهن.' انهن جي نظر ڪن ماڻهن جي ڪُڌن ڪرتوتن تي پئي! پين چيو ته حالات بدلجي ويا آهن: انهن جي نظر مختلف سببن جي ڪري ماحول جي بدلجڻ تي پئي! ڪن پنهنجا اڳيان وَسندڙ ڳوٺ ۽ راڄ پاڳ ياد ڪري انهن جا ڳُڻ ڳايا، ڪن پنهنجي جوانيءَ جا ڏينهن ۽ جلوا ياد ڪري ٿڌا شُوڪارا پريا! نه فقط عام، پر عارفن پڻ اڳين وڏن الله وارن کي سِڪ مان ياد ڪيو. شاھہ عبداللطيف چيو ته:

مون سي ڏٺا ماءِ، جني ڏٺو پرينءَ کي
ڪري نه سگهان ڪا، تني سندي ڳالهڙي.

ڪن سگهڙن اڳين سالڪن کي ياد ڪري چيو ته:

هيرين گهورا هنجهڙا، ترين بَرين تورا
موتي جي مهراڻ جا سي ميڙيندڙ موڙا
هنجھہ هليا، مور چليا، وڃي ڪنگ رهيا ڪورا
جيڪي گُفتي جا گهورا، سي گوهر گذاري ويا.

فضل پنيرو، وينل نارو، وڏي گن وارو وينجهار هو. هڪ سئو ورهين جي عمر ۾

پاڪستان کان اڳ گذاريائين. نبي داد پنيرو جيڪو هن وقت (۱۹۹۴ع) سرتيو سگهڙ آهي، تنهن سان ڇونڊڪي جي پريان ناري جي ويجهو، قائم فقير پنيري جي دعوت (۲۴- ۱۹۹۴ع) تي رهاڻ تي. فضل جو بيت ٻڌايائين ته:

وَهـَ ويا، وانهـيـرا ويا، لَـتي ڇـڏيا لَـتَ
گڏي ڇـڏيون گوندرين، ڳـالهيـون اندر گـهـٽ
ڦـوڙائي جـا ڦـٽ، مـون سـانڍيندي سـينواريا.

وهه ويا، يعني اهي وهندڙ واهه ۾ ڪڙيا ويا. ان لاءِ پيـو انو ڪـو لفظ 'نيـڪام' آهي: چوندا 'اڳيان نيـڪام ئي ويا'. اصطلاح طور، 'وهه ويا' معنيٰ اهي جوانيءَ جا جلوا ويا. وانهيرا ويا يعني اهي سُک وارا اجها ۾ گهَر ويا. انهن کي زماني جي لَت لتي ڇڏيو. تڏهن غمن گوندرن واريون ڳالهيون جيءَ ۾ جڙجي ويون. اهي فراق جا ڦٽ جيڪي مون اندر ۾ سانڍيا سي به سينوارجي ويا (بوءِ ڪري ويا).

تڏهن جواب ۾ نبي داد چيو ته:

سـانـڍيندي سـينواريا، مـانَ اُجـاريندڙ اچن
ڪولي ڏيو خريدارن کي ته هو هيـري هَٽ هٽن
وَٽـج وارا ويـسـرا، هُـت تـا هَـت هـلن
جڏهن اچي محبوب ملن، تڏهن نئين سِجَنوان ٿـيـا.

يعني، سُور اندر ۾ سانڍجن ٿا ته اُجاريندڙ (صاف ڪندڙ، صحت ڏيندڙ) به ايندا. جوهرين وينجهارن (ڄاڻو سالڪن) وٽ ڪو وجي ته هيري جي حڪمت وارو هٽ گهمائين. انهن سالڪن جا دڪان ڪليا پيا آهن پر ڪو وٽج وارو وتن وَجي! جڏهن اهي (اجاريندڙ) محبوب ملندا ته صحت نئين سج نئين ٿيندي!

○ ۱۹- **صدي جي آخر وارا حالات.** هيٺيان بيت سگهڙ پَريي چانگ نتي ۾ سنه ۱۹۶۰ع جي آخر ۾ ڪيل ڪچهري ۾ ٻڌايا. اهي بيت شاعر هيبت (چانگ؟) سنه ۱۹۰۰ع ڌاري چيـا. ان وقت ۾ ان کـان اڳ، انگريزن جي حـڪـومت جي اهلڪارن جي رويي عوامي زندگيءَ ۾ جيڪو اضطراب پيدا ڪيو سو انهن بيتن مان ظاهر آهي.

هاڻي هن جڳ جي مان ڳالهه ڪريان ڪيهي
دغل بازي دنيـا ۾ پسـو جـا پيـئي

غريب غربا، سيئي پِٽ رهندا پيئي
تتون، توپڻ، لڄ، لغور قري سکر ٿيندا سيئي
حيا، لڄ، هيبت چئي، سا ويچاري ويئي
سٹو سيئي، تہ آخر زمانو آئيو.

-

باندر ٿيندا بادشاه، نوڪر ٿيندا نور
هنجهن حدون ڇڏيون، ماڳ ڇڏي ويا مور
ڏسو دنيا جا دور، تي چڳن ڪي چريو ڪري!

-

سچ سويرو لَڏيو، سپ رياء ۾ راضي
پون ڳجَ ڳنڍهن ڪي، تَڙجن پيا تازي
ويا مور مري، ڪنگ بنيا قاضي
بَني اها بازي، پَسو جا پيدا ٿي!

-

سچ سويرو لَڏيو، ڪُوڙ رهيو ڪورو
عقل ڪنهن اشراف کي ٿانءُ رهيو تورو
ڇڳو مڙس چغليءَ تي چوري ٿيو چورو
پَسُ زَماني زورو، قِريا دَور دنيا جا.

-

سچ سويرو لڏيو، ٿيو ڪُوڙ قَضا
متن مائٽن پاڻ ۾ وڏا وير وڏا
'جيءُ' چون جوءِ کي، 'قوت' لڳي ماء
وَريا انڌا واء، قِريا دور دنيا جا.

○ سگهڙ حاميد چيو تہ:

ماٺو جيئرا مُلڪ ۾، پر خلقت وئي ڪِري
نڪو ساءُ، نڪا صحبت، نڪا ذوق ذري
پنهنجي حرص هَوا ۾ خلقت وئي ڪَرِي
ڪُوڙ ۽ ڪَلا جِي پيري پڏائون پَرِي

ٿيٿري ڳالهہ ڳري، پسو حال حاميڊ چئي.

- شاعر جعفر، جواني واري دور جي سُکن ۽ سَڄڻن کي ياد ڪندي چيو تہ:

پريت پراڻي ٿي، ادب ويو اخلاص
ويئي محبت ماڻهن مان، مِٺُن ڇڏيو ماس
ڏندَ، ڏاڙهُون ڏورِ ٿيا، ڇَپڻ ناهي ڇاس
نظرُ وڃي نابين ٿيو، تن اندر ڪي تاس
وڃي ڪاٺي ڪونہ ڪو، ماڙهوءَ سندو ماس!
وٺيو وڃ واس، جعفر چئي جهان ۾.

—

هتي دلِ، هيجُ ويو، سِڪَ ڪنيا سامان
ويئي ويچاري نڪري جا مِهر هُئي مهمان
ڪو ڏينهن قريبن لئي، منهنجو من ٿيو مستان
هاڻي جعفر منجهہ جهان، ناڻي وڪلي نينهن ٿو.

- **١٩٣٢ع بَراج جي کلڻ سان رهڻي ڪهڻي ۾ تبديل.** جڏهن سالن صدين واري رهڻي ڪَهڻي ۾ تبديلي ايندي آهي تہ اها تبديل جيتوڻيڪ فائدي واري هوندي آهي تہ بہ جذبن ۽ احساسن واري دنيا ۾ اڳين ريت رسم وري وري پئي ياد ايندي آهي. سنڌ جي آبادي صدين کان وٺي سنڌو درياء جي پاڻي تي هئي. اُتل ۽ پوڏ وقت زمينن تي پاڻي ريل ڇيل هلندو هو، باقي اٿل کان سواءِ واهن ۽ ڪڙين ۾ پاڻي زمين جي سطح کان هيٺ وهندو هو. ڪنهن اڳئين زماني کان سنڌ جي ڪاريگرن ڪاٺ جي هڪ ڪَل ايجاد ڪئي جنهن سان واهن ڪڙين مان هيٺيان پاڻي ڪڍي مٿي آندائون. اها ڪل هئي اُرلو، هُرلو، ايٽُ يا نار. ١٩٣٢ع ۾ سکر براج جي واهن وهڻ سان اڳيان نيڪامر (واهہ ۽ ڪڙيا) لٽجي ويا، ۽ زمينن تي پاڻي موڪ وهڻ لڳو. پر ڪڙين ڪُورن تي جيڪي هُرلن ۽ نارن جا ڇهڇٽا هئا سي ختم ٿي ويا. رهڻي ڪهڻي ۾ بہ وڏو ڦيرو آيو. اڳ درياء جو پاڻي چار مهينا هوندو هو جو ڪيتي جو ڪم هلندو هو: اٺ مهينا ماڻهو فارغ هوندا هئا، ۽ ميلا، محفلون ۽ ڪچهريون پيون هلنديون هيون. براج واهن کان پوءِ بہ فصل ٿيڻ لڳا ۽ سڄو سال ماڻهو ڪم ۾ قابو ٿي ويا.

سکر براج جي نڪرڻ سان جيڪو زندگي ۾ ڦيرو آيو تنهن کي گهڻن سگهڙن شاعرن پنهنجن بيتن ۾ بيان ڪيو. ٦- نومبر ١٩٩۴ع تي جهوني سگهڙ قاضي الله ورايي نظاماڻي (شال جيئي!) پنهنجو بيت ٻڌايو ته:

سکر براج آيو سنڌ ۾، وئي موج سندي ماڻهن
جت چٽا چانور چوڪا هئا سِڪ گهڻي سارين
ٻاڙيا ٻدڙيا بيشمار هئا، هيون قطارون ڪانگڙين
سگهڙيا ساٻُو سرها، هئي سونهن گهڻي سونهرين
موتيا، گنجا ملڪ ۾، هيون راهون رتڙين
ڪايو گهڻو خوش ٿيندا هئا، اهو مرڪ ماروئڙن
هڪڙا ويندا هئا ولايت ڏي، ٻيو هو وڻج واپارين
ڪيڙيون، رونبا، روتيون، اها ڪار ٻه ڪُڙمين
اهي سڀ سَرَ سُجا ٿيا، اڄ وارو ڪونه ورين.
ڦٽا واهه وهڻ ڪان، جڏهن منهن ڪيا موڪن
هُرلا نار سڀ نڪري وئا، جي هئا ڪڙا منجهه ڪڙن
جوڙا سڀ جدا ٿيا، ڇڏيا مانداڻا مينهن
وڏيون محبتون ملڪ ۾ ڇڏيون چوبارين چڱن
پڌري جي پيڻ ڪان ساءُ مٽيو سنگتين
آسڻ سڀ اُجهامي ويا، اڄ دونهان پيا دکن
زمين پرزا پرزا ٿي، جنهن کي وڌيو اچي واتُرن
نمبر نشانيون نڪري ويون، ٿيو آرو ايڪڙن
ٻلون سڀ ڏکيون ٿيون، آهي تاهه تپيدارن
اعليٰ آفيسرن ملڪ ۾ اچي ڪاهه ٻڌي ڪلمورن
رياءُ رشوت رڙهي آيا، مسڪين پيا مارجن!

پهرين سڄي ۾ قاضي چانورن جا نَو قسم ڳڻيا آهن جيڪي اڳ لاڙ ۾ ٿيندا هئا: يعني ٻاڙيا، ٻدڙيا، ڪانگڙيا، سگهڙيا، ساٻُو، سونهري، موتيا، گنجا ۽ رتڙيا.

● ياراڻي ۽ دوستي جا معيار بدلجي ويا:

اي سڄڻ! 'ياراڻي' ۽ 'دوستي' ٻئي عام ٻوليءَ ۾ ساڳي معنيٰ وارا لفظ آهن. پر سنڌ جي محبت واري مامري ۾ 'ياراڻي' جو مانُ مٿاهون آهي: اها ڇڻ خاص ۾ خاص سچي ذاتي دوستي آهي. چوندا: 'ادا، فلاڻن جي پاڻ ۾ ياراڻي هئي: هو وڏا يار هئا! اڳ 'ياراڻي' جي تصديق ۽ اظهار لاءِ هڪ ٻئي سان پٽڪا مٽائيندا هئا: هڪ پنهنجو پٽڪو يار جي مٿي تي رکندو هو، ته آڏو يار پنهنجو پٽڪو سندس مٿي ۾ وجهندو هو. هنن ڇڻ پڳون مٽايون ۽ پڳ مَٽ يار ٿيا. هن وقت اهڙا يار ڳوليا لڀندا ڇاڪاڻ جو هاڻي ذاتي مطلب گهڻو زور وٺي ويا آهن.

اڍائي سئو سال کن اڳ، ٻارهين سن (ٻارهين صدي هجري) جي ڪنهن سالڪ چيو ته 'سچي ياراڻي' ڏهين سَن (هڪ هزار هجري سن) تائين هئي؛ ٻارهين سَن ۾ به ڪجهه رسمي رواجي هئي، باقي ٻارهين سَن ۾ ڇڻ ختم ٿي وئي!

ياراڻي يارن جي هزار ورهيـــــــ هُئي
يارهين ۾ بـ يار هئـــــــا روءِ رواج رئي
تهـــان پوءِ مُـــئي، ٻارهين ۾ ٻَنا ڪري.

ٻَنا ڪري، يعني وڏا ٻنا ٿاهي، ظاهر ظهور، پڌري پٽ.

تيرهين سن ۾ شاعر حمل خان چيو ته:

ياراڻي يارن مـــــان وڃي ٿي وڃي
گڏيل هيءَ گمـان ۾ سا پڌري ٿي پيئي
سڪ، صـحـبت، سـاءُ، ٽڙي ويا ٽريئي
ڪنهين ڪي نيئي، حمل حالُ سٽائيان.

اڳ دوستيون سچيون هيون ته ميارون به وڏيون هيون. ساجن وساڻ ۽ شيرخان بروچ ٻئي گهاٽا دوست هُئا. شيرخان کان ڪا ڀُل ٿي ۽ ساجن مُنهن مٽي ويو. تڏهن شيرخان ساجن کي پرچائڻ ۽ مڃائڻ لاءِ سنيهو موڪليو ته:

آءُ ته نينهن نباهيون، چنڊ ۾ چاهي
آڳاندو آهي، جـنـن ڪو ترهو تار ۾.

يعني محبت وارو ناتو هڪ آڌر ۽ آسرو آهي جئن تار درياء ۾ ترهو. ساجن

جواب موڪليو ته:

پڳو سڄو نه ٿئي، توڙي سنئين طرف سُواءِ
ريهي سان راس نه ٿئي، ساڄن اچي نه ساءِ
دل ڏتارڻ آهه، ڪو سمجهائي شيرخان کي.

يعني پڳي شيءِ سڄي ڪانه ٿيندي جيتوڻي واءِ سواءِ هجي ۽ سنئين طرف سَٽائو لڳي؛ ريهه سان پڳل شيءِ سڄي ڪانه ٿيندي، ڏتارڻ سان دل ڏتاري نه سگهبي.

هئي ڪنهن سگهڙ چيو ته:

پڳو سڄو نه ٿئي هڪ موتي پيو من
ڏيئي ريهه رُپي کي ڳنڍيو صرافن

يعني رهه ڏيڻ سان رُپو ڳنڍبو؛ موتي ۽ من پڳا ته سڄا نه ٿيندا.

حمل خان چيو ته:

حمل چئي هن هال جو ويهي ڪئم ويچار
ته دل لڳي دوستيءَ جو ڇا مُل آهي مقدار
تان اندر مان عقل چيو نُڪتو هي نروار:
'لڳي ته لک هزار، ٽُٽي ته ٽَڪو ئي نه لهي.'

پر ڪنهن وڏي سالڪ چيو ته:

پرت پراٽي نه ٿئي، جي ڳنڍيندڙ هوءِ

ويا سي وينجهار

سنڌ، ناڙي ۽ لس ٻيلي ۾ جتي به ڪچهريون ٿيون اتي مقامي سگهڙن شاعرن جو ذڪر آيو. گهڻن اهڙن سگهڙن سالڪن جا بيت لوڪ ادب جي ڪتاب ”بيت“ ۾ شايع ٿي چڪا آهن. هيٺين شاعرن مان ڪن جا بيت رهجي ويا، ۽ ٻين جا بعد ۾ گڏ ڪيا ويا.

● **محمد علي رند**

محمد علي رند، شهواڻي، وينل ڪنري ۽ حسن رند ستيشن جي وچ تي، پاڪستان واري سال (١٩٤٧ع) گذاريائين. ڪينسر، تعلقي ڇاڇري ۾، ١٦ آڪٽوبر ١٩٨٣ع تي ڪيل ڪچهريءَ ۾ سندس هيٺيان بيت مليا:

موڪل ڏي ملير وڃان، وڃي ڇيلائي ڇيڙيان
مَتيون مانڊاڻين سين وڃي وير به ولوڙيان
ڪيت وڃي ڪيڙيان، موتي تن مارن سان.

—

مِينهن تي مارن جا وسي پيا وَلهار
سِيئي ٻوٽيون سايون ٿيون تانڪارن جا تار
پَچي پيو پَتن تي ٻَگروئي ٻيهار
ڇُٽيو اچن ڇاهه مان ڇوڙيليون ڇوڏار
ڇاڙهن ٿيون ڇاه ڪريو ڏوٽياٽيون ڍهپار
تني وٽ هيڪار، وڃي مران ته مانَ لهان.

فتح محمد سنگراسي سان ١٤ جنوري ١٩٧٨ع تي رهاڻ ٿي جنهن ۾، رحيم ڏني پلي، سومار مگريي ۽ مرزي نوحاڻي جا هيٺيان بيت ٻڌايائين. مرزي جا ٻيا بيت لوڪ ادب جي ڪتاب ’بيت‘ (ص١٩٦) ۾ شامل آهن.

● **رحيمڏنو پلي:**

نڪر نماڻي، نيهن ڳرو، ارت اُليڙي پار
هوتن ڪارڻ هيترو وڌ ۽ جيءَ جنجار

پيـر نهاري، پڳ ڪٽي، تون نڪري گس نهار
پلي چئي، پرين ري تون گهڙي هت م گهار
گولي تي گذار، سڳر ڪارڻ سـئي!

سڳر ڪارڻ سـئي ڏي وندر م واهون
ڏونگر ڏايو ڏاکڙو اتـئي اڳـاهون
ڇلي ڇڙهج ڇپرين ڪج دوست لاءِ دانهون
سانگو مَ ڪر ساه جو، پير مَ ڏر پاهون
ڏيئي لوليون لڪن تان لنگهج پب بـه پراهون
براهمڻ تون برن م ڪر سـئي صدائون
ته تنهنجون رڙيون رحيمڏنو چئي سٽي آرياڻي آهُون
پنهل جام پچائون، ڪري هاڙهي م هُت تُنهنجيون

- **سومار مگريو.**

سومار مگريو، پاڙو ڳاڳن، عمرڪوٽ طرف جو ويٺل، اندازاً ١٩٠٠ع ڌاري جيئرو هو.

ڪاري رات ڪنن م ڏس سهٽيءَ سچائي
اپ ڪَپو اوڙاهه وهي، لهرينِ لولي لائي
ڏسيو دور درياه جو مُڙي نئي مائي
ساهڙ سان سچائي، اتس محبت جي مگريو چئي.

- ڏاتر ڏنو.

جاڳي جان دَر طاقَ، هُئي سُتي سيج بَندن تي
ڪيچينِ ڪاهيو قافلو، ڪيڏيءَ وير قَزاق
دَست هنيو دانهون ڪري، هَي هَي هيبتناڪ
ڏکن تنهن کي ڏاتر ڏنو چئي، چير وِڏا! ’ چاڪَ
ميڙيسِ پنهون پرور پاڪَ، نـه تـه وڏو فرق فراقَ جو.

- **مرزو نوحاڻي**

ڪاري راتِ ڪنن م جت ڪُنَ بـه ڪڙ ڪا ڪن

پـون وَڏَ وجـــود ۾، چَــڙا جـــيـــئـن چُــرن
مَــتــر تــن مــينـهينِ جــا تــا پيـلي منجـهــه پُرن
مـحبت جن مرزو چئي سي ڪـيـئـن سڪ سمـهن
سـانيـر تـا سُـڄن، سـرتيـون مـون سـاهڻ جـا.

• **خميسو**

مبارڪ جو تڙ، تعلقي ڇاڇري ۾ مرحوم محمد حسن خان رند جي دعوت تي ڪيل ڪچهري ۾، شاعر خميسي جا بيت ڪنهن سگهڙ ٻڌايا ته:

آيم اباڻـي پار جـا سـهـڻـي منجـهــه سـلام
مـينهنِ وسي وسـون ڪيـون وُٺا مـارن جا مَقام
مــون ڏاران ملـيــر ۾ ڪن مــاڙيـچـا مـــاتام
واريءَ تي وِرسن گـهـٽـو گـجـريون چـڏي گـام
ڪـاهڻ ۾ خمـيـسو چئي پـڪـا ارزئون ڪيت انعـام
وهان ڪـيــئـن ورپـام، تو وٽ سـانگيــاڻي آءُ سـومـرا!

—

سُـــتـي لڏم ســــهـــٽـــو ڏيـل اندر ڏيـهي
وڻ ورندا، ڦَلَ تـڙندا، ڦــر چَـرندا، گــهــر جُـڙندا،
ورهيه ورندا، طرح ڏٺم تيهي
مارومير، منجهه مليرِ پين ڪير، تڏيءَ هير گهُه پِينِ گيهي
اسين ڪوڪڙ آٽيون، چيڙ چاڙهيون، پر پـٽن وبهي.
عــمــر اتيــئي، مــون سـاري رات راند ڪئي.

• **غني**

٧- مـارچ ١٩٦٢ع تي ڳـوٺ گل مـحـمـد پـتـافي تعلقي مـيـرپـورمـاٿـيلي ۾ ڪيل ڪچهري ۾ ڪنهن سگهڙ غني جو هيٺيون بيت ٻڌايو: اهو معلوم تي نه سگهيو ته غني ڪٿان جو هو.

جـاڳـئـين جـاڳـئين سـسـئي، جــاڳـئين پـهـر نـه ڪـو
جنهين پـهـر پـنهل ويو، پـهـر نـه جـاڳــئـين سـو
اهڙا گـن، غنيءَ چــئـي، تو ڪـي چــڏي وئـڙا چـو

هاڻي رِنگ نہ ڪِين رو، ڏوڙ تہ پڇين دوست کي.

● **نهال**

نهال فقير پٽ واسُو چانڊيو، ويڙهل ابڙا، تعلقو ميرپور بٺورو، ١٩١٠ع ڌاري جيئرو هو. هيءَ بيت ١٥ جنوري ١٩٦٥ع تي بٺوري ۾ ڪيل ڪچهري ۾ مليو:

نيـــاز مـــان نهــالُ چـئـي، چـيــتـي پـيــرو چــا
هت ڪرين تـــو لَڙ لوڪ ســان، هُت ڪُجھ ڳــالهہ نہ ڪا
هِت جُون نہ سهين جان تي، هُت ڪر ڳَل ڪينئِن جا
هت ڳِـتـرڙا ڳيـهو وڃين، هت اٿئي عدل آڳي جا
اُت آٿي رکندئي اڳـتـئُـون قـول ڪـتــابت جـا
چتـو ڏسندين چـانڊيو چئي جيـڪي توڪـان ڏوهہ ٿـيـا
ســرور چــام ســچـا، ٿِــج نگـهَــبــانُ نـهــال چـئي.

● **مريد پالاري**، ويڙهل تَڪُ مـڪـان، ڪـوهسـتان جو سگهڙ شاعر هو. سندس بيا بيت لوڪ ادب جي ڪتاب ”بيت“ ۾ پڻ شامل آهن.

مارئي:

جـهنگلِ سندينِ جـهُـوپَـڙا، پـونـگـا مـنـجـهہ بَرِنِ
سُـرَهي باس ســومــرا، اچي غـــاريـن گــهَـــرِنِ
اُنـي تـان اُنـي جــــــون پَهُــــون پَـٽَ چَـــرِنِ
سي ملير- جـايون، مـريدُ چئي، واڳـيون سـاڻ ورن
تـــيـــون تـاڏيـلـيـون تَـــرِنِ، مُندنِ اُنـِ مِـينـهَـڙا.

سسئي:

سـسـئي تي سَرهہَ ڏنـا جن جا گـهـارِينِ اندر گـهر
پچائين تي پَسُنِ ڪي: ’ڪي لنگهيا سـاٿ سَبَر‘!
مــحـبــوب لاءِ مـريـد چـئـي ڏوريم ڏيـهہ ڏونگر
وَهَـلـو وَرِجُ وَرَ، اچج اَمـــــاني مَ تـــيــــــان.

● هالو. هينيون بيت ۾ متيان مريد جا بيت علڻ فقير بَحراڻي ٻڌايا.

اکين کي اوچــتـــو، جـــڏهن دلـبــر ڏنـو درسن
ملڻ ڏاران مــحـبـوب جي هڪ تِرُ نٿـيـون ترسن

جــــدائي ۾ جـــــانب جي راتو ڏيـنهن روئن
هالا شـال هـجن، سـامُـهـيُـون ٻَـئي سـجـڻين.

● علڻ فقير ٻَحراڻي.

الياس عـرف علڻ فقير ٻَحراڻي، پُٽ ماروءَ جو ٻَبَر، پاڙو جيسر، عمر ۷۵ سال، ويـٺل 'سـال' ۾ ڳـوٺ حاجي ماڪُو ٻبر. سـاڻس ۲۴ جـولاءِ ۱۹٦۲ع تي رهاڻ ٿي جڏهن راقم سال ۾ جهرڪ واري عـلائقي بابت احوال مـعلوم ڪرڻ لاءِ جهرڪ واري بنگلي تي رات رهي ڪچهري ڪئي. علڻ فقير 'مـارئي' بابت سندس چيل بيتن جو داستان ٻڌايو جنهن مان ڪي بيت مثال طور هيٺ ڏجن ٿا.

ســاراهيــان سـچـو ڏٺي جـو جڳ ڪـي جـيـاري
ڪـئين ڏليـا پـنهـنجي ڏيهــ تي وچــوڙيا واري
ڏيـئـي آبُ اجـينِ ڪـي پَـلُـر پـيــــــــــاري
آهـم سڪ ســـــريـر ۾ مـن ڏاتـر ڏيـڪاري
اباڻا عـلـڻ چـــــئي ڪـڏهـين ايـندم اوتـاري
ســـــرتين ڪـي ســـــاري، روئي وهايم راتڙي.

—

تون ڪـڏي چـڏ ڪـوٽن مـان تـه وچي ڏسـان ڏاڏاڻا
رهـن ريـلـن ڪـنڌيين، ڪـن واريءَ وچــــــاڻا
پـهـون چـارين، ولَرَ وارين، ڪـن پـتـن تي پـاڻا
مَــتـــيــان ڪين مــاڙيءَ تـي اُهي پـڪا پـراڻا
اباڻن جــا علڻ فــقــيـر چـئي آهن تــرن ۾ تــاڻا
علڻ اَباڻا، ڏِٺي مـــونـکي ڏينهن تـــيـــا.

—

ڪر آجي عـمر ڪـوٽ تان تـه آئون وڃان ويڙ وري
ڪڙا تـنهـنجي ڪـوٽ جــا پـوندا ڪـرف ڪـري
ٻڪــر ٻاباڻن جـــا وچي چـــاريان ڦــرِ ڦــري
لوئي مـــون لُڙڪـن ســان پـــچي تي پـــري
ســا ڪَـتي ڏُونـديس ڪـاهڙ ۾ جـا مـيـري آ مَـرِي

ابـاڻا عـلـڻ چـــــــئي ايـندم اُت اُکَـري
پُوئان مـاڙين منجـهـ مري، تہ بہ نِجا مـڙهہ مليـر تي

پھـرئين بيت جي ٻي سٽ جي مـعنيٰ تہ: ڏٺي پنهنجي مـهـر سان ڪـئين ڏتڙيل (ڏليـا) ۽ وڇڙيـل (وڇـوڙيا) وطن تي واري (مـوٽـائي آٽي). ٻئي بيت ۾، 'ريلن ڪنڊيين' جي (اصطلاحي) معنـيٰ تہ سڌن پَٽن تي. 'ريل' جي اصل مـعنيٰ درياءَ جو پاڻيءَ لڳ پاسو جتي رَڍ اُڇلي ۽ گهـٽي سڌي زمين ڪـيدي (ٺاهي). علڻ فقـير سال مـڪـان ۾ درياءَ جي ويجـهـو رهندڙهو ۽ انهيءَ ڪري تـر جي مـاروئن لاءِ بہ پنهنجي پاسي واري ٻولي آندائين. حقيقت ۾ 'مارو' پٽن جي پَرِ' رهن تہ ڪَچي ۾مال وارا 'ريلن ڪنڊيين' رهن. 'ميري آهہ مَري' ۾ 'مري' جي معنيٰ مَرواري.

- **حاجي محمد علي ٻير**

اکين جـون عـالم ۾ آهن ڇـهـ ذاتيـون ۽ چـار
هڪـڙيـون پسن پرين کي ٻيـون انڌن جي آچـار
ٽيـون تمـڪـن تانڊي جـئـن، عـاشق اُت نـهـار
چـوٿـيـون چَرون رتيـون پـري بيـنـيـون ٻُنبـار
پنجيُـون اکـيـون پوچـڙين سـان آهن ڪرڙيون ڪوڙيءَ وار
ڇـهـيـون ڇـڪـي جنڊڙو وڏائون جـيءَ جنجـار
سَتيُـون اکـيـون سور جـون ونجـهليو ڪـن ويچـار
اَٺيـون اکـيـون عشق جـون آهن تيليـون تيليءَ وار
نويون اکـيـون نند جـون جي ڪَجن ڪـين خـمـار
مــولـيٰ ڏنـيـــون منـهـن ۾ ڏهـيــون جـي ڏاتار
سي پـسن پَليـتــائي ڪـانـہ ڪا ڏٺين ڪَـنا ڏار
اکـين جـــــا اَوتار، ايڏا آهن عــــــالـم ۾.

حاجي محمد علي جي بيت سان لاڳو علڻ فقير 'اکين' تي، هيٺيون بيت چيو:

يارهـيـــون پنهـنجي يار جـــو دم دم ڪـن ديدار
ٻارهيون اکيون ٻاجـهـ پريون آهن نماڻيون نروار
تيرهيون تَرسن ڪينکي ٽِينَ پيڙيون ساڻ پـتار
چوڏهيون اکـيون چنڊ جئن منهجي سجڻ جو سينگار

پندرهيون اڪيون پوڄڙيءَ مان نيڻ وهائن نار
سورهيون اڪيون سِيل رکيو سهسين ڪن سينگار
سترهيون سَتائن رب کي ته اسان جو پرم رک تيار
ارڙهيون اڪيون عالم ۾ ڪن دنيا جو ديدار
اوڻيهيون اڪيون علڻ فقير جون پيُون سڪن لاءِ سردار
آئي ويهين جي وار، ته سِڪي گڏيون سجڻين.

● **شفيع محمد جلباڻي.** ويٺل لڳ راڌڻ. مولوي هو. سنه ١٩٦٢ع ڌاري مديني شريف ۾ وفات ڪيائين. رسالي جي تتبع ۾ بيت چيائين جيڪي راقم ٧ جولاءِ ١٩٦٨ع ۾ گوپانگن جي شهر ۾ (تعلقو ڪنڌيارو) سگهڙ غلام رسول گوپانگ سان ڪچهري ڪندي ٻڌا. مثال طور هي ٻه بيت ته:

هڪ جبل جو جهيڙو، پيو ماريس مونجهه مرُن جي
فَوَيل الذين ظلموا، اتم اهو اوسيئڙو
شفيع محمد شوق ۾، منهنجو سَنڌو نه سيڙهو
مرسل سان ميڙو، تيندم شال حضور ۾

—

هيڪر هيڏي آءُ، ته ڏسي ڏهوٽي تيان
ڏکن ڏيل ڪنبائيو، سک نه ساٿي ساء
اهدنا الصراط المستقيم، تون وٺي واڳ وراء
شفيع محمد ساٿ جا تون پيرا پنڌ پڇاءِ
آرياڻي تون آءُ، ته لهيم ڪَس قلب جي.

● **دلمراد مري.** دل مراد پٽ عيسيٰ خان مَري بداڻي ١٩١٠ع ڌاري گذاري ويو. ٢٩ جولاءِ ١٩٦٨ع تي ڳوٺ عيسيٰ خان مري تعلقو ميرپورخاص ۾ هيٺيان بيت شاعر جي پاٽتيي عيسيٰ خان (ان وقت عمر ست سال) ٻڌايا. ڪيس گهڻا بيت ياد هئا.

سورهِين سڪون سانگين جون مونکي هئين منجهه هُرن
چوندي قوڳ هٿن سان چاريان منجهه چُرن
وچينءَ جو وَڏن تي هو پِپن تي پهرن
دم دم دلمراد چئي، آءُ جاد آهيان جيڏين

مـــتـــو مـــور نہ ڏٺان مَــرُ مَــرَهجي مـــينڍن
پــٽ پرهــيــنـديس ڪــيـنـڪـي اڌو ٻـنـڌ انـگـين
جي تون ساٿ گهڙائين سومرا سي تنهنجا سيئي سڙن
جا مون کي ڏني اَلي اباڻن، سا سونهي منهنجِي سينڌَ تي.

● **حيات لغاري.** ويـنـل ڳـوٺ پـلـيوخان لغـاري، تعلقو سنجهورو. ١٩٠٠ع ڌاري گذاري ويو. سالڪ شاعر هو. عاشق کي سندس صلاح تہ محبوبن جي محتاجي مچ:

مَچ مـــحـــتـــاجي تن جي، روح غـــريـبـي رهہ
وِرچ نہ تن جي ويٺن مٿن، سامــهـٺـان ئي سـهـہ
رات اتي وجي رهہ، هنيڙا گـهـار حيـات چـئـي.

● **قائم شاهہ جيلاني.** قائم شاهہ جو ڳوٺ، پيلاٽي (ضلعو نوشهره فيروز) کان ڏيڍ ڪوهہ ڪن ڏکڻ- اوپر طرف موجود آهي. ٽالپورن جي دور ۾ ٿي گذريو. قائم شاه اڪثر زماني جي گردش، ۽ ماڻهن جي مٽجڻ تي بيت چيا.

درياهـن دور چـــڏيا، وسـن نہ مـــينـهـن مُـــداء
شـيـنهـنِ شـــرم چـڏي ڏنو، گـــدڙن ڪـيـــو گـاءِ
سٽي ڳـالهـہ سيد چـئي تـيـو ڊپُ گهـٽـيرو ڊاء
هاڻي بـاري ڪر بچـاء، قـادر قـائـم شـاه چـئـي.

—

سچ ســمـجـهـہ هليــو ويو، ڪــوڙ رهيــو ڪورو
عـــقل اڄ جـــاڻن کي تـــانء رهيـــو تـــورو
هنجهن سندي ذات تي ڪيـو ڪانوَن ڪانگورو
حـاڪمن حـڪـومت چـڏي، تـيـو ظلم ۽ زورو
قـــاضي قـــضـــا نتـــو ڪري شـــرع ۽ تورو
زمـيندار جوءِ لئي تـوِ گـهـري جُـتـي ۽ جـورو
رڍ ٻڪري ڪين وٺندس، وٺندس غازي ڪو گورو
پـيس حـــرام هڏن ۾ تـــيـــو پورو ئي پـورو
سـيـئـي نہ سـيـد چـوي آهي ڪـو ڪو صـدورو
تـــيـــو زمـــاني زورو، ٻاهر ٻاقـــون ڪـديُون.

• **جاني مگريو.** گاگن، پاڙو ابڙا، ڳوٺ چيڙو، تعلقو نارو. سگهڙ ٿوهر فقير پنيري، سومريجي تي ڪيل ڪچهري (١٣ فبروري ١٩٨٦ع) ۾ ٻڌايو ته جاني انگريزن کان اڳ ميرن صاحبن جي وقت ۾ ٿي گذريو.

ڪيچين ڪَرَهَ پلاڻيا مَيا ۽ مازي
ويا ٻچيندا پنيور مئون، ترسيا نه تازي
گور ٻڌي آيا ڱنگهرو، گونگن ڪي غازي
رب جني راضي، وندر تن کي ويجهڙو.

ڪيچين ڪَرَهَ پلاڻيا، هتئون جي هوتن
سَهجئون سي سينگاريا بوتا بلوچن
جبل چڏيو جاني چئي، آڏيءَ مهل اُٺن
سي مَيا شال موتن، جيڪي پنهون وٺي ويا پاڻ سان.

• **ڏنو فقير مگڻهار.** وينل سلطان آباد کان ڏکڻ اوير، ١٩- صدي ۾ گذاري ويو.

پَکا پَکن سامُهان، پيهيون پيهين وٽ
ڪٽي ويا ڪاهڙ ڏي، ڍارو ڪيائون ڍَٽ
مال تني جا مُوهر ۾ تا پهريو چَرن پَٽ
مُئي تان، مگڻهار چوي، قيد ڪڙولا ڪَٽ
مارُو هئا مون وٽ، سي اُني وِئڙا اُڪري.

• **رازق ڏنو فقير وندير.** وينل سيٽارجا هينيان، ١٩٢٠ ڌاري ستر پنجهتر ورهين جي جمار ۾ گذاري ويو. 'ميلڪ ڪافر وارو قصو' جوڙيائين جنهن مان سندس هينيان بيت:

ـ آن جو ڏيانءِ سنيهڙو منهنجو ڪانگل ڏجانءَ ڪُل
بر ۾ بيراڳڻ سان تيو حشر جيڏو هُل
سيد چڙهيا دُلدُل، هي روئي تو رت گاڏئون.

ـ آن جو ڏيانءِ سنيهڙو منهنجو شمس ڏج شتاب
ڪولج قريبن تي ڪتابئون ڪتاب

لڪج لفـافي تي سـاري عـمـر ثواب
ويا وس ونديرِ چئي، ڪـائڻ خـوشـيـون خـواب
چڙهي جـوان جـواب، هي روئي تـو رت ڳـاڙئون.
ـ آن جو ڏيانءِ سنيهڙو منهنجو سوچي ڪج صحي
لال ڏنـا هئم لاڏڪا ڪـئـڙم صـاف سُـهي
رڻ ۾ رازق ڏنو چـئي، پـارس ڪـونہ پـهي
سي ويا سِجَ لهي، هي روئي تـو رت ڳـاڙئون

• **ملار جاڳيراڻي.** ملار پٽ مير دوست جاڳيراڻي. صادق آباد طرف جو ١٩١٥ع ڌاري ڄڻاري ويو. سسئي جي سُر مان چيل سندس ڪي بيت، لوڪ ادب جي ڪتاب 'بيت' ۾ شامل آهن.

جـانب جـهـڙو جڳ ۾ آءِ ڏسـان ڪونہ ٻيـو
پـيـتـيـُون ڪـيف قلوب ۾، وَتي خـان ڪِـيـو
اوجـر تنهن عـجـيـب جـو ٻري لاٽ ڏِيـو
مـاڙيءَ منجـهـہ ملوڪ اچي پائيندم لِـيـو
مٽي ساهہ سِيو، ٽيندم معافيون سپ ملار چئي.

• **صالح ڳاڳناڻي مهر.** ويٺل 'مـيـان ڪُندي جي تلاءَ' جـو، تعلقـو ميرپورماٿيلو. ڳوٺ جيوڻ خان پاڦي تعلقو ميرپورماٿيلو ۾ ٩ مارچ ١٩٦٩ع تي ڪيل ڪچهريءَ ۾ شاعر غمتار مَهر هيٺيان بيت ٻڌايا. چيائين تہ صالح گهٽو اڳ ڄڏاري ويو.

بوا. هوند پيحان، مـون ڪي جهـالر تي جهوري
ڪين پائيندس ڳهہ ڳچيءَ ۾ پنهل ڪئون اوري
سر صدقو، صالح چئي، وجهان هوند گهوٽ مٿان گهوري
ڏونـگرڙا ڏوري، ڏسـان هـوت اڪين سـان.

—

بولو هوند پيحـان، ڪـامـيـان هوند ڪـٽي
اولون تي اڪين ۾، پيـس چٽن منجـهـہ چـٽي
ٻاريائين ٻاروچي لاءِ بر ۾ باهہ گـهـٽي

سورن جي صالح چئي مون وٽي ڳالهه ڳٽي
ڪري مـــان ڏٽي، رهي وڃن ڪا راتڙي

● **غفور خاصخيلي.** ويٺل ڪنگورو، تعلقو ڏگهڙي، ١٩٣٥ع ڌاري گذاري ويو.

مـتـان واوَوري ويا، ڪيا واحد وسڪارا
آءِ جـڏي هت ڪيـئن جيان عمـر اُن ڏارا
هُت ڪـٽن ڪِيـر ڪـتيـريون پوشيـديون پارا
تن کي ڳڌجان شال غـفور چئي ٿسان سلڪي سويارا
عمر کي آرا، منهنجا محڪم هئا مارن سان.

(پوشيديون= صاف ستري لباس واريون. پارا= برتڻ، ڪير جا).

● **دائم خاصخيلي.** طيب جو نندو ڀاءُ هو. طيب بيتن جو وڏو شاعر هو ۽ سندس ڪي بيت لوڪ ادب جي ڪتاب ۾ آندل آهن.

ٻَـڪـر ٻاٻاڻن جـا چـيـلا ڏين چـالـون
وارن وَرتَ پنهـواريون ات زور منجهـان زالون
تن اَرٽ اُلوڙي ڇـڏيا مـون مُـٺيءَ لاءِ مـالهـون
هت درد مـان، دائم چـئي، ڪيـن مـون نياڳي نالون
سُـتي سنيـالون، مـارو لهندم مليـر جـو.

(مالهون= ارٽ يا چرخي جون. نالون (ف. ناله ها)= دانهون)

● **رب رکيو جَتُ مِناڻي.** ويٺل ڳوٺ ٻِنا، تلاءِ سَنديارا، ابڙاسو (ڪَڇ) ١٩-صدي ۾ ٿي گذريو.

جا مَنِ تُنهنجي سومرا، سا ميان نہ اسان جي مَن
هت گلن جايون وهن واهيون، هُت ٺڏين چاٺيون چَن
جٿن تو وٽ دهل دَماما، تئن هُت ٻَڪر ٻوليون ڪَن
جـئن هِت ڪُـڌ اڏائين، بنگلا بنائين، تئن هُـت ڍِنگر
ڍارين واڙيون واڙا ڪَنِ
جئن تو وٽ آما ليما سومرا، تئن هُت ٻيرون ٻَٽ ٻَچنِ
جئن تو وٽ سنگ مصرين جا، تئن هُت ڪيرين ڪئونر ڪين

تنهنجا سيج بند سومرا ڪتون سپ ڪامن
چايون مَرچامن، جي ڏينِ ڪَڇو ڪُڙم کي.

-

راضي تي رب رکيو چئي، چڏ عمر اُٺانگي
هي جا مُلهہ مَهانگي، سا ڪيئن لوئي لاهيان!

• **قادر ڏنو شاھہ.** ڪَڙيي گنهوَر جي پرسان آڳڙي جو ويٺل، اهل دِل درويش هو. عمراڻي بلوچ سندس مريد هئا ۽ سندس سهاري کي سنڌ ۾ آيا. سندس هيٺيان بيت معنيٰ وارا آهن.

سچ سَهائو نہ ڪري، واءُ نہ وڃي جِت
قريبن ڪارڻ تتِ، اسان جَهر پِيي جهوڪون ڪيون.

• **الله داد پنيرو.** ناري جو، ١٩ صدي ۾ تي گذريو. هيٺيون بيت ڳوٺ شوڪت پنيرو (نارو) ۾ ٢٨ مارچ ١٩٨٢ع ۾ ڪيل ڪچهري ۾ سگهڙ نبي داد پنيري ٻڌايو.

ڪيچي ڪيچئون آئيا، ڏيئي ڏير ڏتو
ڪُونج پيچايو ڪَنجرو رائي منجهہ رَتو
اوٺين جو الله داد چئي ڪونهي پَٽُ پتو
ڪيچي هو نہ ڪچھ پر توکي سورلکيل هئا سسئي!

• **نٿالو گبول.** حاجي محمد سوڍي بگهياڙ (لڳ ميرپورساڪرو) وٽ ڪيل ڪچهري ۾ هي بيت وڏي سگهڙ مرحوم حاميد رند ٻڌايو.

جت موتين جو مينهن وسي، ملن ماڻڪ بي بها
تون اڳڻ نہ وڃ اُنِ جي، جن وٽ قدر قيمت ناهہ
ڪميڻي جي قرب ڪَنا، داناءَ جو چابڪ چڱو آ
ان نالائق سان، نٿالو چئي، هلي پنهنجو وڙُ ڪيم وڃاءِ
هُوجي ڪن صدقي صدقي سلہ، وڃي رهہ ٻاڙي تن پارسن جي.

• **امين چانڊيو.** ويٺل 'ڪالي والي'، لڳ ينگ، رياست بهاولپور جو. ١٩- صدي ۾ ١٨٦٢ع ڌاري تي گذريو. سندس هيٺيان سگهڙ گل محمد عالماڻي ٻڌايا جڏهن دوست مرحوم حسن علي خان پتافي جي مهرباني ۽ ميزباني سان،

تاريخ ٨- جون ١٩٦٢ع تي شهر ٻاوڙي ۾ وڏي ڪچهري تي.
ـ هن جهان ۾ چڱي عمل بابت:

سودي ۾ سوداگر جي هي موچاري جاءِ
انب، ڪتوريون، ڪيوڙا ٻيا چوکا ميوا چاءِ
اتئي پهر امين چئي، ڏچ ڏٺيءَ جي ڏاءِ
سوکو وکر وهاءِ، جو لهرين ڪڙن لنگهي چلون.

ـ سسئي بابت چيل بيت:

جارُون جَتُ گڏيوس، عينن ساڻ امين چئي
سچي نيٽين سوجهرو پرينِ ڏانهن پيوسِ
اُداسو اندر جو تنهين وير وِيوسِ
صفا ساهُ تِيوس، اوساران عجب جي.

ـ

گهَت گهتيون ۾ گهيڙ گهٽا، ڏونگر ڏاڪا ڏارَ
اَڻ- نِهيُون امين چئي، ڪيئن ٽپنديون پار
توڙي وَسن تا وٽڪار، پر نوبت وڄندي نينهن جي.

هنن بيتن ۾ اتي جي مقامي ٻولي جا لفظ آندل آهن جن جي معنيٰ سمجهڻ ضروري آهي. سسئي جي پهرئين بيت ۾ 'جارُون' معنيٰ 'جڏهن ڪان'. آخري سٽ ۾ 'اوساران' معنيٰ مُحابي، طفيل ٻئي بيت ۾ 'اڻ- نِهيون' معنيٰ 'بي ٻٽيون'، 'نِهو' معنيٰ ٻڻ بنياد.

● جنيدو وساڻ. ڳوٺ پنهنجو، تعلقو سنجهورو، ١٩- صدي جي آخر ۾ تي گذريو.

مارئي:

پنوهارن پاٻوهيو، آيا واهوندا وري
هنئڙو جهورين جهوريو، چاڪن ڪيس چري
ڪش اچن ڪوٽ ڪينڪي، نڪي هندورن هري
سانگين ڏانهن سري، وڃي گڏ گذاريان.

ـ

پنوهارن پاپوهيو ڪيا واهوندن وَسَ
ڏنائون آروڙا آنهن کي، تازا ڪياءُ تس
جوڙيائون جنيد چئي، گُوندا متي گس
اجهائون اَوَس، آهن عمر اباڻي راڄ جون.

—

پنوهارن پاپوهيو، ملڪ پيا مينهن
جيڏين لاءِ جنيد چئي تي روئي راتو ڏينهن
ڪنڌ ڪٽندي ڪيئن، مَنهن ماروءَ جام جي.

—

پنوهارن پاپوهيو، ڪيا واهوندن ورَ
سدا سونهن انجا چناءِ چپرَ
قادر ميلين ڪڏهين مونکي پاڙيچا پرورَ
سانگياڻي سرورَ، تون پنهنجي راڄ رسائيين.

رامڪلي:

اڄ نه اوطاقن ۾، ويا ڪنهن ولات
آسڻ نهاريم انجا پره اٿي پريات
جوڳين لاءِ جنيد چئي روئي وهايم رات
ڏک ڏنائون ذات، سمروئي سورن جو.

—

اڄ نه اوطاقن ۾، ويچارن وائي
آڳ اجهامي ڪِينڪِي جا لاهوتين لائي
جيءُ اندر جنيد چئي هيءُ جوڳين جڙائي
آهيان جن سامن سڏائي، سي ويا نانگا نڪري.

● **گبَرخان نُوحاڻي.** گبر پٽ گلشير نوحاڻي، پاڙو سنجراڻي (تعلقو ڏگهڙي) ١٩٣٥ع ڌاري گذاريائين. سگهڙ شاعر هو. سسئي جي سرمان سندس هيٺيون بيت:

هٿ ڪٽيو هَڪلون ڪرين تون ڇپر ۾ ڇو تي
ڳڏيئي ڪونہ، گبر ڇئي، ڪو ڏونگر جو ڏوتي
جَتُ پُڇين جو تي، سو آري ڄام اڳي تيو.

گبر نالي شاعر جا بيت راقم شاگردي واري زماني (١٩٣٠-١٩٣٥ع) ۾ پنهنجي ڳوٺ جي سگهڙ حاجي ساجن لغاري کان ٻڌا، جن ۾ آخري سٽ جو پويون اڌ هن طرح هو تہ: ”غالب سُور گبرُ ڇئي“. تي سگهي ٿو تہ اهي گبرخان نوحاڻي جا هجن، يا اڃان اڳ ڪو ٻيو شاعر گبر نالي ٿي گذريو.

سنڌي ٻولي

• زيرِ زبرَ

ڪجھ وقت اڳ، سنڌ جي سڄاڻ صحافي ۽ اديب محترم علي احمد بروهي هڪ دلچسپ مضمون لکيو هو جنهن جو عنوان هو 'زير زبر'. بعد ۾ ڪنهن صاحب مون کي چيو ته: باب پڙهبا آهن ته پهريائين زبرون، پوءِ زيرون ۽ پوءِ پيش پڙهبا آهن؛ ڳالهائڻ ۾ به جيڪر زبر کي پهريائين آڻجي ۽ 'زبر زير' چئجي ته بهتر! مون کيس ٻڌايو ته 'زير زبر' ٻوليءَ جو هڪ خاص اصطلاح آهي جنهن جي ٻن لفظن ۾ 'اڳ پوءِ تيل' آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙا ٻيا اصطلاح به آهن. مثلاً آبادگار، هاري ڪڙمي، وونئڻ بابت چوندا ته 'گُل ٻاِتي' تي آهن، جيتوڻيڪ اڳ ۾ 'ٻاتي' (مکري) ۽ پوءِ ان مان گل نڪرندا. ٻاجهري يا جوئر جو قد بيان ڪندا ته چوندا: 'جوئر ڏِڏي چونڪ ۾ آهي'، حالانڪ جوئر وڌندي ته پهريائين 'چونڪ' ڪڍندي ۽ پوءِ ڏڏي ۾ ايندي. 'ڏيو' اهو پَريل ڳَپ آهي جنهن مان پوءِ آخر سنگ ٿيندو. 'ڏڏي' کان پوءِ 'نيسَر'، پوءِ 'ٻُورو'، پوءِ 'ڪِيرو' يا 'جيءُ'، پوءِ آيُون يا آنيُو' ۽ آخر ۾ سِتُو يا سَنگُ. نار ۽ پوک جي نالن ۽ اصطلاحن سان، سچل سائين جي هڪ مشهور ڪافي آهي جنهن جو ٿَلهه آهي ته:

دم دم جي ديدار جي، آهي نظر اسان جي نار تي

ان جي هيٺين مصرع ۾ 'ڏِڏا چونڪ' جو اصطلاح آندل آهي، يعني 'ڏِڏا' اڳ ۾ ۽ 'چَونڪ' پوءِ.

ڏِڏا چونڪ ڪري وڃي نِسري ڳِنا انهيءَ جا ماڪي مصري

جهڙيءَ طرح 'زير زبر' جو اصطلاح، جنهن ۾ 'زير' اڳ ۾ ۽ 'زبر' پوءِ آهي تئن جمع ۾ به چئبو 'زيرون زبرون'، ۽ نه 'زبرون زيرون'. مصري شاهه نصرپوري وڏو اديب شاعر ۽ ٻوليءَ جو بادشاهه هو. سندس ڪلام مشهور آهي جنهن جو ٿلهه آهي:

عشق سارو اسلام، مذهب محبت عين مبارڪ!

ان جي هڪ مصرع آهي ته:

سُڻ ميان خليفا آخوند خبرون، عشق وڃايم زيرون زبرون
پيش ِقري تيا جَزما لام، قُرهي انهيءَ کان ٿياسون فارغ

اي سنڌ جا سڄاڻ اديب! 'قافي' سنڌ جو قديم نظم آهي ۽ ان جو ڳائڻ 'ڪافي' خاص سنڌ جو راڳ آهي. 'قافي نظم' ۾ سنڌ جي عارفن ۽ شاعرن، ٻولن ۽ معنائن جا موتي پوئي ڇڏيا آهن. تنهنجي ذوق ڪي وڌائڻ خاطر، 'زير زبر' جي اصطلاح جو ٻيو سهڻو مثال ڏجي ٿو جيڪو ١٣- صدي هجري جي وڏي شاعر مهدي شاه (ميرواه گورچاڻي) جي هيٺئين ڪلام ۾ آهي جنهن جي مصراعن ۾ ۾ هن الف- بي آندي آهي.

تله آهي ت:

زير زبر، شَـــد مَـــد، هر نقطا
پيش جـــزم ڪُون جلد سـينگار

ٻي مصرع معنيٰ واري آهي:

'جيم' جمال الاهي جلوا، 'حي' پڙهه حمد حسن هزار
'خي' خدائي مُلڪ بہ تيرا، تون مئن خالق خلقتهار

آخري مصرع:

'همزه' آپ هوسي هڪ حاڪم، 'لا' نہ رهسي جڳ جنسار
مهدي صورت بَن ئَن آوي، 'يي' يقينان تي هڪ وار

اي سڄاڻ! اهان بہ وڏي عارف شاعر عبدالله فقير ڪاتيار جي هيٺين قافي ۾ 'زيران زبران' جو اصطلاح آندل آهي.

تلهہ: سانون نقطا يار پڙهايا هي
الف اَن بَن اِن بِن اُن بُن آيا
١- زيران زبران، تکيان تبران، زامي ميم ڪَڙايا هي
٢- بُت متي ڪا، خاڪ ڪا پيجرا، آپي آپ هلايا هي
٣- گهر عبدالله دي آپي آ ڪر، محمد نام سڏايا هي

• سنڌي ٻولي زيرن زبرن واري آهي

انگريزن جي حڪومت کان اڳ، مڪتبي تعليم واري دور ۾، سترهين کان اوڻيهين صدي تائين، سنڌ جي آخوندن ٻارن کي توڙي وڏن کي سنڌي ٻولي زيرن زبرن سان پڙهائي. ان دور جا ڪتاب زيرن زبرن سان لکيل آهن. انگريزن جي

اوائلي دور ۾ به سنڌي ٻوليءَ جا درسي ڪتاب زيرن زبرن سان لکيا ويا، ۽ سنڌي جا ڪتاب جيڪي پوءِ بمبئي مان ليٿو ۾ ڇپايا ويا سي به زيرن زبرن سان ڇپيا.
هن ويهين صدي ۾ جيئن پوءِ تيئن سنڌي ڪتابن ۾ زيرون زبرون گهٽ ڪيون ويون تان جو پاڪستان (١٩٤٧ع) ڪان پوءِ واري دور ۾، درسي توڙي ٻين علمي ادبي ڪتابن ۽ رسالن ۾ زيرون زبرون ماڳهن ختم ڪيون ويون جنهن ڪري سنڌي ٻوليءَ کي صحيح طور تي پڙهڻ ۽ سمجهڻ واري اعليٰ مقصد کي وڏو نقصان پهتو آهي. هن وقت وڏي اڪثريت انهن پڙهيلن جي آهي جيڪي 'شاهه جو رسالو' سامهون رکي به صحيح نتا پڙهي سگهن. انهيءَ ڪري ضروري آهي ته درسي ڪتاب مڪمل طور تي زيرن زبرن سان لکيا وڃن ۽ ٻين علمي ادبي ڪتابن ۽ رسالن ۾ به ضروري زيرون زبرون ڏنيون وڃن.
ابتدائي تعليم جا استاد ٻارڙن جي ذهن ۾ اها ڳالهه وهارين ته **"سنڌي ٻولي زيرن زبرن واري ٻولي آهي"**. ايتري قدر جو حرف ساڳيا هوندا ته به جدا زيرن زبرن ڏيڻ سان جدا لفظ جڙندا. مثلاً:

سِپَ = پاڻي جي سِپي — ڪپَ = ڪپ جو وڻ
سَپُ = نانگ بلا — ڪَپُ = 'ڪَپڻ' مان امر
سُپُ = ڇڄ — ڪُپُ = 'ڪُپڻ' مان امر

ڪي ساڳيا لفظ، ساڳي زير زبر هوندي به جدا جدا معنائن وارا هوندا. مثلاً:
- اُتَرُ (طرف)، اُتَرُ (واءُ)،، اُتَرُ (جواب)، اُتَرُ (مٿان وڏيڪ رقم)
- آچارُ (ڏينهن)، آچارُ (فيصلو)، آچارُ (ڪتاڻ)

سنڌي ٻوليءَ ۾ ساڳين معنائن وارا وڏيڪ لفظ آهن. استاد شاگردن جي دلچسپيءَ لاءِ 'تہ- وايا' منظوم ڪن جئن ته:

بَدنُ	جسمَ	بُتُ	-	مُنڊ	موسم	رُت
ڪلڪ	قلمُ	ليکڻ	-	ٻول	ساجن	سڄڻ
اوڏَڻُ	پَرهڻ	ڍَڪَڻ	-	مرڪڻ	مُشڪڻ	پاٻوهَڻُ
بختُ	نصيبُ	ڀاڳُ	-	ڀاڄي	سبزي	ساڳُ
جيڏو	سَرتو	جِيسُ	-	تابُ	هَڪل	هيسَ
وِکُ	وِهُ	زَهرُ	-	ڏاڍَ	ظُلمُ	قَهرُ

پَٽي	ڪيھ	ڏَجَ	-	ڍَنو	پُڇ	رَڄ
پوتو	ليپو	راڳو	-	سُنگ	چونڪِي	لاڳو
پرھيز	رَڪَ	ڪِري	-	مرض	بيماري	مري
تپو	چالُ	لَاھُ	-	اونھون	اوڙاھُ	اَٿاھُ
رِڌُ	روشن	ڏينھن	-	اَبرُ	باران	مينھن
زَھر	مصري	ترار	-	نُھَنڊُ	نِيئِڇُ	اوزار
اوپان	آنھُ	آوازو	-	اَھلُ	لَھُ	لاڙو
ڍال	سِپر	ڪيڙي	-	ٻيڙي	ڪشتي	ٻيڙي
قبضو	ڪَرڙيو	مُٺ	-	ڪَرنگھو	سَڏِري	پُٺ
ڪانڌُ	مڙسُ	پِئِہ	-	جھي	جھانءِ	لَئِہ
ٻاجھئون	سواءِ	ڏاران	-	بدلي	عيوض	پَاران
مثل	وانگر	گھاءِ	-	مَڇُڻ	جِمَ	مَتاء
مُنو	ڳاھَ مُنو	نيھُ	-	توڙُ	اَنتُ	ڇيھُ

اي سُرتيا! ڄاڻ تہ متين لفظن مان 'اوپان' ۾ نون غُنو آھي. قبضو، ڪرڙيو ۽ مُٺ، جتي هٿ وجھي ترار جھلجي، ان جا نالا آھن: ڪرنگھو، سڏري ۽ پٺ تيئي ترار جي پٺ جا نالا آھن. گھاء معنيٰ وانگر. اھا ميرپورساڪري ۽ ڪاري جي ٻولي آھي. ڳاھ ڳاھبو آھي تہ ان لاءِ وچ ۾ 'مُنو' ڪوڙيو آھي. اھو ڳاھَ-مُنو (ڳاھ جو منو) آھي ۽ ان کي 'نيھُ' بہ چئبو. 'نيھي ڏاند' اھو آھي جيڪو گھٽي ڇڪ سَھي ۽ نيھ سان لڳي وَھي.

سنڌ جي اوڀڙ (نباتات) جو مطالعو

"اُني جئن مورنِ، اوڀَڙَ وَلهارَنِ ۾"

اي سجڻَ، ڄاڻ ته سنڌ جي زمين مان جيڪو به سلو ڦٽي نڪتو آهي تنهن جو نالو آهي. ٻين ملڪن ۾ گاهه مڙيئي گاهه، پر هت هر گاهه جو نالو آهي. راقم، سنڌ جي گاهن ۽ ٻوٽن کي گهڻو ڳوليو آهي ۽ انهن تي سوچيو آهي. 'لوڪ ادب' هيٺ سنڌ جي وڻن ٻوٽن ٻوڙن ولين گاهن بابت، بيتن ۽ مثالن سان، هڪ ڪتاب لکڻ جو ارادو هو پر منهنجي مهربانن لوڪ ادب جو ڪم بند ڪيو ته متان وڏيڪ ڪتاب لکڻ جي ڪري منهنجو مان مرتبو وڏي وڃي! افسوس جو لوڪ ادب سلسلي جي تحقيق کي بند ڪري وڏو نقصان ڪيائون.

اي سياڻا! پهريائين هيٺين ورڇ (ڪلاسي فڪيشن) کي سمجهه جيڪا سنڌ جي پنهنجي 'علم نباتات' مطابق آهي.

اوڀَڙُ. هر سائو سلو جيڪو زمين مان ڦُٽي نڪري تو سو 'اوڀڙ' آهي.

وڻ. اهو جنهن جي پاڙواري ڪاٺي مٿي اڀري، ۽ ٿُلهي ۽ وزندار هجي. ڪاٺي جي صفت وڻ سان لاڳو آهي: جنهن جي ڪاٺي ڪجهه سخت سو وڻ ليکبو.

ٻوڙو. جنهن جون هڪ يا گهڻيون سنهيون پاڙون، جن مان سنهيون ڏگهيون لامون مُڇو تي مٿي وڌن. ٻوڙو ڪاٺ ۾ ناهي، پر ککن ۾ شامل آهي. ٻوڙي کي مال جي ڪاڌي جي لحاظ سان 'گاهه' سڏجي، پر هر ٻوڙي جون پنهنجيون پنهنجيون خصوصيتون آهن.

ٻوٽو. جنهن جي پاڙهڪ ۽ اها سڌي سنئين هيٺ زمين ۾، ۽ مٿي سنهڙين لامن يا پنن جو جُهمٽو. ٻوٽي جو نشان پَن آهن، پن اڪثر سنهڙا سيلا. ٻوڙي جون لامون لسيون، ٻوٽي جون پنن واريون. اهي ٻُوٽا جيڪي بيمارين ۾ علاج طور ڪم اچن سي 'ٻوٽيون' سڏجن.

وَلِ. جنهن جي پاڙ هيٺان زمين مان ڦٽي مٿي اُڀي نه اُسري، پر پٽ تي پکڙي يا ڪنهن ٻوڙي يا وڻ تي وڪڙ ڪائي چڙهي.

گاهه. سنهيڙين ڏانڊين سان، پاڙ ول وانگر، پر زمين تي نه پکڙي ۽ ايو اُسري.

ڪک يا گاهه. اصطلاحي معنيٰ مال جو چارو. جنهن ۾ وليون ٻوڙا، ٻوٽا، سڀ شامل. چوندا ته: هن سال مينهن پيو ۽ مال لاءِ گاهه جهجهو ٿيو آهي. يا چوندا ته: مينهن ڪونه پيو، ملڪ ۾ ڪَکُ (گاهه) ڪونهي.

وڻ. سنڌ ۾ وڻن جو جنسار وڏو آهي. ٻيلن ۾ توڙي ٻيلن کان ٻاهر ڪئين وڻ! پر ٿَرَ ۽ جبل (ڪوهستان) ۾ عجب قسم جا وڻ آهن. جئن ٻَہر سنڌ جي وڻن جو سرواڻ آهي تئن کپڙ ٿر جي وڻن جو اڳواڻ آهي. 'لوهيڙو' ٿر توڙي جبل جو شهزادو آهي، البت ڪٿي ڪٿي ٿئي! ڪانڪـه ۽ ڪُونيٽَ، ٿر توڙي ڪوهستان جا عجيب ٻول وارا وڻ آهن. ڪانڪـه ۽ 'وِينگو' ٻئي ساڳئي وڻ جا نالا آهن: پري کان ائين جو ڄڻ 'جاگري ٻير' جو جُهنڊ. ڪُونيٽُ ۽ ڪيرُ (جبل ۾ اهو نالو) ٻئي ساڳئي وڻ جا نالا آهن. جبل جو خاص وڻ 'ڪَهُو' آهي جنهن جي ڪاٺي لوهه وانگر سخت آهي. شهدادڪوٽ ۾ دڪانن تي 'ڪهُو' جون سهٽيون سڏيون لٺيون عام وڪامن. سياري ۾ شڪار وارا ڪَهُو جي پنن جي چاءِ ٺاهي پين. بلوچستان طرف 'ڪَهو' کي خَط سڏين. بيروني خَط جي وڻ جو ذڪر ڪيو آهي جنهن جا پن مقوي آهن. آمريڪا جي هڪ پروفيسر مون ڏي 'خط' جي وڻ جي سڃاڻپ لاءِ لکيو جنهن کي ٻڌايم ته سنڌ ۾ عام جنس جو نالو ڪَهو، ۽ بلوچستان ۾ 'ڪَهُو' جي خاص جنس جو نالو 'خط' آهي. ڪَهوءَ جي مضبوط ڪاٺي جو مثال ميين شاهه ڪريم هيئنئين بيت ۾ آندو ته:

سـڄڻ جـان سَـهُـو، ته ڪَر روحَ رڄنديُون
سندو ڪاٺُ ڪَهـو، پـُـتـوئي پـَـرُ سَـهي.

وڻن جو بيان وڏو آهي ۽ وري وري پيا ڪنداسون. پر جا ڳالهه ذهن نشين ڪرڻي آهي سا هي ته: ڍڳـها ۽ وڏا وڻ سڃاڻڻ سولا آهن ، پر ڪن ٻين جي سڃاڻپ ضروري آهي. مثال ته ٿَر ۾ هيٺيان سڀ 'وڻ ' سڏجن ۽ وڻن ۾ شامل آهن: ٻاٽري يا ٻَنُونر (ن غنو)، اَڪ، ڪِپَ، ڳـاگِي، ٻُوهُ، وَٿَر، ٿاڪَر، لاٺو، لاٺي، سِڻُ، ڦوڳ، جِهٽ. 'ٻاٽري' ٻي آهي ۽ ' ٻيري ' ٻي. ٻاٽري سنهين لامن وارو وڻ آهي، ۽ ٻاٽري جي ٻاڙمان (جيڪا سخت ٿئي) ٻـاڳيا جهيرٽا ٺاهين. جهِٽ ڄڻ ڪپڙ جي ڀيڻ آهي. شاعر جهِٽ جو نالو آندو آهي ته:

ڪٿي پِپُون، ڪٿي جهِٽُون، ڪٿي لاٺا، ڪٿي ليار

عام ڪپڙ جو وڻ ڪارو آهي ۽ ان جا پيرون ڪسارا ٿين، پر ٽڙ جا ڪپڙ مٺا. سنڌ ۾ لاڻي کي ٻه وڻ ڪري ليکيائون. ڳجهارت آهي ته:

ٻه-وڻي شهر ٿيو ته نرنان ناهه ملڪ ۾

(وڻ = لاڻي. ٻه - وڻي = ٻه لاڻي = پيلياڻي. شهر = بغداد. نرنان = پنهون، ملڪ= ڪيچ)

پيلياڻي بغداد ٿيو ته پنهون ناهه ڪيچ ۾

ٻوڙا

هيٺيان ٻوڙا آهن: ڪانهه، سَر، ڪِير ڪِپ، سيڻ، چَڳ، مُونهه، ٿُمون، ٻُورهاڙو يا سُرهاڙو، ڪَتَڻَ (سرهو وهاڻن ۾ وجهن)، ڊرڀ، پُرت، ڊامڻ، مُرت. مرت جو وڏو ويڪرو ٻوڙو ٿئي. پوکيل ٻجن مان ٻاجهري، جوئر، ساري، گوار، ۽ ترِ به ٻوڙا آهن. مال جي ڪاڌي جي لحاظ سان 'ٻوڙا' سڀ گاهه ۾ شمار ٿيندا. سڃاڻپ جي لحاظ سان ٻوڙا وڏا ڏگها، ۽ گاهه سنها ننڍا.

ٻُوٽا

هيٺيان ٻُوٽن ۾ شامل آهن: ڊراماهو، گهوڙا ول (ٻوٽو آهي پر ان نالي سان سڏجي)، ڪِرسڻ، ڏَڪڙي، لانيو (جنهن جي ڦري کي مهتبو ته تيل نڪرندو) ڪانڊيري، ڪانڊيرو. ڪانڊيرو 'ٻُوٽو آهي پر ويران پٽن ۾ جتي ٻي ڪاشيءَ ڪانهي اتي ڪانڊيرو به جڻ وڻ آهي، پهاڪو آهي ته:

جتي وڻ ناهي، تتي ڪانڊيرو بہ درخت!

وليون

هيٺيون وليون ٽڙ ۾ وس تي ٿين: ڍَڪڻ، گيگڙال، پڳڙاول، توهه، تنگڙي، چيڙو، بکڙو، ناڙو، گولاڙو، ميهو، ستي، واهو (پويون پنج وَهنديءَ تي به ٿين) ڪيرا ول، چِپري، ڪاتونبو، چِلانڊرو، گگريون وغيره.

گاهه

گاهن جو شمار ئي ڪونهي: هڪڙا وس جا گاهه جيڪي مينهن تي ٿين، ٻيا وهنديءَ (وهنڊڙ پاڻي) جا. پر ڪي گاهه وس تي توڙي وهنديءَ تي ٿين. ويڪر، لنب، کهه يا کيهه، ڪِرانجهه، ڳنڍير، وِنجهل، ڪُوري، مانڊاڻو، مانڊاڻي وغيره وس جا گاهه آهن. وسَ جو گاهه 'سانوڻي' ساڳيو وهنديءَ وارو 'ساوڙي'. کِهُه

گاهہ ڪچو هوندو تہ سڀ مال کائيندس: مٺو، ڪير ۾ طاقت وارو آهي.

- پُرت. هن جو ٻج واريءَ ۾ گڏيو پيو هوندو ۾ برسات سان تر ۾ ٻاجهريءَ سان گڏ اپرندو. گڏ نہ ڪيبي تہ ڪنڊا اهڙا تي ويندس جو ٻاجهري لڻي ڪانہ سگهبي.

- ٻُنديرِ. نرم توڙي کهري زمين ۾ ٿئي ۽ سيڪو مال کائيس. ٿوري مينهن وسڻ تي ٻين گاهن کان اڳ تيار ٿي ويندو. پڪو ٿي ويندو تہ کارو ڪٽو ٿي ويندو ۽ مال ٻيا گاهہ کائيندو جيڪي نوان ڦٽي ويندا. البت ٻيا سڀ گاهہ برساتن کان پوءِ ريج سڪڻ تي سُڪي پيجي پري ويندا، پر ٻنديرِ سڪو تہ بہ پاڙون هنيو پيو هوندو ۽ سياري ۾ مال جو قوت گذران ٿيندو. جئن وٽن ۾ ڪرڙ تئن گاهن ۾ ٻنديرِ. سڪار ڏڪار ۾ ڪم جو. ٻنديرِ جي ڳري ۾ ٻنڊين جي ڪاتو ئي ڪونهي. انهيءَ ڪري نالو ئي ٻنديرِ. شاهہ جو بيت رسالي ۾ آهي تہ:

جئن ٻنڊيون منجهہ ٻنديرِ، تئن مون مَنِ ماروئڙنِ جيون
پيــيـون لَس لطيف چــئي، هِنيـڙي منجــهـہ همـيـر
وڃي مـنجــهــہ مـليــر، سڀ ڇـــوڙينديس ســومـــرا.

- سيڻِ. گاهہ. خاص گهوڙو گهٽو کائيس. ننڍي تہ کاري، جڏهن اڇو سنگ ڪڍندي تہ ٿيندي مٺي.

- وِنجهل گاهہ پاڙ ۾ سُرهو آهي. سگهڙن ڳجهارت ۾ بہ هن گاهہ جو نالو آندو آهي تہ:

ڏِيَٽي = اَڇن ۽ ڪارن ۾ مونکي آهي گاهہ ذاتين جي
پيــجــٽي = ڏينهن ۽ راتين ۾ مــونکي آهي ونجــهل ويڙيچن جي

- 'ڪُوري' انهي لحاظ کان عجب گاهہ آهي جو نڪرندي تہ شروع ۾ نرم ۽ سهڻي پر پوءِ جڻ ڪومائي بيٺي هوندي، شاعر چيو آهي تہ:

عـــمـــر اوٺي آئيـــو جنهن پـڪ ڏني پـوري
وٺــا مـــينهن مليـــر ۾، ڪومـــائي ڪوري

يعني ملير ۾ تہ مينهن بہ وسي ويا ۽ ڪوري بہ ڪومائجي وئي آهي.

- ڏنهين. مـال جي ڀـاڳين جي هڪ روايت مـوجب، وڏي روايتي ڀـاڳيي سـاري سنگهـار کان پڇيـائون تہ مال لاءِ گـاهہ ڪهڙو سـنو؟ چيـائين تہ: "ڏنهين ڏنهين ڏنهين ....". پڇيـائون ٻـو ايترو تڪڙو ٿو چوين ؟ چيـائين تہ: 'تَيسين تائين

سُڪي ٿي‘! البت ڏِنهين ٿَر جو عام گاهه ڪونهين.

پارهن ڪوهيي ٿر ۽ ٽڪر جا گاهه. خيرپور رياست (هاڻي ضلعي) جو ايرنديون پاسو جيڪو ناري سان لاڳو اولهه طرف آهي ۽ مٿان روهڙي تعلقي جي حد کان وٺي هيٺ ڏکڻ ڏانهن نوابشاهه تعلقي جي حد سان ملي ٿو، ان کي عام طرح پارهن ڪوهن وارو ٿر، ٽڪر، يا گهاڙ چون. راقم ١٩٩٤ع ۾ (جڏهن گهٽا مينهن وٺا هئا) تڏهن ٩-سيپٽمبر تي ٽڪر گهميو ۽ هيٺيان گاهه، ٻوڙا، ٻوٽا ڏٺا.

- مکيه گاهه ۽ ٻوڙا جيڪي مال کائي: سيڻ (ڪانهه مثل، سنگ جهلي ان ۾ ڪٽڪ مثل ٻج)، مُونهَ (وڏا ٻوڙا ٿين جو پاڪر پري ڪٽي اچجن): ڪِرانجهه، بُرانجهه يا بريانجهه (ٻوڙو)، ستي، مڪٽي، جهيرٽي، پُرت، ڦِريهه، ڏَڪڙي. انهن مان مال لاءِ سٺا گاهه پهريون نمبر ڦريَهه (يا ڦِڙهه)، پوءِ سيڻ پوءِ بُرانجهه.
- هيٺيان ٻوٽا ڪاڻ لاءِ ۽ علاج لاءِ

ـ سُنپاتُ: ڪن جي سور کان، ڪاڙهي ڦڙا ڪن ۾ وجهن

ـ سالار. ان جي ڀاڄي ٿئي

ـ چِپري: طاقت لاءِ، گيهه ۾ ٺهندي

ـ بکڙو: زمين تي پکڙي

ـ سارنگ: بکڙي جهڙو، پر ڪنڊن سان ۽ مٿي اُسري

ـ منڊيري: گرمي کان، پڻ مردانه طاقت لاءِ گهوٽي تاڏل ڪري پين، ۽ پڻ پائنئن ته پٽري کي ٻَاري ٿي.

(الف) ناري جا گاهه.

تاريخ ٨ فبروري ١٩٨٢ع تي قائم فقير پنيري جي ڳوٺ وڏي ڪچهري ٿي جنهن ۾ ناري تعلقي جي گاهن ۽ ٻوٽين بابت هيٺيون تفصيل مليو.

ـ ڦِڙهِ (ان ڏٺ طور ڪائجي) داڻن جو ڇڳو ٿئيس، پَلِي ته مڙس جيڏي ٿئي: سِڻ وانگر پر گرين سان لامون

ـ سِڻ، وڏو ڏِگهو: وڻ ڪري ليکجي

ـ لاڻيو. ٻوٽي وانگر هڪ پاڙ، پلو ته گوڏي جيترو.

ـ ڪَتَڻ: ٻوڙو آهي، سنگڙا ڪري ۽ اَنُ ٿورو ڪارڙو

ـ بُرانجُ: لنب وانگر، پر سدائين سائو (ان ڏٺ طور ڪائجي)

ـ ڪِرِهُ. سم واري زمين ۾ ٿئي
ـ لاٽو. ان ڪارڙو، راهڙي ڪري ڪائجي
ـ ڇِلاندِرو. وَل وانگر وڻ تي چڙهي
ـ ڪَڪوڙو. پاڙ ۾ پِتو، دوا طور ڪم اچي
ـ ٻيڪَهُ: ٻوڙو، ننڍڙو گاهه
ـ هلڙو: ننڍڙو ٻوٽو، ٻج ڪير ۾ ڪاڙهي ڪنڊ وجهي ڪائجي.
ـ ٽَنگڙي: پٽن ۾ ٿيندو، پَٽي تي نه ٿيندو، زمين تي وڇائبو
ـ گدري- ڦار: گاهه، زمين تي ڇٽرو هٽي، ٻج جو نمونو گدري واريون ڦارون
ـ ٻَڪُڙو: ٻه قسم. ١- سارنگ ٢- بڪڙو (طب ۾ گوکُرو چون) بڪڙو زمين تي پکڙي ويندو، سارنگ مٿي اپري ٻيهندو، وڇائبو ڪونه.
ـ ڏَڪِڙي. ٻوٽڙو ڇَٽي وانگر، سنگڙا سنهڙا پر اَن سان ٻريل. ڪير طاقت وارو ۽ جي ڦر گهٽو پيئندو ته مري به پوندو.
ـ سرِهِڙو. ٻوٽڙو، لامون به خوشبوءِ واريون
ـ ڦير: (بلوچڪي. ڪَرَبَرُ) هڪ پاڙ وارو ٻوٽڙو
ـ پٽ َلهُ: منڊيري وانگر پکڙي.
ـ سَيَنُ: تالهي جهڙا ننڍڙا پن، ٻوٽڙو
ـ ڪيرا وَل: زمين تي پکڙي، منڊيري وانگر
ـ ٽُمو (بلوچڪي پَنبَو). تلهو مُڇ، پيڙهي مثل
ـ اوئِن: ٻوٽڙو هٿ جيڏو، هڪ پاڙ، لئي جهڙو
ـ وَڻ- ڦر: ٻوٽڙو، ڇٽي جهڙو، گلابي گلڙا شاعر ڳوڏي سومري (ويٺل ڌُهل- وارو لڳ نارو) پنهنجي شعر ۾ وَڻ ڦر جو نالو آندو آهي ته:

وَڻ ڦر ڦيريون ڦُٽيُون، سُرهي ساوڙي ڪَتَڻ
مونکي منهنجي مارن جي محبت من ۾ مڻ

ـ ڪَل. هيٺاهين ۽ ڍنڍن ۾ ٿئي. پهاڪو آهي ته:
”انڌي گهوڙي ڪل ۾، نه اميد نه آسرو“. گهوڙي چرندي ئي ڪَل، ڪِرهِ ۽ ڏِيرُ. انڌي گهوڙي پئي ڪَلَ ۾ چرندي، باقي چڙهي جي ڪم ڪانه ايندي. نه چور ڪاهي نه ڪو ڊڪ تي نئيس، پئي ڪَلَ ۾ چري!

(ب) دوا ۽ پسار جون ٻوٽيون

- چِپِري. جهنگ جو نالو ٻرمه، هڪ پاڙ وارو ٻوٽڙو، تڪيون منيون ٽين جن کي ڪير ۾ وجهي مائو ڪجي، حلوو ٺاهين.
- ٻَنگري يا اُتَنگڻ. هڪ پاڙ ۽ پوءِ ٻه لامون. هرهڪ ۾ سنگ جن ۾ ٻه ٽي داڻا. ٻوٽڙو آهي. (ٻنگرُو ٻيو، اهو دريائي پاڻي تي ٿئي. ڪٽي ڏاڍهونءَ جهڙا پنڙا).
- ٻريڙ. ٻوٽو، ڏيڍ فوٽ ڪن- هڪ پاڙ- پن گهوڙاول جهڙا. اَنُ ٿئي ۽ رڌي وائي کان ڪارائين. وائي لاءِ ماٺهو توڙي مال جو علاج.
- ڪڪوڙو. ڪنن جي سور لاءِ، مينهن گهوڙي کي پيٽ جي سور لاءِ، اندر زمين ۾ وڏي گوگڙو جيڏو پِتو قاتل ڪوڙو، بواسير جي علاج لاءِ ڪم اچي.
- گاميش. گوش موش به چون، ڪپڙن ڌوئڻ لاءِ ڪم اچي.
- اَگڻ- اَتَم. سارنگ وانگر متي اُسري، ڪنڊڙا پر نرم. پٽري کي ٻَاري
- زار داڻي يا 'ڪيڙي گاه' (سنڌي)، گهٽيون لامون ٻوڙي مثل، وارن کان توريون ٿلهيون. هرهڪ لام ۾ ٻه ٽي داڻا جدا جدا
- ٻيرانڙي. 'سنهڙو گاه.' پيشاب جاري ڪري. سوزاڪ جو ساڙو بند ڪري. 'هاڙهه' ۾ ٿاڌل طور گهوتي پين.
- ڪوتڪ. پٽن جي ويرين يا پَٽين ۾ ٿئي ۽ زمين تي وڇائجي. پنڙا سفيد سبز، 'چار' جي رنگ تي. سم واري هيٺاهين زمين ۾ ٿئي. طبي نالو 'زخم حيات'. جراحت وارا ملم ۾ ڪم آڻيندا هئا. پيٽ مان سمڪيون ڪڍندو.
- ڪِرانجهه. وس تي ٿئي. گهٽيون لامون پر زمين تي وڇائجي وڃن. پراڻي تپ تي پوي، ۽ گهوٽي پيارين. 'عرق شير' دوا پراڻي تپ لاءِ، ان ۾ ڪِرانجهه توڙي ڪوتڪ جا ڪاگر جُزا.
- ٻراماهو. ٻَڪريز يا ٻَچَ کان ڪاڙهي پاڻيءَ سان وهنجارين.
- ڪَڙولانيو: مَلي کان پسائي پيارِبو- پتر جهڙا پن- زرد نموني، ڪير ٿئيس.

● **شادي شهيد واري جبل جا گاهه.** ٩ سيپٽمبر ١٩٨٠ع تي ناري طرف پيچا لاءِ ويس ۽ سگهڙ نورمحمد شنباڻي کان معلوم ٿيو ته شادي شهيد جي جبل ۾ هيٺيون ٻوٽيون ٿين.

- ڪِيرِ ڪِپ: ڪپ جي نموني، پر ڇوٽي ٻيجبي ته ڪير نڪرندو. دلي ۾ پُسائي رکجي ۽ پوءِ ته ڏينهن پيئجي ته وائي ڇڏي ويندي.
- ڪَرسَڻ: سڄي لاٽي جي نموني، پر ڪاٺي ٻاڙهي: گرمي کان پُسائي پيئبو.
- مَورُ: ننڍڙي ٻوٽي، سنهڙا داٽا ڪارا. هڪ ٻه اک ۾ وجهندا ته مَرُمتي نڪري ويندي.
- زامُر يا زَهمُر: وس جي ٻوٽي جبل تي ٿئي، مردانه طاقت لاءِ گهوٽي پِيَنِ.
- گاوزبان، جبل ۾ تمام گهڻو ٿئي، ٻه روپيا مڻ وڪامندو هو.
- ڇِپري: وس تي ٿئي، ٽِڪيون منيون- طاقت لاءِ کير ۾ رڌي کائين.
- ڪَڪورڙو: ول ڇيڙ جهڙي: پاڙ گوگڙو مثل. ڦٽ تي ان جو مَلُم رکن.
- ڊراٻَڙُ (جبل ۾ ٻه، اڃڙي ٽر ۾ ٻه ٿئي) وس تي ٿئي. مال کي واءُ کان ڪارائجي.
- گهوڙا وَل: مينهن لاءِ واءُ کان اڪسير، ڪنهن ٻه طرح سان ڪارائجي.
- پٽ ڪنوار: ڦٽ ڦرڙي تي پوي.
- هزار داڻي يا ڪيرول: پيشاب جاري ڪري.
- ٻِرانجهُ يا ٻِرانجهڙو: وس تي ٿئي. پراڻي تپ جو علاج.
- اوئن: موهَ (سوڄ) تي سيڪي ٻڌجي.
- گاميش (گوشموش). ڪپڙن ڌوئڻ لاءِ صابڻ جو ڪم ڏئي.

● **ناري جُبي جي ٽر جا گاهه.** ٢٤- جولاءِ ١٩٩٢ع تي ناري واهه جي پريان (اوپر طرف) سَهتن فقيرن جي مشهور ماڳ 'لَڪ' تي محترم ضياء الدين شاه (درازا) جي معرفت وڏيري ساجن ۽ ٻي سنگت سان وڏي ڪچهري ٿي. معلوم ٿيو ته اتي هيٺيان گاهه علاج لاءِ ڪم اچن ٿا.

- ڊريبڙ گاهه. ٻوهه جيڏو، مال توڙي ماڻهوءَ لاءِ واءُ جو علاج
- پپون. ٻڪيون ٽين ته ڪاڙهي، ڪِرتي (وڏي ڪنگهه) کان پيارين
- گهوڙا ول: ٻوٽو سڪو يا سائو. پر ڪَٽر ڪري ڪاڙهي ڪم آڻجي. واءُ کان مال لاءِ، ۽ باديءَ کان ماڻهوءَ لاءِ.
- هِلڙو: ننڍڙو ٻوٽو (لڪ کان ٨- ميل ڪن پري سهتن جي ايراضي ۾ گهڻو ٿئي)، ٻج وڏف جهڙو. کير ۾ ڪاڙهي، مصري ڦوٽا بادام وجهي کائجي: پيٽ جي تڪليف لاءِ. اسپنگر کان ٻه گهڻو ڦُندي.

- سُنبات يا سُنپات. خوشبودار گاهه. پاءُ پاڻي ۾ ٻه تولا ڪاڙهجي. زڪام ڪان ڪاڙهي واس ڏجي، ۽ سور ڪان ڪَن ۾ ڦڙا وجهجن.
- هزار داڻي. وس تي ٿئي، هن جو شربت دم لاءِ ۽ مغز جي ڦيري لاءِ ڪارگر
- چيري. وسي جو گاهه. ڪنڊن واري آهي. سڄو ٻوڙو پٽي ڇانوَ ۾ سڪائي گهوٽي اتو ڪري ڪير ۾ رڌي رات جو رکي ڇڏجي ۽ صبوح جو ڪائجي. گرمي ڪان ٻه گهوٽي ٿاڌل ڪري پيئن

● فقير پيربخش ٻاهي جي دعوت تي، قائم فقير ينيري سان گڏ، تعلقي ناري جي ٽپي جُبي ۾ 'تڙ ٻانڊيو' تي، فقير گل محمد ٻاهي وٽ ڪچهري تي جنهن ڪان اتي جي هيٺين گاهن بابت معلومات ملي.

- ٽن وڻ مان ڪئونر ملي. ڪُونيٽ مان ٻاڙهو ڪُونر جيڪو پيٽ جي 'چِڪي' جو علاج. ٻائور جو ڪئونر چيلهه ۽ لِڱن ۾ سُور لاءِ مفيد ۽ ان مان 'پوٻگهڙو' ٻه ستو ٺهندو. ڪَنڊِي سياري ۾ وڌبي ته ڇيٽ ۾ ڪئونر ڪندي جيڪو ٻاڙهو ۽ بعضي اڇو. ڪئونر پهريون نمبر ٻائر جو، ٻيو نمبر ڪونيٽ جو، ۽ ٽيو نمبر ڪنڊيءَ جو.
- ڦوڳ جون سڪل ڪاٺڙيون ڪاڙهيون ته پاڻيءَ جو رنگ ٻاڙهو ٿي ويندو. ڪنڊر وجهي پيئبو ته ڇاڻ جي ٻاڙ لهي ويندي.
- ڪپَ وڻ (ٽڙ ڪي 'مُنڊ'، ڍڳهي لام ڪي 'تُهائِي' ۽ ان مان ڦتل سنهڙي لام ڪي 'تُڳِي' چئبو) گهڻو ڪم ڏئي، چوندا ۽ مَنهن ٺاهجن ۽ نوڙيون وتجن.
- سِڻُ. سِڻَ جي سنهين لامن جي چَڳَ يا مُوڙي ڪي نودِي چئجي جنهن سان چئونري جي چوڌاري پٽي ڏجي. اي سڄاڻ! هيءَ لفظ نودي دودي- چنيسر جي قصي جي بيتن ۾ به آيو آهي. چنيسر ڪي جڏهن ماين مهٽا ڏنا، تڏهن پاٿهي پاڻ ڪي چيائين ته:

هلان ته هورو پوان، ويهڻ مـــــون نه جُڳاءِ
نِڪري نودِيءَ مئون، توکي سَپُ چنيسر کاءِ

('هورو پوان' معنيٰ هلڪو ٿيان يا جَلان ۽ سڙان. سپ چنيسر کاءِ= چنيسر ڪي ڪو نانگ (سپ) ڪائي!)

- ڇپري يا ڪُنا ڊال. وَس جي ٻوٽي. جِريانَ (پيشاب جي تڪليف) تي پوي. ان

جون ڪچيون تڪيون ٻار ڪائين، ۽ پڻ ڪير ۾ رڌي ڪائجن.

- منڊيري. طاقت لاءِ گھوٽي پيئبي.

- ڦيرَ گاهه (سنهين لامن سان)، ۽ مُونهِ گاهه جنهن جي پاڙ ۾ ٿمُ يا ٿمون، ٻئي مال لاءِ سٺا گاهه آهن.

ناري ۽ اڇڙي ٿر جي ڪن گاهن ڪي جيڪي وس تي ٿين، تن ڪي شاعر عظيم مهر (مارئي جي زباني) هيٺين بيت ۾ بيان ڪيو:

ساراهيان سچو ڏٺي جيڪو مالڪ آهي ملڪن
آندي هئي عمرڪوٽ ۾ نماڻي نيَرَن
قادر مُني تئون قيد ڪٽي ملي سان مارن
وٺڙا مينهن مليرتي آ ڳاج ٻڌي ڳاهن
ڦير ڦٽي، ڦوڳي تي، ڏيهه ڀَڪو ڏونئرن
پپون پيرون پاند ۾ ڪونر خوشئون کائن
مُونهه منڊيري موڪ تي، تا هرڻ گاه چرن
ڏڪڙي ڏامٽي ديس تي، پَڪڙويَرڻ بُرانج پٽِن
سيڻ ساماٽي، هزار داٽي، ڳهلي ڳنديرن
لنب، لاٽيو سَرهل سَيَنِ ويڪَر پَنگري هِلڙو
حاضر تن
ڪَرُوءِ - وَل، سَنَاوڙي، ويڪَر، ٽُرنگ پريا توهن
نَدا وَل تي چڙهي وٽين، چَکَ چڙهي چونئرن
کَروُ، ڪَرسڻ ٻَروُ ٻانور ليڙا تا لڏجن
ايڪڙ گاه عظيم چئي، ڪپ خوشيون پيا ڪن
مهر چوئي ماڳن، ٿر ۾ ٿوڪ پچي پيا.

● **روهي جا گاهه:** اڳين خيرپور رياست جي جُبي ناري (ناري ڪان اوڀر) واري ٻاڱي ۾ ايراضي جو هڪ ويڪرو پٽو ڏکڻان اچي ٿو ۽ مٿي اتر طرف وڃي ٿو، پوءِ اتان اڳتي مير پور ماٿيلي ۽ اوٻاوڙي تعلقي کان بهاولپور طرف وڃي ٿو. هن پٽي کي 'روهي' چئجي ٿو جنهن ۾ هيٺ زمين ۾ جَر جو پاڻي ڪونهي، ۽ ورلي ڪو کٽي آهي ته به کڙو. هن ٻاڱي کي ڏسڻ لاءِ راقم ٽي چار سفر ڪيا.

چونڊڪي وٿان نارو ٽپي، پنهنجي يار قائم فقير پنيري (اهو نالو منهنجو، عام طرح قائم خان سڏجي) سان گڏجي، قادن واري ڪان پهريائين سگهڙ ٿوهر فقير پنيري وٽ سومريجيءَ تي، ۽ پوءِ مٿي مڪان ڳوروراي ۾ تاريخ ٥ - ڊسمبر ١٩٨٨ع تي مٺو فقير مگريي ۽ ٻين ٻائرن فقيرن جا مهمان ٿياسون. اتي جي گاهن ٻوٽن بابت پڇا ڪندي هيٺين معلومات ملي.

- ڳائي مال لاءِ سٺا گاهه: سيوڻ (سيڻ)، ڳنڊير، لنب، بُراند، ڊامڻ، ڪُوري
- سنهي مال ٻڪري لاءِ: سَيَنُ، سارنگ، ٻڪڙُو (ٻڪڙو)، ڏوڙيچري، ڏاليچري، ڏنار ڪٿوري، ڪِني ٻوٽي، هرڻ گاهه، ڦوڳ، مرُٽ (ٻُوڙو) وغيره.
- اُٺ لاءِ: ڪبڙ، لاٿو، پنگري، لانيو، ڊراماهو. 'لاٿو ڏڪار جو گاهه آهي'؛ جڏهن ٻيو گاهه نه هوندو ته به لاٿو هوندو. گهوڙي لاءِ ڊامڻ آمڻ آهي.
- اهي ٻوٽيون جيڪي علاج ۽ دوا طور ڪم اچن. ڪَرسَڻ (هٿ ڪ جي زير سان) ڊراماهو، ڏال چپري، هزار داڻي، منديري، ڏئونر ڦُلي (اچي ڦلڙي واري)، ڪتڻ، سون اَڪڙي، سُجاتو (پڻ سِجاتو يا سجائتو) يا 'سرجن ٻوٽي، سج جي ٻوٽي به سڏجي، ۽ پنگري (= ڪاري اُتنگڻ، اڇي پنگري بيڪار آهي).

ڇَپر (جبل) جا گاهه

ڇپر (سڄي ڪوهستان) ۽ ڪاڇي جي گاهن ٻوٽين جو تفصيلي مطالعو نه ٿي سگهيو. البت راقم ڪوهستان ۾ مَهير جبل ڪان اوڀر ۽ اتر وارن پاڳن ۾ پڇا ڪئي. ١٩ فبروري ١٩٨٥ع تي عبدالله ڳوٺ ديهه 'واڻ ڪَنڊ' ۾ ۽ پوءِ پهرين نومبر ١٩٨٥ع تي 'جهنگ ڪنڊ' ۾ ميان جان محمد رونجهي جي ڳوٺ ڪيل ڪچهرين مان هيٺين معلومات ملي.

- **مال جي لاءِ سٺا گاهه:**

ڪَتڻُ ۽ چوپارُ مال لاءِ پهريون نمبر. چوپار مٿي جبل ۾ سڄو سال سدائين ٿئي؛ وڏي هيٺ آٽين تي به اڏائي فوٽ ڪن ڏگهو. هڪ ڏِٺي ڳري هئي جنهن لاءِ چيائون ته چوپار چاريوس، پر ڏهاڻ وقت لت هنئي هئائين سو مائي چيو ته:

گَرِيءَ اهڙا گُڻَ ئي ڪونه ڪيا، جو چوپارُ چَرندي

ــ ٻُوتار ۽ ٻيو سانوٽي. ٻئي مال لاءِ ٻيو نمبر سٺا.

- انهن ڪان پوءِ، سيڻ گاهه (سڻ نه، ان ڪي جبل ۾ 'ڊرنو' چون) ڏنهين، پُوئي. ڳنڊير، لنب ۽ ڊامڻ
- زامُر ۽ ڪورڙ ٻئي ڊگها گاهه، جبل جي پڪ مان نڪرندا ۽ ٻيا لڏندا لڙڪندا، وڻ تي به چڙهي ويندا
- موٺ يا موٺارو. سنهڙو گاهه پهرين وس تي جلد موورندو ۽ پوءِ سگهو سڪي ويندو
- چيهو، گهٽي مينهن سان گهٽو ۽ سنو ٿئي، هلبو ته پير رڱجي ڳاڙها ٿي ويندا. انهيءَ وصف جي ڪري، شاعرن چيهي گاهه جو نالو 'سينگار شاعري' ۾ سهڻي صورتوَند جي صفت ڪندي آندو آهي. وڏي سگهڙ جلال ڪتي، سهڻي سوپياوان لاءِ چيو (جيڪا چيهي گاهه تي گهمي آهي) ته:

چيـــهي چَرن چُــمــيـــا س، وَهيءَ وَرن ورائيـــا

سگهڙ 'مِيين' جو چيل هيٺيون بيت جيڪو شاهه جي رسالي ۾ آهي تنهن ۾ به ان حُسن واري جي وصف آهي جيڪا مينهن وسندي نيڏڙا ڦر ٻاهران ڪٽي اچي ٿي اندر ٻڌي (لار= نيڏڙا ڦر. لئندي= ٻڌندي) ۽ ٻاهر چيهي گاهه تي هلندي سنديس پير رچي ڳاڙها ٿيا آهن:

لارَ لئـــيـنـدي وچـــڙا، چـــيـــهي پيـــر رَتاس
ڪُـڙيون ڪُهنبي وَرنيـون، مـوتي مُنهن ڳِـتـاسِ
پَسي ميـگهه ميـون چوي، جـو هر جال جَڙياسِ
جهـومڪ ٻئـينسـرياسِ، وسي مـينه پُسائيـا.

- پـچـتـي. اُن ۾ نيڏڙا سنگ جنهن جا ڪنڊا ڪپڙي ڪي وچڙن. رڍون گـهٽـو ڪائينس.
- ڪُتو گاهه جنهن جا سنگ به ڪپڙي ڪي چنبڙن.

- **علاج ۽ دوا لاءِ :**

- ڪَپُئي : اڪڙي مثل، نيڏڙا پن، بهار ۾ ڦوٽڙا ڪندي جن ۾ اندران ٻج سواد ۾ ڪڙو ۽ ڪسارو. رات جو پسائي ڇڏجي ۽ صبوح جو چاٽي پئجي. هاضمي لاءِ اڪسير آهي. گرمي ڪي هٽائي ٿي.
- سِنهار، شهار. مال (اٺ، ڳئون) ڪي واءِ ڪان، ڪُتي گهوٽي پياريندا. ڪاٺي سَاڙي، ڪوئلو ڪُتي چاٽي سرمي سان ملائيندا. پن ڪتي اٽو ملائي، اڳڙي

۾ ويڙهي، ڪڙ ۾ پوري گرم ڪري، ڏک ۽ زخم تي تاڪوري پڌندا.

- تنيو (= رتن جوت). ان جو پاڻي اک ۾ وجهندا ته سور واري اک مان پاڻي سمندو ۽ اک ٺري پوندي. پاڙ پتي صاف ڪري اک ۾ گهمائبي ته به ٺاريندي
- وِهر، يعني توهه جيڪو دوائن ۾ ڪم اچي
- سِج ول. (بلوچڪي. روش گروه) ٻوٽو آهي جنهن جا پن سج کي سامهان هوندا. بڻ (پاڙ) ڪان وٺي سج ڏي ڦرندي. چوتي ۾ سَنگ جيڪو علاج ۾ ڪم اچي.
- سونيري، سونهري ول اها گهوٽي چاڻي پئبي
- منديري، گرمي ڪان،طاقت لاءِ، گهوٽي ٿاڏل ڪري پئبي
- ميک وَل (ميخ ول، ميخ= ڪلي) اُپا ڪنڊڙا اٿس جيڪي سڪڻ ڪان پوءِ لڳن. ڏندي ڪوندي ۾ گهوٽي پين، گرمي گهٽائڻ لاءِ ۽ طاقت وڌائڻ لاءِ.
- هزارداڻي. ڪُٽي پاڻي ۾ ڪاڙهي، ڪانٽريون ۽ ٻج ڪڍي، پاڻي پيـاريـندا. پيشاب هلائيندي. (سج. ول، ميک ول ۽ هزارداڻي تيئي وس تي ٿين.) ٻيون به ٻوٽيون ٿين جٺن ته 'جونڪار' ٻوٽي.
- هنجهو، ٻوهه جي نموني پر ننڍو، ڪاڙهبو ته ميندي جهڙو رنگ
- رِيچاڪ : ول، نوڙين وانگر، موسمي ٻري(مليريا) لاءِ پيارين، جلاب هلندو ۽ موسمي تپ ڇڏي ويندو
- سونا ٻوٽو : جلاب لاءِ، ٿاڻي بولا خان ۽ ٿاڻي احمد خان طرف گهڻو ٿئي.
- حسين ٻوٽو : ننڍو ٻوٽو، ڪٽي ڪٽي ٿئي، گرمي، تپ ۽ اَنمَرائي(اڻ صحت واري حالت) لاءِ گهوٽي ڪاڙهي پيـاريندا ٻار اِنمَرو هوندو ته چوندا ته 'حسين ٻوٽو پياريوس'
- نڙو ٻوٽو : مال ڪائيس. بلا ڪائيندي ته گهوٽي چڪ واري زخم تي پڌندا
- ڊراماهو : ڪاڙهي گهمائيندا ته گجي ڪندو، مَلي واري ٻار کي ان جي پاڻيءَ سان وهنجاريندا
- ڪِرمَت : توهه وڏو، هي ننڍا ٿين ۽ سخت ڪڙا، تپ ڪان جلاب ڪري ڏيندا
- لَنبو : صابڻ ٻوٽو. پٽبو ته هٿ سٽيا ٿي ويندا، ڪٽي پاڻي ۾ وجهي، ٺهڪائي، ڪپڙن کي مليندا مهٽيندا ته صابڻ وانگر صاف ڪندو
- ٿوهر : اڳ ٿوهر جي ڳِترن مان بندوق جو دارون ٺاهيندا هئا، اڪ جي ڪاٺي

ساڙي ان جو اگر به بندوق جي دارون ۾ وجهندا هئا

ٿر ۾ وس جا گاهه.

(الف) ننگرپارڪر ۾، سگهڙ وريام موسي پوٽي ٿيهي سان گڏ ڪارونجهر جي هڪ ٿوري ٽڪر جي گاهن ٻوٽين ڪي ڏسي سگهيس. وريام مَهوَسين مان گڏ هليو هو ۽ ڪيس ٻوٽين جي چڱي ڄاڻ هئي، ٻيو وڏو سگهڙ ڏاڙهون شيدي (ويتل ڍره تعلقو ننگرپارڪر) جنهن سان ١٩٧٥ع کان وٺي پٽي ڪچهريون ٿيون آهن. تنهن سان ١٤ سپتمبر ١٩٧٥ع تي خاص طرح ڪارونجهر بابت تفصيلي ڳالهه ٿي. انهن ٻن سڄاڻن کان ۽ پڻ ٻين کان تصديق ڪئي وئي ته ننگرپارڪر وارن جبلن ۽ ٻي زمين ۾ هيٺيون ٻوٽيون آهن جيڪي علاج طور ڪم اچن ٿيون.

- هَنجها وَل: زال يا مال جو ڦر 'ڪُهائو' ٿئي، جم جي تڪليف ٿئي، يا جَر نٽي اچي ته پن ڪاڙهي پيارِيندا. مريض پيٽ کان پوءِ ڏک ڪري سمهي رهي. تڪليف ٿئي ته ڪنڌ جو شربت اُتار آهي. هي ول هميشه بيٺي آهي.
- اَڍائي پَتي: وِس جي ٻوٽي. ڏاتو مارڻ ۾ ڪم اچي.
- راٽ: ميندي جي پنن جهڙا پن، سنڌن جي واء لاءِ. سدائين بيٺي آهي پر فقط گهَتياري جبل تي ست ٻوڙا آهن.
- گڻ ويل: ننڍڙو ٻوٽو. ان جي ڇانءَ وارو پٽ سٽيو ٿيو پيو هوندو. پاڙ هيٺ وڃي جنهن ۾ ڇهه ست ڳنڍيون. ڳنڍ کي وڍبو ته رت جهڙو رس نڪرندو. هيٺين ڳنڍ اثر ۾ وڌيڪ. مرداني طاقت ۽ رت صاف ڪرڻ لاءِ فائدي واري. سدائين بيٺي آهي.
- ڳڙويل: ڦٽ تي پوي. پن ٻڌجن ته ڦٽ مارجي ويندو.
- ڪُئا ڪَني، مُوش ڪني يا چوهاڪني (اهي سڀ نالا). گرمي، مثاني جي اصلاح، پيشاب هلائڻ لاءِ فائدي واري. وس جي ٻوٽي آهي.
- گٽگيڙي. ٻوٽو، ٿالهي جي پن جهڙا پن کهرا سُين وارا. هٿ هٽبو ته ايذاء ايندو. پاڙ پوري ۽ بعضي موري کان به ٿلهي ۽ وڏي- مال ۽ جانور جي هڏ ڀڳ لاءِ ڪم اچي.
- لُودر ڪيس: ٽي-بي لاءِ، وس جي ٻوٽي آهي.

هاٿي سونڊي: وس جي ٻوٽي آهي. ڏاتو مارڻ ۾ ڪم اچي.

- هَنس پڳي يا تِترِ پيرِي: وس جي ٻوٽي، ڏات ڪي وڏائي ٿي.
- ٻرِڊا ٻوٽي. پن ڪونہ ٿئيس؛ ڳاڙهي ڏانڊي آگر جهڙي.
- سَنا. پيٽ جي تڪليف لاءِ، جلاب طور ڪم اچي.
- چَندرس. وڏو وڻ، ان جو ڪؤنر مٺهن ۾ مال جي پيگل هڏن کي جوڙي.
- چندوريا چَندروڙ ڪائي. ننڍو وڻ آهي. چوڏاري هبڪار. طاقت لاءِ هن جو اگر گيهہ ۾ وجهي نرانو چٽين. ماٺهو ۾ مال جو هڏ ڀڄي تہ بہ اگر ڪارائيندا.
- جبل جو بصر، تمام ڪڙو (پٽ جو بصر منو جيڪو ٻار ڪائين) نانگ بلا تي پوي. جهنگ بصر- ٻوتو بہ وس تي ٿئي. بصر جهڙو اچو (ڪو ڍير ڪان الگ). ڪائجي ڪونہ.
- پَٽ ڪُنوار يا جوڳيڙو: سوج تي پوي. وس تي ٿئي. ڦڪن گلن سان ڏانڊي.
- هرڻ ڪُري. زمين تي پکڙي. پن ڀتڙو جنهن جو هڪ پاسو ڊگهو ٻيو ذرا ڇوٽو. اِهرو (نانگ بلا) ڪائي تہ ڪم اچي. جلندر ۾ ڪوڙهہ جي اچن تڪن لاءِ ڪم اَچي، پر چاڻ هجي تہ کيئن ڪارائجي.
- برما ڏنڊي: گوڏي جيڏو وڻ، چمڙي جي بيماري ۾ رت صاف ڪري.هن ۾ فولاد آهي.
- ٻرما ٻُوٽي: ننڍڙ ٻوٽڙو جنهن جي پاڙ ۾ پتاتي جيڏي ڳنڍيو ٿئي. ڪائبو تہ ڪوڍير جهڙو منو. ٿئي، پٿري ۾ رائي لاءِ.
- گوساتو: وس جي ٻوٽي، دم لاءِ.
- ڪَڪوڙو. وس تي ٿئي. گولاڙي جهڙا پن. هيٺ وڏي ڳنڍ. ڏاٽ ۾ نڙي جي سور ۾ خناق لاءِ ڪم اچي.
- صحت ڪُندرُو. وڏو وڻ. ان جو ڪونر پسارين وٽ وکر طور وڪامي، چوڏو سرهو.
- ڪَڙائيو. وڏو وڻ. ان جو ڪؤنر ڪَتيلو تڌو. سنڌن جي سور ۾ واءِ واري کي ڪارائين.
- سوانجڙو. وڏو وڻ. هن جي ڪونر جو ٻورو مکڻ ۾ واءِ واري کي ڪارائين. صحت ڪندورو جهڙو، مس سڃاپندا، خاص فرق تہ ڪڙايو جو چوڏو سرهو ڪونهي.

ـ جنسا ٻوٽي. بڊي جي مينهن تي جبل جي پاٽي وارين گهارڙين ۾ ڪنيي وانگر ايري. خوشبوء واري. رنگ ٽڙ ڪان چوٽي تائين سونَ وَرنو. ڪنهن پٽر جي پويان لڪ ۾ هوندي.

ـ ليزمر ٻوٽي. سائي ڇهچ ٻوٽي. سج ايرڻ وقت گل ڦڪو ٽڙيل هوندو. سج لهندو ته ٻوتجي ويندو. ماٺهو ڳالهائيندو ته جڻ شرمائجي: ليزمر تي، مرجهائجي ويندو.

ـ اُٽنگڻ. وس تي پارڪر ۾ گهٽي ٿئي. طاقت واري، ڦڪين ۽ معجونن ۾ پوي.

ـ نورول. هيٺ ٿلهو ٽڙ، وڻ تي چڙهي. ٻي هر ول سبتو ور ڏيندي پر نورول ابتو وٽ ڏيئي چڙهندي. هيٺ پاڙ ۾ ڪوڏير جهڙي ڳنڍ پر سخت ڪڙي، چڪبي ڪانه.

ـ گهوڙاول. پاڙ ڏونري جي پاٽي ۾ گهي ڏبر تي هٽبي ته ڏڍ ڊرختمر (مجرب)

ـ ڪوراڙول. وسڪاري جي پچاڙيءَ ۾ پچندي. پن سڪائي رکن. آرهڙ ۾ روزانو صبوح جو نيرانو گهوٽي پيئن، ڏات ڪي گهاتو ڪندي.

ـ گوڪرو ڪاني. ڪارونجهر ۾ ٿئي، تِڪنڊِي جهڙي. پتي، پاٽيءَ ۾ ٻوڙي مٽي ڪبي ته پاٽي جي لار لڳي ايندي. جِريان لاءِ ڪمر اچي.

ـ بچنانگ. وس تي جبل ۾ ٿئي. هڏ سُڪي پوي ته ڪاڙهي ڪارائجي.

- ڦاڳ. ول آهي، اچو گل، وڻ تي چڙهي

- ڪيسو ڦل. وڏو وڻ جنهن ۾ ڳاڙها گل

ـ رتن جوت، جبل ۾ ٿئي. طاقت لاءِ ۽ پڻ سلهه ۽ واءُ لاءِ مفيد.

ـ ڪَرَسَڻ ٻه قسمر. هڪ گاهه نموني، اچا ننڍڙا گل، ڪائبا ته ڏندن ڪي چنبڙي پوندا. ٻيو قسمر ڪاڻ پن ٻوهه جي پنن وانگر. گل جو رنگ مٿان ڪارو ۽ ڪولبو ته اندران هيڊو. دوائن ۾ ڪمر اچي. ان جي سپ ڳولا ڪن.

ڪرسڻ ٻوٽو. پاڙ ڪان مٿي اُسري، ميهي جي ول جهڙو ڪهرو. اُن ۾ ڏينا ٽين جن ۾ سرهاڻ جنهن تي پؤنر پرن. مومل راڻي جي قصي جو بيت (مومل جي زباني) ته:

ڪرسڻ ڪاڪ ڪنڌين ۾، لوهيٽري لالون
ميڙ مُنجنئي ميندرا، سارين ئي ساليون

توريءَ اباليون، لوڏا تي جون لاڏڪيون.
- ملير ميندي. ٻاڙهيرو سنهڙو گل ٿئيس. واء بادي ڪان گهوتي پيئجي.
- پنگري. ڪچا پن ڪائبا ته اوڳرايون ايندون. اٺ گهٽو کائيس.
- ڪوڙير. ول جي پاڙ ۾ پتاتي جيڏو، اهو خشڪ ڪري گهوتي اٽو ڪري رکجي. گرمي ڪان کائجي. پيشاب ۾ ساڙي لاءِ مفيد. ڪوڙير جي پَنن کي 'تَڳر' چئجي. ڪچا ڪتا کائجن.
- جهنگ ٿُوه: چيڙ جي ول وانگر، چيڙ جهڙو رنگ، مٿان ريشم جهڙا ڪندا. وس جي ول. ڏٻي تي پوي. 'ڏٻي' آڳرين جي بيماري آهي.
- جهنگلي تُوري: وس جي، دم تي پوي.
- جهنگ مُوري: زمين اندر گجر مثل ڳنڍ. سدائين سائي. ڪَترا ڪري کير ۾ ڪاڙهي کائجي. ميناج اٿس. مصري جهڙي مٺي.
- ڪانهه- ڪوڏي: وس جي ٻوٽي. پَٿُون تي پوي ۽ سور لاهي.
- جهنگلي واگڻ: ڪَنڊِلي ٻه چون. نِچوُن ڏياري. وس ۾ قُر ٿئيس.
- مُوسِلي: هڪ ڪاري ٻي اڇي. جبل ۾ اڇي گهٽي ٿئي.
- هزار- داڻي يا ڪيرول: حيض جاري ڪري، پڻ پيشاب کولي.
- کير ڪپ: مٿان پٽبو ته کير نڪرندو.
- اُٻَت- ڪنڊڙي يا آڪهاڙو: وس جي ٻوٽي. ٻارن کي ٻاراٽي لاءِ سُور ۽ دم لاءِ ۽ پڻ پٽري لاءِ. سدائين بيٺي آهي.
- اوئن: بخار کي توڙي. وس جي ٻوٽي.
- ڏنار ڪتوري: پٽري لاءِ.
- ڳُڳر يا ڳُگرال: جنهن مان ڪونر نڪري، سو ٿيو ڳگر
جيڪي مَهوَسِي سون ناهڻ لاءِ ڌاتُن کي مارين ٿا تن جي تجربي موجب،
اڊائي پتِي تامو ماري، هاٿي سونڊي فولاد کي ماري، ۽ کير- ڪپ تامو ماري.
گوڙ گاهه يا گدڙول، سون کي مهتڻ ۽ مارڻ لاءِ ڪم آڻين جو جو گدڙول جو رس سون کي پاڻي ڪري توڇڏي.
(ب) مٺي ۾ ١٥ نومبر ١٩٨٢ع تي ڪيل ڪچهري ۾ هيٺيان ٻوڙا ۽ ٻوٽا علاج لاءِ مفيد ڇيا ويا.

- ڏُوڏي ٻوٽي= ڪيرول ٻوٽي. گرمي کان گھوٽي پيارين. گھٽي ماهواري پڻ بند ڪري.
- ٻَن-گوبي. اَسُوجي مهيني ۾ ڦُٽندي. ڪاٺي ۽ پن سڀ ڪُٽي گھوٽي، اٽي ۾ ملائي، گھوڙي کي گرمي کان ڪارائبو.
- موراڙِي. پن گھوٽي ڦٽ ڦرڙي تي رکن.
- ٻاٺري. وڏو وڻ ٻير جهڙو پر لامون ڪاريون. وڏا ڪنڊا ٿين. پن گھوٽي مٺاڻ وجهي نيرانو ست ڏينهن پين، گيهه سان پين، گڙدي جي سور لاءِ، مرداني طاقت لاءِ.
- ڪونيٽ. پن گھوٽي ڪنڊ وجهي پئن ته دست بند ٿين.
- سڻ. پاڙ گھوٽي ناس ڏين ۽ پن گھوٽي پيارين رت بند ڪرڻ لاءِ
- پِرٽ. ٻج گھوٽي پيارين پٿري ۽ رائي لاءِ
- ڊڀ. پاڙ گھوٽي پيارين پٿري ۽ رائي لاءِ
- ڇيري. گھوٽي پيارين پٿري ۽ رائي لاءِ
- پٽ ڪنوار يا ايريال. کلون لاهي، اندران ڳپ ڪڍي گھوٽي رات جو ولهه ۾ رکن. صبوح جو ٿورو لوڻ ٻرڪي نيرانو ٻرهل لاءِ، سائي لاءِ ۽ ذيابيطس لاءِ ڪارائين ۽ پڻ مٿان هيڊ ٻرڪي ڳڙ، ڦٽ ۽ سوڄ مٿان ٻڌن.
- گگر جون گگليون. ان جو ٻج بادي، وائي، موڪا بواسير لاءِ فائدي وارو. ننڍڙي ٻار کي ڏند ڪڍڻ وقت پيٽ هلي ته ٻه اهو ٻج پيارين.
- مريڙو: گھوٽي ڳڙ جي مان رکبو ته ڦاٽي پوندو.
- ٻِرما ٻوٽي. وس جي ٻوٽي آهي. سڪائي ڪاٺيون پن وغيره گھوٽي پيارين مٿاني جي بيماري لاءِ، رائي ساڙي لاءِ. بلا جي ڪاڌل کي پيارڀي ته الٽي ڪرائيندي.
- آگھاڙو ٻه قسم: ڳاڙهي ڪاٺي وارو ۽ ٻيو اڇي ڪاٺي وارو. ڳاڙهي ڪاٺي وارو ڪاڙهي، پاڻي ماکي سان گڏي پيارينداَ. دم لاءِ زڪام لاءِ.
- ايريال (ڪنوار ٻوٽي). ان جي پاڻي (عرق) مان گوليون ٺاهين جيڪي قبض ڪشا، ريح ۽ بادي لاءِ مفيد، پَنن ۽ ٻنڌين جي سور لاءِ. ٻرهال لاءِ مفيد. ڳَر مان ڀاڄي ٺئي، مربو ۽ حلوو ٺهي. ڏيپلي تعلقي ۾، خاص طرح ڏيپلي شهر

سان لاڳو گھٽي ٿئي.

- لُلر. گڙدي جي سور کان گھوٽي پيارين.
- چار. اچي پيرون واري ساڏوهي چار. تنهن جي پنن جو گرم پوپو پاسي جي سور لاءِ. پڻ چارجي پنن جو رس، تنهن ۾ ڳڙ وجھي تيل ۾ لپري ٿاهي ڪچي ماني جي پاسي سان هٽي، گوڏي تي سور کان ٻڌن.
- توهه. توه جا ٽڪرا ڪٽي، ٿالهي ۾ وجھي، ذيابيطس وارو پيرن سان انهن کي لتاڙيندو ڦيرائيندو ته فائدو ٿيندو. توهه، سائي ڪامڻ ۽ جلندر لاءِ پڻ دوا طور ڪم اچي.
- ڪرڙ. ڪرڙ جو اڱار گيهه ۾ وسائبو. پوءِ گيهه ۾ گھوٽبو، ان کي گيهه ڪٽائبو تي چار ڏينهن: پوءِ اهو ميڻ مثال ٿيندو. رات جو اڌ تولو ڪن يا گھٽ ڪير سان ڪارائين ته پڳل هڏ کي فائدو ٿئي. چندرس ۽ ڦتڪي ڪان به وڏيڪ فائدي وارو.
- ٻڪڙو يا ڻه- ڪنڊي. پيشاب ۾ رائو ڪڍي.
- وڻ ڳانيال جيڪو سدائين بيٺو آهي ۽ بڊي (سيپٽمبر) ۾ ڦر ڪري. ان جي سنهي پاڙ ڪاڙهي، ڪنڊ ملائي پيارين ته ڪِچ (ٿورو پيشاب ۾ ساڙو) کي بند ڪري.

(ج) ۴ نومبر ١٩٨٢ع تي ارباب فيض محمد جي مهماني ۽ مهرباني سان ترائي ۾ وڏي ڪچهري ٿي. رامجي گُرڙي سان رهاڻ مان معلوم ٿيو ته ٿر ۾ ڏيپلي واري پاسي هيٺيون وس واريون ٻوٽيون علاج لاءِ ڪم اچن ٿيون.

- ڪُنا ڍال. گرمي، جريان بواسير لاءِ
- بِرما ٻوٽي: ٿانڪي، پرميل، مرگھي، پراڻي بخار، آنڊي جي سرطان (ڪئينسر) لاءِ
- ڪارو پنڪرُو: نزلي لاءِ
- اڇي آڏيري. ڦڦڙن لاءِ ۽ دم لاءِ نهايت مفيد
- پٽ ڪنوار. ٻرهال ۽ پيٽ جي بيمارين لاءِ
- ڏرار ڪتوري: 'ٻاراڻي' (ٻارن جي بيماري) لاءِ
- رتن جوت. گرمي لاءِ، پرميل لاءِ، جريان لاءِ

- ڳرانجهڙو. مثاني لاءِ، پٿري لاءِ، پيشاب لاءِ
- راڪ. پوه مثل، ان جي پاڙ سنڌن جي سور لاءِ
- گوکرُو. پرميل، ڪچ (پيشاب بندجڻ) لاءِ
- ڳمَهول. وڏو ٻوڙو (سانئين مثال) ان جي پاڙ جيڪا ڪاري رنگ واري (ڳاڙهيرڙي اچيرڙي نه) سا ديسي مَهِيرو آهي هڏن جي ڀڳ لاءِ.
- ڪرسڻ. برسات کان سواءِ به سائو، ڦٽ جو رس چوسيندو.
- للر. ان جا پڪا داڻا گهوٽي پياريا ته پيشاب هلائيندو.
- وڻن مان اچواڪ، مرگهي لاءِ، دم لاءِ
(د) سيپٽمبر ١٩٨٣ع ۾ هترائي (تعلقو ڏيپلي) ۾ ڪڇهري ۾ ٻوٽين بابت پڇا تي هيٺين معلومات ملي.
- ڪنا ڊال. هن ۾ ڦلڙيون ٽين زنانين بيمارين ۾ ڪم اچي.
- گاجبا. ڦڪا ڦل، گرمي لاءِ.
- منڊيري. وَس واري طاقت وڌائي.
- ڪوتڪ. ملا پڪريز لاءِ ڪارگر.
- گهوڙا ول. مال کي واءَ جي مرض لاءِ.
- مڱريال. ول جيڪا زمين تي پکڙي ۽ پڻ ون تي چڙهي ۽ گرمي کان گهوٽي پيئن.
- پٽ ڪنوار ياايريال. هٿ جيڏو سائو پاسي کان ڪنڊا، پر مال لاءِ پيارين.
- ڪرسڻ. ملي لاءِ، گهوٽي ڦٽ مٿان ٻڌن.
- ڪارو پيچالو. ول جيڪا وڻ تي چڙهي، ڦٽ مٿان ٻڌن.
- ٽڪنڊي يا بکڙو. ڪچ لاءِ، پيشاپ جي ساڙي لاءِ.
- گوکرو. هِٽ ڪٽي ڪٽي ٽئي.
- ٻوهه. پاڙ جو رس زناني ويم وقت رت کي بند ڪري.
- سِڻ. پاڙ ڪتر ڪري، گهوٽي، رس ڪڍي پيارين ته زخم جو رت بند ٿئي.
- ٿوهر. مربو ٺاهين، ڪڙيون (ٻج) مُڇي ڪائجن.

● **مال لاءِ سنا گاهه:** هترائي واري پاسي هيٺين طور سنا گاهه ڳڻين (پهريون نمبر) سُڳا، ڪوري، مال پاڙ تائين کائيندو، رت ۾ کير وڌائيندو. (ٻيو نمبر)

مانڌاٽو، مانڌاٽي (ٽيون نمبر) ڪِوائي، سانوٽي (چوٿون نمبر) پُرٽ.

بدين تعلقي جي ڏاڪٽين ڪَس جا گاهہ. ٣ دسمبر ١٩٨٩ع تي انهي ياڳي ۾ پڇا ڪرڻ جو موقعو مليو. معلوم ٿيو تہ هاڻي سم نالي ۽ سيلاب سببان گاهہ گهٽ آهي پر اڳ هن ياڳي ۾ ڪَل، ڊرڀ، ڏنهين، لِچڻُ، ۽ ڏامور گاهہ ٿيندا هئا. هينئر البت جَهڪِين جاين تي اوئن ۽ لُٺانڊري ٿئي ٿي. ڍنڍن ۾ اندر ڏِير ُ آهي.

پاڻي جا گاهہ. هر گاهہ پاڻي تي ٿئي، پر 'پاڻي جا گاهہ' اهي جيڪي گهٽي پاڻي تي ٿين يا پاڻي ۾ اندر ٿين. منڇر، ڪينجهر، سونهري ۽ ٻين لاڙ توڙي اتر وارين ڍنڍن، ۽ اوپر طرف بَڪار وارين ڍنڍن ۾ ۽ پڻ سامونڊري ڪناري لڳ سمنڊ جي پاڻي ۾ اهڙا گاهہ ٿين جن کي ميڄي ڪائي. اهي ميڄي جو ڪاڌو آهن ۽ انهن کي راقم پنهنجن ٻن ڪتابن 'مٺي جي ميڄي' ۽ ' ڪاري جي ميڄي' ۾ بيان ڪيو آهي. ڪاري واري ياڳي ۾، سمنڊ جي ڪناري لڳ، سمنڊ جي وڏن واهڙن ۽ دريائن ۾ پاڻي پيو لهي چڙهي، ۽ جتان پاڻي لهي اتي رَءِ چڏي ۽ پلي زمين ڪڍي. اهي پَلَ سڏجن. ڪاري جي پَلن جا گاهہ جيڪي راقم ميرپور ساڪري، ڪيٽي ٻندر ۽ شاهبندر طرف ڏٺا تن بابت اتان جي ڄاڻن ماڻهن ڪان، ۽ خاص طرح وڏي سڄاڻ ۽ وڏي لائق دوست حاجي محمد سوڍي مرحوم (لڳ ميرپورساڪرو) ڪان پڇيو. چيائون تہ مال (ڳئون، مينهون، اٺيون) لاءِ، ڪاري جا هيٺيان چارگاهہ مکيہ آهن.

- سونهڻ : سڀ ڪان پلو ۽ مٺو، گوڏي جيترو ٿئي. شاهبندر لڳ مون ڏٺو تہ مينهيون پاڻي ۾ اندر منهن وجهي سونهڻ پٽي پيون ڪائن. سُونهڻ جي چاري وارو ڪير بہ مٺو ۽ سُرهو. سونهڻ ڪاري پاڻي ۾ آهي تہ بہ مٺو، ۽ ڪاري پاڻي هوندي بہ پنهنجو مٺو ساءُ نٿو مٽائي. ڪنهن سالڪ انهي حقيقت تي سهڻو بيت چيو تہ :

ڪاري جيئن ڪَرَنِ، وَنگ مڙيئي واسِيَا

پر سُونهڻ جئن سيڻن، مٺو ساءُ نہ مَٽيو

(ڪرن رقيبن ڪاري پاڻي وانگر سڀ ونگ واهڙَ ڪاري جي بوءِ سان واسي ڇڏيا، پر پيارن سڄڻن (سيڻن)، سونهڻ وانگر، پنهنجو مٺو ساءُ نہ مٽيو.)

- ساموندري، هي گاهه ايترو مٿو ناهي جيترو سونهڻ، پر طاقت ۾ سڀ کان وڌيڪ آهي جو مال گهڻو متارو ٿيندو.

- لورانبو، ۽ 'پاڙ' اهي ٻئي ٽئين نمبر ۾ پيلا آهن. ٻنهي کي مال کائي. گاهن ڪانسواءِ، ساموندري دريائن جي پيٽارين ۾ تَمر وڻ جا پيلا آهن. تَمر وڻ اُٺ جو کاڌو آهي.

ڏٿُ ۽ ڏوٿي

پورهيي ۽ محنت جا قدردان سڄاڻ نوجوان! اڄ تہ توکي ماضيءَ جي هڪ وڏي پورهيي يعني ’ڏٿ ڏورڻ‘ جي حقيقت سمجهايان. گهڻا پڙهيا ’ڏوٿي‘ جو لفظ استعمال ڪن ٿا پر ڪين نہ ’ڏٿ‘ جي تہ نہ ’ڏوٿي‘ جي پوري خبر آهي. ڏٿُ جهنگ جي گاهن، ٻُوڙن، ٻوٽن، ولين ۽ وڻن جو ٻج يا ڦر آهي. هر مُند جو ڪونہ ڪو ڏٿ آهي، پر گهڻو ڏٿ سانوڻي ۽ سَرءُ جو، يعني سانوڻ جي مينهن تي ڦُٽل گاهن ٻوڙن ٻوٽن ولين جو جيڪو پوءِ سَرَءُ ۾ پچي پڪو ٿئي.

انسان جي کاڌي قوت لاءِ جيڪي زمين جي اوپڙ (وڻن، گاهن، ٻوڙن، ٻوٽن، ولين) مان دستياب ٿئي، ۽ جيڪو جهنگ جهر مان بنا روڪ ٽوڪ جي چونڊي ميڙي سگهجي، سو ’ڏٿ‘ آهي. انسان پنهنجي اوائلي زندگي واري دور ۾ ڏٿ تي ئي پَليو. تر بر، جهنگ جبل ۾ رهندڙ غريبن جو گذران ڏٿ تي ٿيو. سنڌ جي اوڀر ۽ اولهہ، ٿر ۽ ڇپر ۾ رهندڙ غريبن ويندي ويهين صدي جي شروعات تائين ڏٿ ڏوريو: يعني گذران لاءِ ڏٿُ ميڙيو چونڊيو. جن جو گذر ڏٿ تي هو ۽ جيڪي سڄو ڏينهن ڪشالا ڪري جهنگ جهر ۾ ڏٿ ميڙيندا هئا سي ’ڏوٿي‘ سڏيا ويا. عام اصطلاح ۾ ’ڏوٿي‘ معنيٰ اهڙو غريب جنهن جو گذر ڏکيو هجي؛ خاص معنيٰ ۾ ’ڏوٿي‘ اهو جنهن جو ڏنڌوئي روزانو صبح جو سوير ڪاهو يا ڪَهو (ڪوڏر مثل، ننڍي سوڙهي منهن ۽ ڊگهي ٻِن سان کَهيڙو) کڻي ڏٿ ڏورڻ. ’ڪاهوڙي‘ وڏا جفاڪش ۽ محنتي هئا جن جي مثالي ڪردار کي شاهہ عبداللطيف سُر ڪاهوڙي جي بيتن ۾ بيان ڪيو تہ:

اتيو اتيو ڪن، ڏوٿيئڙا ڏٿ کي

ڏٿ چار قسم آهي: اَن جو ڏٿ، پاڃيءَ جو ڏٿ، ميوي جو ڏٿ ۽ باقي ٻيو ڏٿ. اڳ وڏا وڏا ڏڪار پوندا هئا تہ ماڻهو ڪَنڊيءَ جو ڳپ بہ کائيندا هئا. ’ست-ڏُڪاري‘ معنيٰ ست سال سانده ڏڪار: معلوم ٿيو تہ اهڙي حالت ۾ ڪَنڊيءَ جا ڇوڏا لاهي، ڳپ وڍي سڪائي، ڪُٽي پيهي، ان ۾ ٿورو اٽو ملائي ماني پچائي کائيندا هئا. ڪچهريءَ ۾ هڪ سياڻي چيو تہ اهڙيءَ حالت ۾ بہ "مايون پنهنجي لڄ پت ۾ رهنديون رهيون". ٿر جون سوڍيون هميشہ حجاب ۾ رهيون: ڏڪار

هوندي به پرديس ۾ وڃي پنڻ سندن واسطي عيب هو. سندن اخلاق بابت مشهور بيت ته:

ڏنگها آڇ مَ تن کي، ڪاسا جني ڪم
پنندي پرديس ۾ تن سوڍين تئي شرم
اُتن گهٽي ادب سان، ڳالهائين نرم
قادر ڪر ڪرم، ته تئي وس ولهار ۾.

هن ويهين صدي جي وچ ڌاري ذٽ چوندڻ واري محنت ختم ٿي وئي. شايد انهيءَ ڪري جو ماڻهو سکيا ٿي ويا! تر جي هڪ سگهڙ جواب ڏنو ته: سکيائي ڪانهي پر هلاڪي نٿي پڄي!

● ان جو ذٽ. هيٺين وٽن، ولين، ٻوٽن، ٻوڙن جو ٻج، 'اَن جو ذٽ' آهي: اهو ٻج پيهي اٽي طور ماني ۽ ڪاڌي لاءِ استعمال ڪبو.

ـ ڦِڙهه. هن 'ٻوڙي' جو ٻج جنهن جي اٽي جي ماني ٿئي. ڦڙهه جي ٻُوڙي جو نالو ئي 'ٻُوڙو' آهي، جيڪو وس تي ٿئي. ڦڙهه کي جَنڊري تي ڦِرڙي، پوءِ پيهي ٻاجهري جي اٽي سان گڏي ماني پچائبي.

ـ توهه جون ڪُريون (ٻج). توهه وڃي تڪرا ڪري ڪڏ ۾ پوري ڇڏبا. ڳچ وقت کان پوءِ ڪڍي ڪُٽبا ۽ ڇاڻبا ته ٻج جدا ٿي پوندو. ڏريا ته انهن جو ڳپ نڪرندو. ٻوري ان جي ۽ ٻوري ڪُرين جي گڏي پيهبا، ۽ مانيون ٿينديون.

ـ ٻَرو. جوار جهڙو ڏگهو ٻوڙو، ان جي ٻج ۽ اٽي مان ماني پچائجي.

ـ ڊريَہڙ. اَنَ جي ڦري ڪچي ته ڀاڄي ٿئي، ۽ پچڻ تي اندران ٻج جيڪو پيهي ماني پچائجي.

ـ ڪُوري. ٻج، پيهي اٽي طور کائجي.

ـ مرٽُ. ٻج، پيهي اٽي طور کائجي.

ـ ڪونيٽ وڻ جي چيڙي جو ٻج. اَن سان گڏي پيهبو ۽ اٽي مان مانيون.

ـ ڪوهستان ۾ ٻوئي، مِرچِي ۽ لَنب جو ٻج ذٽ ڪري کائبو هو. مِرچِي جو داڻو جيري جي رنگ تي پر گول.

ـ ٻُوتار. گاهه جو ٻج، ڪوهستان ۾ ٿئي.

ـ ڊامڻ جو ٻج، ٽر توڙي ڪوهستان ۾ ٿئي. گهوڙي لاءِ ڊامڻ آمِڻ آهي.

- لَنبُ. سنهڙو تار تار گاهه جنهن جي چوٽي ۾ چانور مثل سنهڙو داڻو. ان جو پيت. شاهه صاحب مارئي جي زباني چيو ته:

آٽيو لنبَ لطيف چئي، چانور ڪِيو چاڙهين

- لاٽي جو ٻج. ان جي ماني.
- ڪِرتيو. سڪل ڪٽڪ جي داڻي جيترو داڻو.
- سيڻَ. ٿر ۾ توڙي ڪوهستان ۾ گهڻو ٿئي، جنهن جو ٻج پيهي اٽو ڪن.
- هِلَڙو. خيرپور واري ٽَڪر ۽ ناري ڪان اوپر گهڻو ٿئي. وڏف جهڙو سهڻو ٻج: ان جي ماني ڪٽڪ جي اٽي سان لاٻو. لپ ڪن رات جو ڪير ۾ وجهي ڇڏجي ته صبح جو کائڻ لاءِ پيت ٿيو پيو هوندو.
- لُڳِسِي گاهه جو ٻج. نانگلي جي ٻج جهڙو (سنڌ جيسلمير جي حد واري ايراضي ۾)
- پُرٽ. ٻج مان اٽو ۽ ماني؛ ٻئي اٽي سان ملائبو ته وڏيڪ لذيذ.
- مانڌاڻو. هن جي داڻي جي اٽي جي ماني جوئر جهڙي ڳاڙهي.
- پِڳِڙا ول. ان طور اٽو ۽ ماني.
- پُوهه. پوهه جو اٽو ٻاجهري جي اٽي سان.
- وُٽهر (چڻ ڪچو پوهه) ملائبو جو ٻج مٽر جهڙو- شادي شهيد ۽ خيرپور واري ٽڪر ۾ گهڻو ٿئي. هن کي شايد ٿر طرف 'ميٽر' چون (جنهن ۾ پڻ مٽرن جهڙا داڻا)
- جهنگ ۾ وس تي ٿيندڙ ٻاجهري، سائنون، چيڻو، ڪرنگهه، نانگلي، مڪٽي، سانوَڪ، اُويو. انهن سڀني جا اَنَ ڏٿ ۾ شامل آهن. نانگلي جي ماني ڪاري پر مٺي، البت اثر قبض. سانوڪَ ۽ اُوريو ميرپورماٿيلي طرف وڏيڪ ٿين. سانوَڪ ڇٽجي ٻه. داڻو جنڊ ۾ ڦرٻو ته اندران اڇو ڳپ جنهن جون مانيون ۽ چلا ٿين. اُوريي جو داڻو سانوَڪ جي داڻي کان ٿلهو، رنگ ۾ سائيرڙو، ۽ کائڻ ۾ ڪَسارو. ناڙي ۾ ڳم جو ٻج پيت طور رڌجي.

● **ٻاجهيءَ جو ڏٿ.** هينيون ٻاجهيون ڏٿ آهن:

- ڊريَبڙ گاهه جي ڦري، مڱ جهڙي، جنهن جي ٻاجهي ٿئي.
- مريڙو يا مَليرڙو، 'لِلُر'، لوٽڪ جيڪي وس تي ٿين.
- پُونگر. ڪِرڙ جا سنهڙا تازا ڦُٽل ڪچڙا گونچ.

- ڪرڙ جي پُسي (ڪليل ڦل) ۽ ٻاتي (مکري) پنهي جي ڀاڄي ۽ ڏئونرن جو آچار.
- ڦوڳُ بهار ۾ ڦلاربو ۽ اچڙا گل، اها ڦوڳي ڀاڄي سني.
- مُنگها: مُنگهو ٻوڙو آهي، ڪوهستان ۾ ٿئي جنهن ۾ ويندي ڏهه- پندرهن منگها ٿين؛ متان چِل ۾ ڪنبڻ مثل.
- پانهيرو. فقط جبل ۾ ٿئي. اڇو گل، ان مان ڪونٽري نڪري گولاڙي مثل. رُڪاڻ جو ٻوڙ آهي. لسي ۾ به وجهي ڪائيندا. لوڻ مرچ وجهي سانڍاٽو ڪندا.
- ميهو. ٽر توڙي ڪوهستان ۾ مينهن تي ٿئي. مٿين ڪل ذرا ڪاراڻ تي.
- گوار جيڪا پوکجي ڪانه، پر وس تي جهنگ ۾ ٿئي. اها اُڙڪ گوار رڌڻ ۾ سخت.
- پِپون. ڀاڄي ٿئي.
- ٻگرو. وس جو، ڪچو ته ڀاڄي.
- پٽ ڪنوار يا ايريال جنهن جي ڳَرَ جي ڀاڄي ٿئي.
- چيڙن جي ڀاڄي.
- سَناڙي جي ڀاڄي
- سگر جي ’لِيڙ‘ (ڪچڙو سگر) جي ڀاڄي.
- اوئن جي ڀاڄي
- اڪ ڦلي. اڪ جي ڦلَ ۾ اندر واري مانڍاٽي اها مٿي آهي ۽ ان جي ڀاڄي.
- ٿوهر ڦلي. مٿي چوٽي ۾ ڪچڙو پن، تنهن جي ڀاڄي ٿئي. ڳر مان مربو ٺهي. ميها، گوار، پپون، چيڙ ۽ ٽر گڏي رڌين. ان ڀاڄي کي ’جهوڏ‘ چئجي.

● **ميوي جو ڏٽ.** وٽن، ٻوٽن، ٻوڙن ۽ ولين جا هيٺيان ڦَرَ جن ۾ ميناج آهي سي ’ميوي جي ڏٽ‘ ۾ شامل آهن.

- هنجهير، (ڪوهستان) جهنگ جو انجير
- پيرون، جار جا ۽ پڻ ڪٻڙ جا (ٽر ۾) ٽر ۾ پيرون جتي ڪٽي پر چاچري تعلقي جا ٽَڙ دوس ۽ ساڪريو پيرونئن جو مرڪز آهن. پيرون عموما ڳاڙهيرڙي گلابي رنگ تي. ’ٽيڙيا‘ پيرون وڏا ۽ رنگ سهٽو.
- ڳاگي. ڳاگي وڻ جو ميوو. اڇو گل ۽ پوءِ ڳاگي جيڪا ڳاڙهي ۽ مٺي. چپر ۾

ٿئي.
ـ ٻاگو. ٻاگو وڻ (ترم)، گل پيئرو (پيلو)، جنهن مان ٻاگو، ڪڪي رنگ تي، چِلِ لاهجي ته اندران ٻاڙهو جيڪو کائجي.
ـ گولاڙا، ليار، ۽ گانگهيتا پپون ۽ پيرون ميون جي ذت ۾ شامل آهن.
ـ ٻاگيا ول، به چون ساهر.
ـ جهنگ ۾ ولين جا چانهان، ڪاڙينگ (گول) ۽ آل (ڏکي چانهين)
ـ چيڙ، چيڙيون، جيڪي ٻاڙها تي چڙهن. وڏو چيڙ جنهن کي 'مُٽ چيڙ' يا 'مُٽ ڪوتينيڙ' چون.
ـ سَتي يا سناوڙي، ناري طرف سناوڙي.
ـ ڏوڏا. ڪاوَڙ (ناري جي پريان اتريون تر) ۾، ٻوڙو آهي. پن اڪثري جهڙا سائي رنگ تي، ڪير جهڙو ساه
ـ جاڳرُا بير ۽ سگر جيڪي پڪا تي هيٺ ڇٽن.
ـ ڪوڊير. پاڙ ۾ پتاتي جهڙو، ڪير ۾ ڪاڙهي مصري وحهي ڪانئن.
ـ پپون، مُرٽ جي پاڙ ۾ تين سي ڪتمنڙيون. پپون ۽ ڏونرو گڏي گانيو ڪن
● باقي ٻيو ذت.
ـ پَٽ ڪنيي، جيڪا تر ۾ هيٺ ميدان ۾ ٿئي. چپر ۾ نالو ڦنگي، ڦونگيون
ـ وڏو ڪُنب. تر ۾ متي پٽَ تي ٿئي. چپر (ڪوهستان) ۾ نالو اَتانگر
ـ ڪَئونرُ. پاٿري جو (تر)، ڪُونيت (تر) يا ڪيرَ (چپر) جو، ۽ ڪندي جو (تر).

اي سجڻ! وري به 'ذت' جي حقيقت سمجهه: ذت ان کي چئجي جيڪو بنا پئسي ملي، بنا پوکڻ جي ٿئي ۽ بنا سنيارجي پچي. شاهه جي رسالي جو بيت (سر مارئي) آهي ته:

پاٽهي پَچي پيـــئـــيُـــون رِءَ واهِيَت رِءَ واڙ
جُوءِ ڪُشادِي جيڏيين، ملير موڪ مُهاڙ
اُت اباٹا جنهن جا سا مـاڙيـن مُـورِ مَـرچـاڙهه
جي اُڪَـندِيُـون آراڙ، لوهه تَـني کي لاهيـن!

يعني وَليون بنا ڪنهن واهيءَ جي ۽ بنا ڪنهن لوڙهي جي جهنگ ۾ پاٽهي پچي پييـون. آراڙ (آرهاڙ) يعني 'آرهاڙِي ذت': اهو ذت جيڪو آرهڙ يا آرهاڙ ۾

ٿئي. آرهڙ جو ڏٿ سگر ٻيا 'ڏونرا'، پَڪا ۽ پُسي جيڪي ڪِرڻ ۾ ٿين. هيٺئين بيت ۾ شاعر اسحاق گديي (ميرپورساڪري طرف جو)، مارئي جي زباني، ڏٿ ساريا آهن ته:

وچھي ميت متي ۾ وچي گهرِ ڏئونرارين ڏوندياس
هي جي مَرَ مَارِينِ جا، سي لڳين لاهيندياس
ڏٿُ وراهي ڏيهه ۾ ڏاڏاٽين ڏيندياس
پيرون جي پرين جا سي خوشيءَ سان ڪِيندياس
لاڙي ڍنگر، موڙي سِنگر، گهُمي گهر ايندياسِ
چونڊي ڳاگا وچھي پاگا، جيڏين سين جِنبدياس
رانِڪ پڪا، چونڊي ڪَڪا، ڪوڪڙ ڪانڊ ڏيندياس
هو جي ڏونئرا پُسيءَ پُورا، پُري پَتيندياسِ
ڏيئي ور، چونڊي پَر، وچي ڳمون ڳوهيندياس
ڪِک منڊيئڙو، مزلي جهڙو، مُٺ سين موهيندياس
پَٽ بصر ۽ پپُون، ڪوڊير وچي ڪڍندياس
ماڪي ميوو مارن سان وچي مزا ماٽيندياس
ڪَٽَ ڪِتاليون، اُٽ سوپاريون، خوشيءَ سان ڪِيندياس
لاهي ڪور ڪورين تان چِڪَٽو چَکندياس
گر پَنا، گوگهيتا چُڳن مان چِنندياس
گولون گولاڙن جون چڙهي چونڊيندياس
جمر گڏيو جمر کي، وچي ليهار لاهيندياس
لوين لاک رڱڻ لاءِ آءٌ ساڪُڙ سوريندياس
جاسين آءٌ جئندياس، تاسين تُور چوڙيندِيس تند مان.

اي سياڻا، ڏس ته ڪهڙو نه سهڻو پر ڳُوڙهو بيت آهي جنهن ۾ ڏٿن جا نالا آهن. جاڻ ته سنڌي ٻوليءَ جي لغت وسيع آهي جنهن ۾ هر شيءَ جي نالو آهي. ڪن سٽن ۾ سمايل لغات کي سمجهڻ ضروري آهي. ڏونرارين= مان شان وارين (وارين وٽ). ڏونرار يا ڏونريات معنيٰ اڇو ۽ اڇي لباس وارو. سفيد پوش. سِنگر

(ساڪري جي ٻولي)= سگر. ڪوڪڙ=سڪل ٻيرون. ٻر، ڳمون، ڪک منڌيڙو بہ ڏٿ آهن پر آءٌ ڏسي نہ سگهيس. ڪٽ ڪتاليون ۽ اٽ- سوپاريون بہ آءٌ ڏسي نہ سگهيس. ڪورين تان (ساڪري جي ٻولي) يعني ڪيرين تان. 'ڪير' (جبل ۾) ڪونيٽ جو وڻ. چڪٽو= چٻاڙڻ ۾ سخت. تُور= ٻڪرين يا رڍن جا ساڳي منڊ ۾ جايل ڦر. چاڻ تہ: رڍن جا سال ۾ بہ تُور ٿين: هڪ 'سَروئي تور' ٻيو 'سياري وارو تور'. چاڻن (مئي) جون لڳل سرء (سيپٽمبر) ۾ ويامنديون. اهو 'سَروئي تور'. جيڪي رهجي ويون (نہ لڳيون) سي مٿان سانوڻ (مينهن) ۾ لڳي ويديون ۽ سياري ۾ ويامنديون. اهو سياري وارو تور. پر سمجهہ تہ: رڍ بڪي هوندي تہ بہ لڳي ويندي پر ٻڪري بکي هوندي تہ گهٽو ڪري نہ لڳندي. چوندا: 'رڍ بک مرندي بہ لڳي ۽ ٻڪري ڍَءُ تي لڳي'! مٿي بيت ۾ لفظ 'تِند' آيو آهي: تِند يا تِندو معنيٰ ڏگهو سڳو يا رسو. چيلن جو تِندو. آرهڙ ۾ جڏهن ٻڪريون ٻاهر وهنديون تڏهن چيلڙا تند يا تندي ۾ قطاري ٻڌندا تہ وائڪا ٿي وڃن. سياري ۾ انهن کي گونڊي (نندي واڙي) ۾ پوريندا تہ هڪ ٻئي سان لڳي وڃن ۽ گرم رهن.

ٽَڪر- ٽر ۽ گهاڙ واري واٽ

سنڌ جا ڪي پاڳا، اتي جي رهاڪن، ماڳن، آثارن ۾ پين خصوصيتن جي ڪري خاص اهميت رکن ٿا. پر جيئن ته اهي پاسي تي آهن انهيءَ ڪري سيڪو انهن تائين ڪونه ٿو پهچي. البت ائين چئي سگهجي ٿو ته جنهن اهي انوڪا پاڳا نه ڏٺا آهن تن جڻ سنڌ نه ڏٺي آهي. انهن مان هڪ 'تڪر-ٽر' وارو پاڳو آهي جنهن جو هن رهاڻ ۾ ذڪر هلندو.

اڳين خيرپور رياست (هاڻي خيرپور ضلعو) جو اهو پاڳو جيڪو ناري ۽ مُهراڻي جي وچ ۾ آهي، يعني جنهن جي اوپر واري پاسي وڏو نارو واهه ۽ اولهه طرفان درياء جي پاڻي واري آبادي آهي، ان جو اتريون پاڳو تڪر يا گهاڙ (جابلو) آهي ۽ ڏاکڻيون پاڳو واريءَ وارو ٿَر. اتريون تڪر وارو پاسو ڪوٽ ڏجي تعلقي ۾ 'تِلي' وٽ ختم ٿئي ٿو، ۽ هيٺ ڏکڻ طرف ٿر وارو پاڳو شروع ٿئي ٿو. اولهه ڪان اوپر، ناري تائين، سراسري ويڪر ٻارهن ڪوهه (۲۴ ميل) آهي ۽ انهيءَ ڪري "ٻارهن ڪوهيو ٿر" سڏجي، جيتوڻيڪ ڪٿي ويڪر ويهه ڪوه ڪن به آهي. اتر ڪان ڏکڻ تائين سڄي تڪر- ٿر جي ڊيگهه چاليهه- پنجيتاليهه ڪوه (۸۰-۹۰ ميل) ٿيندي. هن بياباني پاڳي ۾ ميرن واري دور ۾ مالدار پاڳين ڪي ويهاريو ويو، ڪوهه کوٽايا ويا ۽ تلاء کٽايا ويا. هن پاڳي مان جيڪا آڳاٽي وقت جي واٽ هئي تنهن ڪي وڏو ڪيو ويو ۽ سلامتي ۽ سهولت لاءِ، مقرر منزلن تي پاڻي لاءِ کوهه ۽ تلاء کٽايا ويا. اهو ان وقت جو هڪ وڏو انتظامي ڪارنامو هو.

ٿر-تڪر يا گهاڙ واري واٽ کي وڌيڪ سمجهڻ لاءِ، راقم تڪر ۽ ٿر جي کوهن تلائن بابت پڇائون ڪيون ۽ معلومات جمع ڪيا جيڪي هيٺ ڏجن ٿا.

اتر ڪان ڏکڻ: تلاء ۽ کوهه:

۱ـ لمبرِي وارو تلاء تڪر ۾ ۴ ـ رَهمُو وارو ٽڙ (کوه)
۲ ـ مَتن وارو تلاء تڪر ۾ ۵ ـ مُلَڪِي جو ٽڙ (کوه)
۳ ـ ٻَڙه تي کوهه، ٻَڙه وارو ٿر ۶ ـ پاهڻن جو ٽڙ (کوه)

٧ ـ مِٺي وارو تڙ (ڪوه)
٨ ـ ملير جو تڙ (ڪوه)
٩ ـ گُجي جو تڙ (ڪوه)
١٠ ـ ماڻي وارِي (ڪوه)
١١ ـ ڪَڪرن وارو تڙ (ڪوه)
١٢ ـ نُونَڙو- تڙ (ڪوه)
١٣ ـ حبيب جو تڙ (ڪوه)
١٤ ـ سانگرِيارو (ڪوه)
١٥ ـ سيمي وارو تلاء
١٦ ـ ٻِتڙو (ڪوه)
١٧ ـ ٻهار (تلاء)
١٨ ـ لاڪرنڊ جو تڙ (ڪوه)
١٩ ـ ڪِرڙ وارو (تلاء)
٢٠ ـ ڪارِيون
٢١ ـ 'سرائي وارو مڪان'،
اتي ڪوهہ ۽ جاءِ بہ پڪي
٢٢ ـ اُٺَ ٻارو (تلاء)
٢٣ ـ عِيسن جي ڪڙ ('ڪڙ' معنيٰ ڪڏ (پاڻي جي) 'تلاء')
٢٤ ـ ڏاند ڪَڙ (تلاء)
٢٥ ـ لير وارو تڙ (مٺو ڪوه)
٢٦ ـ جاڪيري وارو تڙ (تلاء)
٢٧ ـ ڏاچ وارو تڙ (ڪوه)
٢٨ ـ گاداڻو (ڪوه)
٢٩ ـ پَٽيهل (ڪوه)
٣٠ ـ سُهڻ (ڪوه)
٣١ ـ چِپريرو (ڪوه ۽ تلاء)
٣٢ ـ ڪَنڊي وارو (ڪوه)
٣٣ ـ پاڻي وارو (ڪوه)
٣٤ ـ واچياڻي وارو تڙ (ڪوه)
٣٥ ـ ڪار وارو (ڪوه)
٣٦ ـ ميٺهَڙ (تلاء)

ڪوه ننڍي ۾ ننڍو اٺ هٿ (١٢ فوٽ) ۽ وڏي ۾ وڏو ٻارهن هٿ.
ـ ڪوهي تن هٿن کان پنجن هٿن تائين
ـ وانڍ عارضي بستي سانگ وقت

❀'ڪاريون ڍنڍ آهي پر سڏجي ڪاريون. ان جي چوڌاري، ٽ.رڙو پري، تَس ڪٽڻ (يعني ننڍا ڏرا فوٽ بہ فوٽ ڪوٽجن) تہ انهن ۾ سيمي جو پاڻي مٺو. ناري جي ڀنهي طرفن، ڪارين ڍنڍن جي پرسان جيڪو بہ تَس کُٽبو سو مٺو هوندو

'گهاڙ واري وات'.

هي هڪ آڳاٽي تاريخي وات هئي جيڪا بادشاهي سَڙڪ بہ سڏبي هئي. اها ڏکڻ کان وچ سنڌ مان ٿيندي 'ٻارهن- ڪوهيي تر' مان لنگهندي هئي. هي وات ڏکڻ طرفان چام ڏاتار کان هلي، سا وچي شادي شهيد (روهڙي تعلقي) سان لڳي.

هن وات سان ڪي پاڻيءَ جي منزل وارا تڙ اڳ هئا پر پوءِ ميرن جي دور ۾ وڏيا

جٺن ته جَنگوُ خان شر وارو ٿڙ ۽ سرائي واحد بخش خاصخيلي وارو ٿڙ ۽ ٻيا جن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي پاڪستان کان پوءِ ٻيا ٿڙ به ٿيا آهن.

ڳھاڙ واري وات تي اوليـاء: چـار ڏاتار، راڏڻ مـشـائخ (فـيض گـنج جي ڏاڪـٽي اوپر واري ڇيڙي ۾ پڪـين سِرُن جو قُبو پٽ تي)، 'علي اصـحبو' (قبو ناهي قـبـر آهي) ۽ پـوءِ 'ڳـورو بائد' (ظفرآباد کـان ٣ کوه اُتر اوپـر). 'علي اصـحبو' ۽ 'ڳوروبائد' ٻئي فـيض گنج تعلقي ۾ آهن، پوءِ 'پير نانگيـو (مانڊٽن کـان ڏکڻ، تعلقو مـيرواهه.) اهي سڀ بـزرگ، مخـدوم بهاؤالدين زڪريا ملتـان واري جا خليفـا يا سندس جمـاعتي هئا. لاڙ مان ايندڙ جمـاعـتون انهيءَ وات سان اڳتي ملتان ڏانهن وينديون هيون. سانگرياروٿڙ (ڪوهه) تي بيبي مريم جو قديم قبرستان آهي، ۽ پٽيهل جي کوه وٽ وڏو نڪرائو ۽ آثار آهن.

شادي شهـيد کان اڳتي هن تاريخي وات جا اهڃاڻ ۽ آثار هن طرح معلوم ٿيا. شـادي شـهـيد کـان پوءِ داڙا واهڻ ان کـان پـوءِ اروڙ، ان کـان اڳـتي دُبر (تعلقـو روهڙي)؛ سُرطاڻ پور، ڇيچڙو (تعلقو پنوعـاقل)؛ صالح مهر جـو ڳوٺ، داماجي، عـادل پور، سرحد ڳوٺ (اترطرف) ۽ ٻَهو (ڏکڻ طرف) انهن ٻني جي وچان، جهان پور جي ڏکڻان (ٻه ميل ڪن) (تعلقو گھوٽڪي)؛ مِهرو واهه جي پُل، باگو ٻَهو جي ڏکـڻان (هڪ ميل ڪن)، مسـرواهه (تعلقو ميـرپـورماٿيلو)؛ ڪـوراين جـو ڳوٺ، مـحـمـد پور جي اتران، رنگپـور، جي ڏکـڻان، ٽِگ جي اتران، راڄن پور جي پل (مـاهي واهه تي)، اباوڙو (بس سٽـئـنڊ). اباوڙي شـهـر کـان ڪَمُـون شـهـيـد تائين ساڳيو پڪـو رستو، ڪمون شهيد کان سبزل ڪوٽ، اڳتي رنگپور ۽ رائونتي جي وچان، جيوڻ شاهه جي وسين، ۽ پوءِ ڪنيڙا.

اڳ سنڌ مان جيڪو دڳ جيسلمير ويندو هو تنهن کي 'راڻرو دڳ' چوندا هئا.

سنڌ جون رانديون

● **ڪِير ڪِير وِتي: ٻارڙن جي راند.** راند جو نالو 'ڪِير ڪِير وِتي'، ۽ هن راندَ جو اهو خير خوشي وارو نالو ۽ نعرو آهي ته شال 'ڪير ڪير جي وتي' يا وتي ۾ ڪير' هجي! ٻاراڻي راند آهي ۽ اسان ٻاراڻي وهي ۾ ڪئي. ٻه ٽولا ٽيندا هڪڙا هڪڙي طرف ويندا، ۽ ٻيا ان جي ابتڙ ٻئي طرف. هر ٽولو مٽيءَ جون ڍِڳڙيون ٺاهيندو، ننڍڙيون ننڍڙيون ڍِڳڙيون لڪائي ٺاهيندو. ڪجهه دير کان پوءِ آڳ وارو اڳواڻ ٽولو آواز ڏيندو ته "ڪير ڪيروتي"! ٻيو ٽولو به ڍِڳڙيون ٺاهڻ بند ڪري جواب ۾ آواز ڏيندو ته "ڪير ڪير وتي! پوءِ ٻئي ٽولا ڪجهه وقت هڪ ٻئي جون ڍِڳڙيون ڳولي ڊاهيندا. وري به اڳواڻ ٽولو آواز ڏيندو ۽ ٻيو جواب ۾ چوندو "ڪير ڪير وتي"! پوءِ هر ٽولو پنهنجن ٺاهيل ڍِڳڙيون هلي ڏيکاريندو. جيڪي ڊاهڻ کان بچي ويون سي ڳڻيندا، پوءِ جنهن جون گهڻيون ٿيون تنهن ٽولي راند ڪٽي.

● **ونجهه وٽي يا وانجهي راند.** هي راند وڏن ڇوڪرن ۽ نوجوانن جي آهي. عام نالو ونجهه وَٽي، پر اصل نالو شايد 'ونجهه وٽي' هجي، يعني جتي ونجهه ۾ وٽ ٽئي ۽ هٽ هٽي همراهه ڪامائجي. هي جنگ جي ميدان، حملي ۽ بچاءَ جو نقل آهي. 'ونجهه' يعني 'ونج'، يعني ونجي يا ڪوٽيل ڪاهي. رانديگرن جو هاڙهي ٽولو ٻاهران ڪاهيون ٽپي حملا ٽو ڪري ۽ 'ٻيچي' ٽولو بچاءُ ٽو ڪري. وانجهي جو سنئين زمين تي نقشو هن ريت ٺاهيندا. هر ٽولي ۾ هڪ جيترا رانديگر هوندا، ۽ جيترا هوندا اوتريون ٻير جي ليڪن سان ٻاريون ٺاهيندا. ٻاري جي ويڪر ٻه يا ٽي فوٽ ۽ ڊيگهه ٽيهه فوٽ. پوري وچ تي وڏي وانجهي (ٻاري) ڪڍندا آهن.

ٻاهران بيٺل ٻاريون ٽپڻ وارا

ٻاري		ٻاري جهليندڙ
	وانجهي	
ٻاري		ٻاري جهليندڙ
ٻاري		ٻاري جهليندڙ

هاڙهي (آڳ وٺنڌڙ) ۾ سندس تولي وارا ٻاهران بيهندا ٻارين ٽپڻ جي ڪوشش ڪندا؛ ۾ آڏو 'پيچي' تولي وارا ٻاريون جهلي بيهندا ۾ هنن کي ٽپڻ نه ڏيندا. جهليندڙن مان جيڪو وانجهي (مکيه اڳواڻ) هوندو سو پهرين ٻاري جهلي بيهندو، پر هن کي اهو اختيار آهي ته وچين وانجهي وٽي ٻه ٻوڙي ۾ ٽپندڙ مخالفن کي ڪامائي.

● **چؤپڙ: وڏن (مردن زالن) جي راند.** هيءَ راند سنڌ ۾ مشهور مقبول هئي. راند جو نقشو، ڳاڙهي ڪپڙي تي پرت پري سهٽو ڪري ٺاهيندا هئا. عام طرح ڳوٺن ۾ هيءَ راند ستن ڪوڏين سان کيڏبي هئي. ڪوڏيون مٺ ۾ سوَليون جهلي هيٺ اڇلائبيون، ۾ سَنيَن ۾ اونڌين وارين سِتائن جا ڇهه داءَ ٿيندا. هن طرح:

هڪ اونڌي	ڇهه سنيون	=	پکي اٺ،
ٻه اونڌيون	پنج سنيون	=	ڪچي اٺ،
ٽي اونڌيون	چار سنيون	=	چار خانا
چار اونڌيون	ٽي سنيون	=	ٽي خانا
پنج اونڌيون	ٻه سنيون	=	ٻه خانا
ڇهه اونڌيون	هڪ سنئين	=	يارهن خانا

پهرئين داءَ تي سارِي ٽيهه خانا هلندي، ٻئي تي پنجويهه خانا ۾ ڇهين تي يارهن خانا. اهي ٽري داءَ وڏا آهن.

هيٺئين لاڙ ۾ ڪڇ طرف ٻه ستن ڪوڏين سان ڪندا. ڪوڏيون ڦِڳائيندا (اڇلائيندا) پوءِ جيڪو داءُ پيو ان موجب هيٺئين طور سارِي هَلندا.

هِڪ اونڌي ڇَهَ سنيُون= يارهن ڪَڻ (ڇيلها) هلندا. 'داءُ' ٿيو.

ٻه اونڌيون پنج سَنيُون= ٻه ڪَڻ ٿيا. اهو 'داءُ' نه ٿيو.

ٽي اونڌيون چار سنيون= ٽي ڪَڻ ٿيا. اهو داءُ نه ٿيو.

چار اونڌيون ٽي سنيون= چار ڪَڻ ٿيا. اهو ٻه داءُ نه ٿيو.

پنج اونڌيون ٻه سنيون= پنجويهه ڪَڻ ٿيا. اهو داءُ ٿيو.

ڇهه اونڌيون هڪ سنئين = 'پوري اٺ لڳي وئي'. داءُ ٿيو پر ٻه طريقا هلڻ جا:

سامهون هلندو ته اٺ ڪڻ، ڦيري سان پورا ٽيهه ڪڻ هلندو.
ست ئي اونڌيون= چوڏهن ڪَڻ، داءُ ٽيو.
اهڙيءَ طرح راند ۾ جملي چار داءُ ٿي ڪَڻ.
مٿين مثالن مان معلوم ٿيو ته جدا جدا پاڳن ۾ چوپڙ راند جا داء به جدا جدا.
ڪڇ جي سگهڙ شاعر حاجي مکڻ مِناٽي جت بلوچ چوپڙ راند تي ڏِٺ جوڙي ته:

چَنوُ گـهر هڪ شهر ۾، چئوڪس گهر پيا چار
گـام گـجر جي آئيـون سـورهن ڪري سينگار
سي ســــورهن ئي هٿ ستن جي، هلن هارو هـار
سي ٽيويهـ ڄٽيون توليءَ ۾ ڪري هليون قطار
تن جا پڪا ڏيو پار، ته اهي کهڙيون ڪامٽيون؟

چَنُو= يعني جملي ڇهانوي ڪَڻ (ڇيلها). راند جي نقشي ۾ چار گهر اندر وچڻ جا، جملي سورهن ساريون، ڇئن ڇئن جا جدا جدا رنگ. اهي هٿ ستن جي، يعني ستن ڪوڏين جي هٿ ۾ آهن جن ۾ جيڪو داءُ لڳي ان موجب هلن. هارو هار= هڪ ٻئي پٺيان. ٽيويهه ڄٽيون= ست ڪوڏيون ۽ سورهن ساريون.

● نَوَتڻ راند. سنڌ ۾ راند جو مشهور نالو 'نوَتڻ' آهي. ڪراچي ۽ حب ۾ 'قطار' چون. ڪڇي سنڌي 'نوَدَرو' چون. جت بلوچ ڪڇ وارا 'نوَ ڪَڙي' چون. 'ڪَڙي' يعني ساري. هر رانديگر وٽ 'نَو ڪَڙيون' هونديون. ڪڇ جي شاعر حاجي مکڻ 'نَوَ ڪڙي' تي هيٺين ڏِٺ جوڙي:

ســرتين جي سنگ ۾ ارڙهن ڄــٽــيــون آهين
سي نَونَوَ ڄــٽــيــون نـڪــريـو پنهنجـا پيچ پـائين
اِن جــيــڏين جي جنگ جـــا ويـنــا ڳـڻ ڳـــائين
اهي موڙهل ڏور مکڻ ڇني ڪي سالڪ سمجهائين.

هيءَ راند زمين تي ليڪا ڪڍي ٺاهڻ توڙي ڀن قسمن جون نَوَساريون (مثلاً ٩ نڪريون ۽ ٩ پٽر) چونڊڻ ۾ سَوَلي آهي. ٻه ڄڻا وڻ هيٺان يا ڀي ڪنهن ڇانءِ ۾ ويهي کيڏي سگهن ٿا. جيڪو اڳ ۾ ساري رکندو سو گهاٽي ۾ رهندو ۽ جيڪو پوءِ رکندو سو فائدي ۾. انهيءَ ڪري، قاعدو ته پوئين رک واري کي 'راند

نبيرڻي آهي.

هن قسم جون ليڪن واريون ٻه ٻيون رانديون آهن: هڪ 'ڇَنهر' جيڪا گهرن ۾ ڇوڪريون ۽ مايون ڪن، ۽ ٻي 'شينهن- ٻڪري' جيڪا ڇوڪرا توڙي ٻيا ڪن. انهن ٻنهي ۾، هڪ ساري مٿان ٽپي ٻي ساري کي مارينديون. نَو ٽڻ ۾ 'ٽڻ' ٺهندو (يعني ٽي ساريون ساڳي قطار ۾ ويهنديون) تڏهن مخالف جي ساري مرندي. شطرنج راند وڏي آهي، باقي 'نو ٽڻ' راند ۾ به چڱي سمجهه ۽ سجاڳي کپي.

● ڏارو. 'ڏاري راند' تاريخي لحاظ سان آڳاٽي ۽ وڏي مان مرتبي واري آهي جو وڏن ڪردارن اها راند ڪئي. قصن جي ڪردارن مان مومل ۽ راڻي اها راند ڪئي، ۽ دودي ۽ ابڙي اها راند ڪئي.

'ٻنءُ پارهن' داءُ ڏاري جو آهي: ڏارو اچلي چوندا: ''ڏَر ڏارا- ٻَنءُ پارا'' (پارا= پارهن).

● سَر منڊل راند. ٻارن يا نوجوانن بدران هي وڏن جي راند آهي.

سَر منڊل راند يعني راڳ ۽ سُر جي ڄاڻ واري راند. ذهن ۽ زڪاوت جي لحاظ سان هي اعليٰ سطح واري راند آهي. راڳ جا ڄاڻو يا شاهه جي رسالي جي سُرن مان بيتن جا ڄاڻو هي راند رچائيندا ۽ ڪچهري ۾ ويٺلن کي وندرائيندا. ڪچهري وارن مان جيڪي راڳ جي سرن يا شاهه جي رسالي جي بيتن کي سمجهندڙ هوندا سي هن راند مان وڏيڪ حظ حاصل ڪندا.

هن راند جي اصول ۽ سٽاءُ مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته ڪنهن وقت سنڌ ۾ ڪافي ماڻهو راڳ جي سرن جو شعور رکندڙ هئا. راقم کي موجوده دور تائين ڪن جاين تي هن راند جو ذوق شوق نظر آيو. ١٩٧٠ع ڌاري مِٺي (ٿرپارڪر) ۾ ڪيل ڪچهري ۾ اتي جو هڪ مڱڻهار فقير ۽ سگهڙ ڦل بجير ڪيڏاري ٿيا. مڱڻهار فقير سارنگي تي سر وڄايا ۽ سرن ذريعي 'ساري' جا اهڃاڻ ڏنا جن کي ڦل بجير سمجهيو ۽ ساري کي سڃاتو. ٥ مئي ١٩٧٨ع تي ڳوٺ حاجي شير خان چانڊيو، دڙيلو، تعلقو سامارو ۾ ڪيل ڪچهري ۾ حاجي ڏيرڻ چانڊيي ٻڌايو ته اتي ساز تي سرن وڄائڻ بدران شاهه جي رسالي مان 'سرن' جي بيتن پڙهڻ سان 'ساري' جو اهڃاڻ ڏيندا آهن.

● هيٺينءَ طرح راند جو نقشو ڪڍي، سورهن چيلهن ۾ اَسِي ساريون رکبيون.

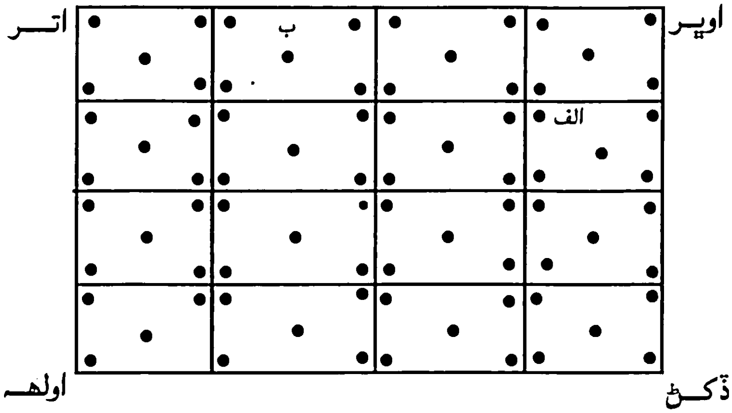

● ٻه ڪيڏاري هڪطرف ۽ ڪچهري وارا ٻئي طرف هوندا.

● ٻنهي ڪيڏارين کي راند جو نقشو ذهن ۾ هوندو، پر هڪ ڪچهري ۾ ويهندو ۽ ٻيو پري تي ويهندو.

● ڪچهري وارن مان ڪو هڪڙو راند ۾ رکيل اسي سارين مان ڪنهن هڪ ساري تي هٿ رکندو ۽ ڪچهري ۾ ويٺل ڪيڏاري اهو ڏسندو. پوءِ ڪيڏاري ساز وڄائيندو ۽ جدا جدا سرن وارا راڳ ڪندو جيڪي پري ويٺل سنڌس ساٿي ٻڌندو. يا ويٺل ڪيڏاري شاهه جي رسالي مان جدا جدا سرن جا بيت چوندو جيڪي سنڌس پري ويٺل ساٿي ٻڌندو.

● پوءِ پري ويٺل ڪيڏاري کي سڏيندا ۽ اهو اچي اها ساري سڃاڻندو جنهن تي ڪچهري وارن هٿ رکيو.

سو حيران ٿي ويندا ته هن ڪيئن اها ساري ڳولي ڪڍي. راقم کي به حيراني ٿي. سمجهاڻي هن طرح آهي.

● راند جو نقشو چئن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي، جن کي اتر، اوير، ڏکڻ، اولهه نالا ڏنل آهن.

● هر هڪ وڏو چورس ڀاڱو، چئن ننڍن چورس ڀاڱن ۾ ورهايل آهي، جن کي به ساڳيءَ طرح اتر، اوير، ڏکڻ، اولهه ڪري ڄاڻبو.

● هر هڪ ننڍو چورس تنهن جون به چار ڪنڊون آهن، جن کي اتر، اوير، ڏکڻ،

اولهه ڪري ڄاڻبو.

● ٻئي ڪيڏاري پاڻ ۾ ويهي اڳ ۾ئي هر هڪ طرف لاءِ ڪو راڳ يا سُر مقرر ڪندا. مثلا سارنگ راڳ يا سر اتر لاءِ، سورٺ راڳ يا سر ڏکڻ لاءِ، راڻو راڳ يا سر اوڀر لاءِ، ڪارايل راڳ يا سر اولهه لاءِ. ۽ هر چورس جي وچ ۾ ويٺل ساري لاءِ سهٽي جو راڳ يا سر.

● پوءِ ڪچهري ۾ ويٺل ڪيڏاري، ساز ۾ سر وڄائي ان ساري جا پار ڏيندو، يا بيتن ۾ سرن جا پار ڏيندو.

● سمجهو ته ڪچهري واري، (الف) ساري تي هٿ رکيو آهي. هاڻي ويٺل ڪيڏاري پنهنجي ساٿيءَ کي ان ساري جا پار پٽا هن طرح ڏيندو.

ـ اها ساري اوڀر واري وڏي چورس ۾ آهي، تنهن ڪري پهريائين ساز تي 'سر راڻو' وڄائيندو يا رسالي مان راڻي جي سُر جو بيت چوندو. پري ويٺل ڪيڏاري سمجهي ويندو ته ساري اوڀر واري وڏي چورس ۾ آهي. ان وڏي چورس ۾ اها ڏکڻ واري ننڍي چورس ۾ آهي. انهي ڪري ڪيڏاري ساز ۾ سُر سورٺ وڄائيندو يا رسالي جي سر سورٺ مان بيت پڙهندو. اهو ٻڌي سندس ساٿي سمجهي ويندو ته ڏاکڻي چورس ۾ آهي. ان ننڍي چورس ۾ ساري اتر واري چيلهي ۾ آهي. ان لاءِ سر سارنگ وڄائيندو يا رسالي جي سر سارنگ جو بيت پڙهندو. ان آخري اهڃاڻ مان پري ويٺل ڪيڏاري کي ساري جي خبر پئجي ويندي، ۽ هو اتي ڪچهري ۾ ايندو ۽ ساري سڃاڻي ڏيندو.

اهڙي طرح (ب) ساري لاءِ جيڪا اترئين وڏي چورس ۾ آهي سر سارنگ وڄائيندو، پوءِ اوڀر واري ننڍي چورس لاءِ سر راڻو وڄائيندو. جيئن ته ساري وچ ۾ آهي انهيءَ ڪري سر سهٽي وڄائيندو.

ڳالهيون ملهه ۽ ملهن جون

مَلهه سنڌ جي شاناٽتي پهلواني آهي جنهن ۾ پنهنجي جوڙ کي رڳو ڪيراڻو آهي، پر هڪ ٻئي کي مٽي ۾ لٽيڙڻو ناهي. انهيءَ ڪري سنڌ جا ملهه سهڻو لباس پائي ايندا ۽ ملهه وقت رڳو پهراڻ يا قميص لاهيندا. اڳ ڪي ملهه پٽڪا به هيٺ لاهي نه رکندا هئا.
هن کان اڳ 'رهاڻ هيرڻ ڪاڻ-١' ۾ ملهه جي پهلواني جا ڪي تفصيل ڏنا ويا آهن. خاص ڳالهه ته ١٩٥١ع ۾ راقم پهريون پيرو لائوڊ سپيڪر ذريعي ملاکڙي جي ڪاروائي هلائڻ جو سلسلو شروع ڪيو ۽ پوءِ اهو پنهنجي ساٿي مرحوم پير شاهنواز ڏنڙي واري جي حوالي ڪيو. اهو هڪ اڳتي قدم هو. ان کان اڳ سواءِ ڪن مشهور ملهن جي نالن جي، عام طرح ماڻهو ملهن جي سڃاڻپ ائين ڪندا هئا ته: 'سائي ڪانچ وارو ڪاري ڪانچ واري کي دسي ويو'.
شاگردي واري زماني ۾ راقم جيڪي ملهه ١٩٣٠ع کان اڳ يا پوءِ ڏٺا تن ۾ گُل جُهلڻ سنڌ ملوڪ ملهه ٿيو. ان وقت لاڙ جي ملهن جا اڳواڻ بنگل ۽ جمال چانڊيا (سوٽ) هئا جن مان جمال سهڻو مڙس ۽ سنو ملهه هو.
- لاڙ جي شيدين مان پهريائين حاجي ۽ هاشم (ٻئي ڀاءُ) ۽ پوءِ هوشُو ٿيو جيڪو سنڌ ملوڪ هو ۽ اتر جي پهلوان ملهن کي مارياٸين. مون کيس ويجهو ڏٺو، قد جو ڇوٽو پر بُت ۾ ڳُتيل هو. ملهه جي ڪا ڳالهه پئي ڪيائين، سندس هڪ جملو ائين ياد ته:
"پوءِ وَنگَ جو هنيو مانس ته..."
اتر جا ملهه جيڪي پٽائي صاحب جي ميلي تي راقم ننڍي هوندي ڏٺا تن ۾ نبُو ڳنڀير قداور مڙس ۽ همت وارو هو جيڪو ملهن کي گهمائيندو هو. نورمحمد لوهار اتر جو وڏو ملهه هو. احسان ساندائو ۽ سينر ساڳئي جوڙ جا سچا سٺا ملهه هئا. محمد بخش مهر، ويٺل راميجا لڳ موري (خيرپور رياست)، ڏکيو ملهه هو. جوڙ جي ڪُلهي ۾ چاڙي هٽي، سندري واري هٿ سان آڏو چپٽي ڏيئي، مخالف ملهه کي پري جهلي بيهندو هو، ۽ پوءِ ڪو وارو ملندو هوس ته جهٽ هٽندو هو. پٽائي جي ميلي تي (١٩٣٠ع ڌاري) گل جُهلڻ کيس وارا ڪڍي

ماريو ۽ واهہ واهہ ٿي وئي!

ملهہ جو اوج تالپورن جي دور کان شروع ٿيو، پر پوءِ بہ ڪن شوقينن، عام قدردانن ۽ زميندارن ملهن کي نوازيو ۽ ملاکڙن ۾ اچي ڪين انعام ڏنا، جن ۾ چام مٺا خان مشهور ٿيو.

ڪوٽڏجي جو مير علي ڏنو خان هن پوئين دور ۾ ملهہ ۽ ملهن جو وڏو مربي ٿي گذريو. بلڪ سندس وفات تي سنڌ ۾ ملهہ ۽ ملهن جي سرپرستي ختم ٿي! پاڻ ملاکڙا لارائيندو هو ۽ پاڻ اچي ملاکڙي ۾ وهندو هو. سندس ذوق ۽ قدرداني جو هڪ مثال هي جو پڙهو ڏيارائين تہ: 'آهي ڪو جو مَهر (محمد بخش) کي گهمائي ٻلهڻ هٽي دسي. اقبال جوڳي (راڄپر) چيو تہ: ميرصاحب آءُ ائين ڪندس. پڙهو اچي ويو ۽ ملاکڙو لڳو، ۽ اعلان ٿيو تہ: اقبال ۽ مهر وڙهندا ۽ اقبال ٻولايو آهي تہ هو مهر کي ٻلهڻ هٽي ماريندو. پوءِ اقبال ائين ڪري ڏيکاريو جو مهر کي گهمائي گهمائي ٻلهڻ هٽي ماريائين. واهہ واهہ ٿي وئي! جڏهن مهر اٿيو ۽ ٻي ملهہ لاءِ اچي بيٺو تہ ميرصاحب فيصلو ڏنو تہ: "بس ٻي ڪانہ ٿيندي: پهرين بہ ٿي وئي، تہ ٻي بہ ٿي وئي، جو اقبال ٻولائي وڙهيو ۽ جئن چيائين تئن ڪري ڏيکاريائين"!

● **ملهن بابت ڪي انوکيون خوشطبعي واريون ڳالهيون:**

- گل بيگ لغاري (لڳ جعفرخان لغاري تعلقو سنجهورو) ٻئي جوڙ جو تکو انگ بازملهہ هو، پر 'هتڙي هٽڻ' واري حرکت ڪندو هو: يعني پنهنجي سڄي هٿ سان سامهين مَلهہ جو ڪپو پير جهلي، اره ڏيئي وجي دسيندو هوس، اهڙيءَ طرح جو ڪنهن کي خبر ئي ڪانہ پوندي هئي. سندس ساٿي بچل خان پرسان بيٺو هوندو هو ۽ پورو ٻل جانچي گل بيگ کي هڪل ڪندو هو تہ "هُڻ آپٽي ڪر" يعني "هاٿي پنهنجي ڪر". ملهہ جي پهلواني ۾ "هَتڙي هٽڻ" ڪار نہ هئي، پر گل بيگ جي "هتڙي" ڪنهن کي ڪڏهن ڏسڻ ۾ئي ڪانہ آئي. هو اهڙي ڍنگ ۽ اهڙي جلدائي سان اها اٽڪل ڪندو هو.

- 'جانٺي' لڳندي 'وِچين ڪرڻ' بہ ڪار ڪانهي: يعني سامهون ملهہ جانٺو هٽي ۽ هي آڏو اندران ٽنگ ورائي ونگ وجهي تہ اها ٿي 'وِچين'. 'جانٺي' جو بچاءُ آهي 'ڪَسَ'، 'ڪس ڪجي يعني پنهنجي ٽنگ پوئتي ڇڪجي، ائين جو

سامهين ملهه کي جانٺي واري تنگ ڇڏائڻ جو وقت ئي نه مليو.

-۱۹۵۰ع کان اڳ جي ڳالهه آهي ته خيرپور تعلقي ۾ 'حاجناشاهه' جو ملاڪڙو لڳو. ان وقت ريٽي (ذات جو) وڏو ملهه هو. پر هڪ هلڪي ملهه ڦل پوٽي، گل بهار سومري جي آڏو هيئين طرح لباڙ هڻي! اها ڳالهه سگهڙ گل بهار سومري پاڻ ڪئي. ڦل پوٽي ڪيس چيو ته:

گل بهار! حاجنا شاهه جي ميلي تي مون ريٽي سان سندرو ڪيو:

۽ مونکي تو هٽي جانٺو!

۽ آءٌ تو پوئتي ڦاٽان! (ڪس ڪريان، پنهنجي تنگ پوئتي ڇڪيان)

رانن وچان اچي ويو سانس ۽ ڇڏا ڇيرجي ويس!

چوڌاري واه واه تي وئي!

ڪٽي ڏسان ته حاجناشاه پاڻ قبي جي مولهه کان اُرهَ جيترو مٿي نڪتو بيٺو آهي ۽ پيو چوي ته: واه ڦل پوتا واه!

● مَلهه، چالِي ۽ چَلتو. انهن کي تالپورن جي دور ۾ وڏي اهميت ملي، انهيءَ لاءِ ته پهلوان پيدا ٿين ۽ ملڪ جي دشمنن جو مقابلو ڪري سگهن. 'چالي' ۽ 'چلتو' پهلوانن جي جنگي ورزش جا قسم هئا. پٺاڻن جي پَلتي- بازي ڏسي، سنڌ جي جنگجُو جوانن پڻ اهي ڪشرتون ڪيون. مَلهه جا خاص ملاڪڙا ٿيندا هئا جنهن ۾ مير پاڻ اچي ويهندا هئا. ميرن جا پنهنجا ملهه به هوندا هئا جيڪي ٻين سان توڙي پاڻ ۾ وڙهندا هئا. اهڙن ملاڪڙن تي سنڌ مان پري پري جا پهلوان ايندا هئا. اڳ انهن جي مقابلن جون ڳالهيون هلندڙ هيون. هيئين ڳالهه مون ۱۹۴۲ع ڌاري شاگردي واري زماني ۾ سانگهڙ - چوٽيارين طرف جي ڪنهن سڄاڻ کان ٻڌي. چيائين ته:

'اَگهيم راڄڙ ٿَريو' ميرن جي حڪومت وقت وڏو طاقتور پهلوان هو. حيدرآباد ۾ چيلا ڏيڻ ويا ته سنگتين چيس ته هلو ته هلي مِلهه (ترين جو اچار، ميم جي زير سان) ڏسون. ملاڪڙي ۾ وڃن ته هڪ شيدي کي ڳچيءَ ۾ ڏنبر (چڙو) ٻڌو پيو آهي. هو پِڙ ۾ ڦرندو، ڏنبر وڄائيندو وڃي پر ڪو به مڙس هٿ ڪونه پيو وجهيس. اگهيم کي ترين تائي ڪنيو ته: "ڙي اگهيم، تون نٿو اتي مِلهه وڙهينس". آخر هي پنهنجي سانداري ۽ دَرِي رکي ويو، ۽ شيدي کي ٻکن وجهڻ شرط ڪٽي

پاڪر ۾ سو گهو ڪيائين ۽ نپوڙي متي ڪٽي جهلي بيهي رهيس. شيدي جي ڪُرڙي پئي لڳي ۽ جيڪو چڙو ٻڌل هو سو پڻ پيٽ ۾ چڙهي پيس ۽ هراس ۾ ساهه نڪري ويس. اتي اگهيم پنهنجي ساٿي ڦڳيي کي رڙ ڪري چيو ته: ”اڙي ڦڳيا! هِني کي چوءِ ته جي اَڙو هٽڻو هجيس ته هٽي، نه ته آءُ ڪٽي ٿو واهيانس“. (اڙو= جانئو. واهيانس= هيٺ ستيانس). اتي ڦڳيي چيس ته: ”ڙي ڪٽي واهينس“. اتي شيدي کي ڪٽي اڇليائين ته مردو وڃي هيٺ ڪريو. ميرن کي ارمان ٿيو پر اگهيم کي انعام ڏيڻ واجب سمجهائيون. سوچيائونس ته: گهُر جيڪي گهرڻو هجئي. اگهيم چيو ته: ”رُپين جو سڄيون پارهن ويهون نوري ۾ ٻڌيون پيون اٿم: باقي امان چيو هئم ته لوڻ وٺيو اچجان. سو لوڻ هجيوَ ته ڪٽي ڏيو“. پر ميرن هنن کي روڪ انعام ڏنو ۽ لوڻ جو ڪڙيو به گڏهه تي رڪائي ڏنائونس. پئي ڏينهن ميرن کي خيال ٿيو ته اهڙي طاقتور پهلوان کي فوج ۾ رکجي. سو پويان گهوڙا ٻوڙايائون ۽ ماڻهن کي هدايت ڏنائون ته: ڏسجو، جي بهادر هجي ته وٺي اچجوس. پئي ڏينهن گهوڙا وڃي اڪ ڏناري تي پهتس. اگهيم پري کان رئي ڏسي يڪدم لئي مان پجر پچي نوڙي سان ڪڙيو ٻڌي ڪلهي چيائين ته ”هو اڪين سامهون اڳيان پئي واگهين جي پٽ پئي ڏسجي ۽ هت ٿو اگهيم ڦرجي!“ ميرن جي ماڻهن هي حال ڏسي وڃي ميرن کي ٻڌايو.

عوامي فيلسوف

١٩٢٠ع کان پوءِ سنڌ ۾ ريتيون رسمون متجڻ شروع ٿيون. اخبارن جي خبرن، ۽ ڏاري حڪومت جي دٻدٻي سببان هڪڙا وهم ۽ وسوسا وڌيا ۽ پيا گهٽيا. نوان پڙهيل پنهنجن جاهلن تي ٽوڪون ڪرڻ لڳا. شمس الدين بُلبل انهيءَ طنز جو پايو وڌو ۽ ٣٠-١٩٣٥ واري دور ۾، اخبارن جي ايڊيٽرن مولوي نورمحمد نظاماڻي ۽ محمد هاشم مخلص سندن هفتيوار اخبارن ۾ طنز ۽ مزاح جا وڏا رنگ لاتا. ان کان پوءِ مولوي احمد ملاح 'توحيد' جي تبليغ ۾ جاهلن جي رسمن کي نِنديو. پر اهي معرڪا سڀ علمي سطح تي ٿيا.

عوامي سطح تي عوامي معرڪا ٿيا، جن جي ڪردارن کي 'عوامي فيلسوف'، وطائي جا جاءِ نشين، يا 'جاهلن جا وڪيل' سڏي سگهجي ٿو. راقم جي ڪن اهڙن 'عوامي اڪابرن' سان آشنائي ٿي جن کي سيني 'گمراهه' چئي پئي نِنديو. پر ڪين صحيح طور تي سمجهڻ خاطر مون سندن ڳالهيون ٻڌيون. هن وقت سڀ ڏٺيءَ کي پيارا ٿي چڪا آهن پر سندن ڪي ڳالهيون هن رهاڻ ۾ بيان ٿينديون. هرڪو پنهنجي پنهنجي رنگ ۾ انگ وارو هو پر هن جيڪي به چيو يا ڪيو سو پاڻ پڏائڻ يا پاڻ وڻائڻ خاطر ڪونه ڪيو. جڻن ۽ جهڙا هئا تئن ۽ تهڙا هنن پنهنجو ڪردار ادا ڪيو.

● **فولاد فقير.**

فولاد علي فقير شر، ويٺل مينگهو فقير، تعلقو ٺري ميرواهه، رياست هاڻي ضلعو خيرپور، وڏو ذهين هو. ١٨٧٧ع ۾ پهريون ڪاميٽي امتحان پاس ڪيائين. مڪتبي تعليم ۾ فارسي پڙهيائين ۽ پنهنجي وقت ۾ هو مولانا رومي جي مثنوي جو وڏو ڄاڻو هو. سندس بيان 'رهاڻ هيرن ڪاڻ جلد-١' ۾ اچي ويو آهي جتي ڏسڻ گهرجي. دين ۾ رسم ۽ رياءَ کي چڱو نه ڄاڻائين ۽ 'رسمي مسلمانن' جي رياڪاري کي ننديائين. رياست ۾، سچل جي وقت کان وٺي "مئن ومئن" مشهور ٿي وئي هئي پر اِجان پيو ڪو اهڙو ڪونه ساماڻو هو. فولاد فقير اها ڄاءِ پري ۽ چيائين ته "اسين ساڳيا اهي آهيون". وڏي دعوت

ڪيائين: هڪ پاسي پلاءُ رکايائين جنهن لاءِ چيائين ته اها شيطاني ماني آهي، ۽ ٻئي طرف دال ماني رکايائين ۽ چيائين ته اها ماني خدائي آهي. ١٩٥٦ع ۾ جڏهن آءٌ وچي ساڻس مليس تڏهن پاڻ ٻڌايائين ته: ابا دال ماني سا ٿورُن کاڌي، ٻيا سڀ وچي پلاءُ تي پيا. ١٩٣٠-١٩٦٠ع واري دور ۾ سنڌ ۾ جيڪي انوکن ڪردارن وارا 'عوامي فيلسوف' هئا تن جو سَرواڻ هو. رسمي دعويدارن لاءِ وڏو حريف ۽ ظريف هو. تاريخ پهرين ربيع الاول سنه ١٣٨٧ھ (١٠ جون ١٩٦٧ع) وفات ڪيائين.

فولاد فقير جون ڳالهيون گهڻيون آهن ۽ پيون هلنديون. مٿس پهريون فرياد داخل ٿيو ته: هي 'دين' کي گهٽ وڌ ٿو ڳالهائي. مختيارڪار وٽ ڪيس هليو. فقير ڪورٽ ۾ اندر ويو ته ڦرڻ ۽ هيڏانهن هوڏانهن نهارڻ لڳو. مختيارڪار چيس ته بيهي بيان ڏي، هيڏانهن هوڏانهن ڇا ٿو ڏسين؟ فقير جواب ڏنو ته: ”ڏسان ٿو ته فريادي ڪٿي آهي. فريادي کي ته حاضر ڪر. 'دين' ڪٿي آهي جنهن کي مون گاريون ڏنيون آهن. جيڪو 'دين' حق آهي سو شاڪي ڪونهي باقي رسمون شاڪي آهن. دين جيڪو حق هو سو انگريزن آئي ويو!

ـ فولاد فقير جو قول ته: جنهن جو ڪلام هوندو سو گڏ هوندو. قرآن شريف پڙهڻ وقت نبي سڳورو گڏ هوندو آهي. هندو گيتا پڙهندا آهن ته ڪِرشن پڙهائيندو اٿن.

● فضل محمد لغاري

فضل محمد لغاري، ويٺل ڳوٺ مير محمد لغاري تعلقو سنجهورو، ١٩٢٥ع ۾ جوان مڙس هو. اسين پِنِي پڙهندا هئاسون جو هو صبوح جو سوير هر ڪاهي، ٻاراٺو ڪتاب ڪڇي سڪول ۾ اچي استاد کان سبق وٺندو هو. ڪيس يقين ٿي چڪو هو ته: 'سنڌي جهڙي ٻي ڪا ٻولي ڪانهي'. فضل محمد خان سان وري ١٩٤٥ع ڌاري منهنجو ملڻ ٿيو.

ـ مون کان پڇيائين ته: سنڌي ٻوليءَ جهڙي ٻي ڪا ٻولي تو ڏٺي! مون چيو ته بلڪل سنڌي جهڙي ٻولي ٻي ڪا مون ڪانه ڏٺي: پر انگريزي، فارسي ۽ عربي ٻولين جا نالا تو به ٻڌا هوندا. چيائين ته هائو، پر انگريزي الف- بي ۾ اکر گهٽا؟ مون چيو ڇويهه. چيائين ته مون ٻڌو آهي ته فارسي ۽ عربي الف- بي ۾ به ٽيهه يا

ٻٽيھہ آھن. پر سنڌي الف- بي ۾ سڄار سار ٻاونجاھہ اکر! سنڌي وڏي ٻولي آهي! پلا، ڪو فارسي ۽ عربي ۾ ڪاميٽي امتحان پاس ڪندو تہ نوڪري ملندي؟ مون چيو تہ: نہ، اھڙو قاعدوئي ڪونھي. چيائين تہ نوڪري رڳو سنڌي پڙھڻ سان ئي ملندي (ان وقت جيڪو بہ سنڌي ڪاميٽي امتحان پاس ڪندو ھو سو پرائمري استاد ٿي ويندو ھو يا تپيداري ۾ ڪجي ويندو ھو).

ــ وري ساٽس ١٩٥٠ع کان پوءِ ملڻ ٿيو. ٻڌائين تہ آءٌ آمريڪا مان پڙھي آيو آھيان سو مون کان وڏيون وڏيون ڳالھيون جيڪي سندس دماغ ۾ ھيون پڇڻ لاءِ اچڻ لڳو. مون ٻڌو ھو تہ تاري مل واڻيي کي زڪواة ڏيڻ ويو ھو. چيائين تہ: ھائو ويو ھوس، پوءِ ھي ڳالھہ ٿي:

فضل محمد: سيٺ مون زڪواة ڪڍي آھي. ڪٿي آيو آھيان، سا تون وٺ.

تارومل: ميان اوھين مسلمان آھيو، اھا وڃي ڪنھن مسلمان کي ڏي.

فضل محمد: مون ٻڌو آھي تہ 'ڏھہ دنيا ستر آخرت' آھي: ھت ڏھہ روپيا ڏبا تہ آخرت ۾ ستر ٿي ملندا. تون شاھوڪار آھين. منھنجو توتي اعتبار آھي تہ برابر ڏھوڻا ڪري ڏيندين. تڏھن تو وٽ ڪٿي آيو آھيان.

تارومل: ميان، آءٌ ڪونہ وٺندس. اوھان ٻروچن جا ھيترا سارا ڳوٺ آھن، اتي وڃي ڪنھن اعتبار واري کي ڏي.

فضل محمد: سيٺ، مون سڀ آزمايا آھن. مون کان اڌارا پئسا وٺي ويا، سي بہ ڪين ڏنا اٿن. انھن کي ڏيندس تہ اھي ساڳيا پئسا بہ مونکي ڪين ڏيندا. تڏھن تو وٽ آيو آھيان تہ سيٺ شاھوڪار آھين ۽ جي ڏھن بدران ستر نہ ڏيندين تہ بہ گھٽ ۾ گھٽ ساڳيا تہ موٽائي ڏيندين!

ــ فضل محمد خان چيو تہ: مھرباني ڪري مون کي بندوق جو پروانو وٺي ڏي جو مون کي سڄي عمر پرواني وٺڻ جو شوق رھيو آھي: مرڻ کان اڳ جئن منھنجو اھو شوق پورو ٿئي. ان وقت قاضي سچيڏنو صاحب سانگھڙ ضلعي جو ڪَليٽر (ڪليڪٽر) ھو ۽ مون تي مھربان ھو. سو فضل محمد کي پروانو مليو ۽ بندوق ورتائين. مون کيس تاڪيد ڪيو تہ سنڀالي رکجانءِ. جڏھن بہ رھاڻ لاءِ آيو تہ چيائين تہ: ''گھر جي اڳڻ ۾ گُندلو آھي، بندوق ڪپڙي ۾ ويڙھي، گندلي جي

اندر رکي، مٿان چاپڙ ڏيئي لنبي ڇڏيو اٿم. ڪنهن کي خبر ئي ڪانهي ته بندوق ڪٿي آهي!

ـ مون کان پڇيائين ته: مون ٻڌو آهي ته تون 'شاهه لاهوت' (يعني نئيگ) ويو هئين، اتي چشمو ڏٺئي؟ مون چيو ڏٺم. چيائين ته آءٌ به ويو هوس. اتي فقيرن چيو ته چشمي جي مٿان بيهي حضرت علي سائين جو زور سان نالو وٺبو ته پاڻي مٿي اڇلو ڪائيندو! مون کيس چيو ته: مون به ائين ڪيو ۽ برابر پاڻي اڇلو ڪاڏو. فضل محمد خان چيو ته: مون به ائين ڪيو ته پاڻي اڇلو ڪاڏو. پر پوءِ مون فلاڻي واڻيي جو نالو وٺي وڏا سڏ ڪيا ته به پاڻي وڏو اڇلو ڏنو. پوءِ پڇيائين ته چشمي جي پرسان جيڪو جبل آهي ان تي هٿ جو نشان آهي سو تو ڏٺو؟ مون چيو هائو. چيائين ته فقيرن مون کي چيو ته: جبل تي ڪِريو پر حضرت علي سائين اچي آڏو هٿ ڏنس ته اتي بيهي ويو! اهو علي سائين جي هٿ جو نشان آهي. مون چيو ته: فقيرن کي ڪير سمجهائي، پيا ڳالهيون ڪن! ٿورو ماٺ ڪري، مون کي چيائين ته: علي سائين برابر طاقت وارو هو، پر هي جبل وڏو آهي، هٿ سان ڏکيو جهليو هوندائين!

ـ مون ٻڌو ته فضل محمد بندوق ڪٿي سندس گهر وارن ٻارن کي دڙڪو ڏنو ته اوهان کي ماريندس. هنن قلندرشهباز، ڀٽائي صاحب ۽ ٻين ولين درويشن جا پلاند وڏا (قسم وڏا) پر نه مڙيو. تڏهن ٻن سمجهدار ٻارن صلاح ڪئي ته: بابو ٻن واڻين ممڻ ۽ مولجي جا نالا وٺي ڪلندو آهي، سو پلاند وجهي چيائون ته: بابا توکي ممڻ ۽ مولجي جو قسم آهي، اسان کي مار نه! اهو ٻڌندي ئي ڪلي ڏنائين ۽ بندوق ڪٿي رکيائين. پوءِ مون وٽ جڏهن آيو ته مون ڪانئس پڇيو ته: چيائين ته اها ڳالهه برابر آهي؛ هنن قلندرشهباز جا ۽ ٻين جا قسم وڏا پر مون ته اندن کي ڪونه ڏنو. ممڻ ۽ مولجي کي مون ڏٺو. گدرا پوکيائون ۽ وليون اچي وهندڙ واٽ تي چڙهيون. ڪو واٽ ويندڙ گدرو پٽي ته ممڻ ۽ مولجي گاريون ڪڍن ۽ ائين روزانو پيا مار ڪائن!

ـ هڪ ڀيري پڇيائين ته: مون ٻڌو آهي ته جي ڪنهن ماڻهوءَ کي چٽو ڪتو ٿو ڪائي ته هو به چٽو ٿو ٿي پوي. مون چيو ته ائين چون ٿا، پر ماڻهو مري به ويندو آهي. ٻڌي ماٺ ۾ پئجي ويو. ان وقت اسان جي ڳوٺ جو هڪ پوليس پٽيل

هوجيڪو ڏاڍو سرڪش هو. ان جو نالو وٺي فضل محمد خان چيو تہ:

پلا جي رئيس کي چِتو ڪائي ۽ هوچِتو ٿي پوي، تہ پوءِ؟

ـ آخري رهاڻ ۾ جيڪا ڳالهہ فضل محمد خان مون کان پڇي سا هي تہ: ”جي ابوجهل هت پنهنجي ڳوٺ ۾ اچي تہ هٿ ڏيونس“؟ آءٌ حيران ٿيس تہ فضل محمد کي ابوجهل ڪيئن ياد پيو! مون چيو تہ: ابوجهل اڳ ٿي گذريو، هاڻي هت ڪيئن ايندو؟ چيائين تہ: پلا جي اچي تہ ڪينڪاريونس، هٿ ڏيونس؟ مون چيو تہ نبي ڪريم ﷺ سان چڱائي ڪانہ ڪيائين. چيائين تہ برابر چڱائي ڪانہ ڪيائين. پر وري بہ منهنجو ڏيان ڇڪائي، اوطاق جي ٻاهرئين در ڏانهن اشارو ڪري، چيائين تہ: ڏس ٻاڻ هت ويٺا آهيون، ۽ ابوجهل سامهون انهيءَ در تي اچي بيٺو آهي، ۽ پيو پنهنجي سڃاڻپ ڪرائي ۽ سڏي! پلا پوءِ؟ مون فضل محمد خان جو سُر صحيح ڪري چيو تہ: جي سامهون اتي در تي اچي بيٺو آهي تہ ٻاڻ چئونس تہ: تو نبي سائين سان چڱائي ڪانہ ڪئي پر نبي سائين دشمنن سان بہ چڱائي ڪرڻ لاءِ چيو. تون اسان جي ڳوٺ ۾ لنگهي آيو آهين سو جي اڃيو بکيو هجين تہ توکي ٻاڻي ماني ڏيون! اها صلاح فضل محمد قبول ڪئي.

● دُراني فقير

دُراني نالو، رند بلوچ، ڪڇهريءَ جو مور هو. ١٩٦٠ع ڌاري يا ٿورو اڳ مون وٽ رهاڻ لاءِ آيو. ان وقت پير واري ڳوٺ ۾ ڪنهن جيون ريون چاريندو هو. موڳي ڪانچ، ڍڳهي قميص ۽ بہ ٻرڙي اجرڪ جو پٽڪو ٻڌل هوس. ڏاڙهي کي رنگ ۽ مچون ڏاڙهيءَ جي وارن سان گڏ ٻنهي پاسي ٻاهر نڪتل. ڏيان وارو مڙس، پر نهٺو ۽ نماڻو. ١٩٤٢ع جي مارشل لا واري وقت ۾ بہ ريون پئي چاريائين. ان وقت تنڊي آدم جو يوسفاڻي انگريزن جو هڪ خاص غلام ڪامورو هو، جيڪو جهنگ ۾ ويٺل غريبن جي گهرن کي باهيون ڏياريندو پئي آيو. دراني کي جهنگ ۾ ڏسي وڏي تابش سان پڇيائين تہ: ڪير آهين ۽ ڪنهن جو مريد آهين؟ ”سائين رند آهيان ۽ پيرصاحب پاڳاري جو مريد آهيان“. نالو ڇا اٿئي؟ ”منهنجو نالو دُراني اُهي“. اتي يوسفاڻي چيو تہ: ’ملڪ ٻري ويو آهي ۽ تون

اجان پيو پاڻ کي مريد چوائين ۽ دُراني سڏائين“! فقير همت سان جواب ڏنو ته: ’صاحب! بيشڪ مُريد آهيان ۽ نالو دراني اٿم‘! تڏهن يوسفاڻي تابش سان چيس ته: ڇهه مهينا ٽيپ اٿئي! دُراني چيو ته: ’قبول آهي، ڪاٽي ايندس‘! فقير پوءِ گهڻو وقت جيل ۾ رهيو ۽ جڏهن ٻاهر آيو ته وري به اچي ريون چاريائين. مون پڇيو ته: فقير تنهنجو رڍن سان ايترو شوق! چيائين ته: ”سائين، خُدا واريون آهن: ڪنڌ هيٺ ڪيو پيون هلن“.

جڏهن به دُراني فقير کي خبر پوندي هئي ته آءٌ پنهنجي ڳوٺ آيو آهيان ته ضرور ڪچهري تي ايندو هو. ١٤-١٥ ڊسمبر ١٩٧٥ع تي به راتيون تڪيو ۽ شايد اها سندس آخري ملاقات هئي. آگسٽ ١٩٧٩ع ۾ يا ٿورو اڳ گذاري ويو.

دُراني فقير ڀهراڙيءَ جو اڻ پڙهيل ريڊار هو، پر هن گهڻن مسئلن تي پئي سوچيو. الله پاڪ، ڀٽائي صاحب ۽ رسالو سندس اعليٰ سوچ جا خاص موضوع هئا. الله تعاليٰ بابت چيائين ته:

- الله اڳ به هو پر سندس نالا ٻاپُو، ڪرشن ۽ گوپال هئا. شابس هجي نبي کي جنهن الله کي پڌرو ڪيو.
- تي ڪم الله ڀلا ڪيا: ڪاتي ڪان حضرت اسماعيل کي بچايائين، ٻڪرار ڪان سسئي کي بچايائين، ۽ عمر ڪان مارئي کي بچايائين.
- الله جو اڳهه جيڪو ڀٽائي ڪڍيو سو سر ڪلياڻ ۾، پر ابراهيم جي گهر مان ۽ اسماعيل جي صبر مان! چيائين ته:

‘ڪاتيءَ ڪونهي ڏوهه، ڳن وڍيندڙ هٿ ۾‘

ڀٽائي صاحب ۽ رسالي بابت سندس چوڻ ته:

- ڪلياڻ ڪان سواءِ راڳ حلال ڪونهي. ڪلياڻ ڀٽائي جي راڳ جي بسم الله آهي. ’پيرُو‘ (هندن جو وڏو) واري راڳ ۾ به ڪلياڻ هو. پيرو به راڳ جو وڏو گرو هو: هڪڙي راڳڻي ۾ سڙيو وڃي ته ٻيءَ ۾ جيئرو ٿيو پوي!

باقي پيلن جي پڄنن ۾ ڪلياڻ ڪانهي.

- چيائين ته: لطيف جو راڳ ’ٻيلي‘ ۾ ايندو، ۽ جماعت جو راڳ ’جيين‘ ۾ ايندو. بنگلي ڏٺي (سائين اصغر صاحب)، خليفي نبي بخش، سليمان شاهه ۽ عبدالله ڪاتيار راڳ کي ’جيين‘ ۾ آندو. (يعني ته لطيف جي راڳ ۾ فقير

'وو ٻيلي!" ڪي ڏار ۾ آڻيندا، ۽ پاڳاري جي جماعت وارا 'جماعت جي راڳ' ۾ "وو جيين!" ڪي ورجائيندا).

- شاهه جي راڳ ۾ هير جو راڳ ڏکيو آهي. هير جي ٻولي سرائڪي آهي سا ڏکي آهي- ڪَڻُ ور ۾ وچڙو آهي. هير جو راڳ انگريزي ڪان به ڏکيو آهي.

- سر ساموندي جو ذڪر آيو ته "سجا ٻيڙا ٻار ۾ هليا هيٺ وڃن". دُراني فقير چيو ته: سائين، سمنڊ تي نڪو ماڏول نڪا موري، نڪو سرور نڪو انجنير! هُت ماپ ته آهي ئي ڪانه: مَپُ نه ملاحن!

- بيدل جي باري ۾ چيائين ته: پير سائين علي گوهر شاهه صاحب (بنگلي ڏٺي)، هڪ پير ۽ محراب فقير ڏاهري کي موڪليو هو جيڪو وڃي روهڙي مان بيدل کي وٺي آيو هو.

- دُراني فقير سنجهوري شهر جي تڪاڻي ۾ ويو. نانڪ جو ڪتاب هندوري ۾ رکيو هو جنهن کي هندن ڏنا ست لوڏا ته دراني ڏنا اٺ لوڏا. تڏهن خوش ٿي سندس بغلي ريوڙين سان پيري ڏنائون. تڪاڻي جي پٽ تي چوڏاري ڇاپيل مورتون لڳيون پيون هيون. تن سيني جو ديدار ڪري اچي ويٺو. پوءِ پڇيائين ته: اوهان وٽ گيتا آهي؟ چيائون ته هائو. چيائين ته ڪڍي اچو! ڪڍي آيا. ڏاڍي ادب سان وٺي هٿن ۾ جهليائين. پوءِ پڇيائين ته: هي ڪنهن تي لٿي؟ گورڪناٿ تي لٿي، يا رام تي لٿي؟ تڏهن چيائون ته اسان کي خبر ڪانهي. تڏهن چيائين ته: پوءِ پڇو رکي اٿو؟

- ڏيرڻ فقير وساڻ (تعلقو سنجهورو) وڏي ڪانڌ ۽ صبر وارو فقير هو. سندس ڳوٺ اسان جي ڳوٺ جي پرسان هو ۽ راقم جو ساڻس محبت جو ناتو هو. دراني فقير آگسٽ ١٩٧٥ع واري ڪچهري ۾ ٻڌايو ته: مون ڏيرڻ فقير کي چيو ته سائين دعا ڪر ته ڪدڙن جو پانڌي ٿيان! ڏيرڻ فقير چيو ته: ابا تو ۾ اها طاقت ڪانهي. چيائين ته: ڏيرڻ فقير سچ چيو بيشڪ:

'ڪدڙن جي ڪاساري ڪي پانڌي ٿا پڇن'

ته به ڪڏڙي جي شهر ۾ ويس. ان وقت ڪدڙا فقير، پنجاب مان هڪ جوان ڪدڙو جهلي آيا هئا جنهن جا ڏگها وار پيرن تي پيا پون ۽ اڪيون پيون ٻرن! مون وڏي ڪدڙي فقير کي چيو ته: سائين مونکي خذمت جي موڪل ڏيو ته هن سائين جا

پير ڌُئاريان. فقير موڪل ڏني ۽ مون خدمت ڪئي. پوءِ اچي ڏيرڻ فقير کي ٻڌايم ته: سائين اڄ ڪدڙي جا پير ڌئاري آيو آهيان. فقير چيو ته: ابا مڙسي ڪئي اٿئي! دُراني فقير جو قول ته: ”ڪُنبي ۽ ڪَدڙي جو ٻج ڪونهي: اهي ٻئي الله جون امانتون آهن.“

- چيائين ته: محمد فقير ڪتياڻ تي گنبل شاهه تبرو ڪيو ته: بي شمار! تڏهن محمد فقير چيس ته: ادا هائو، پر ’ڪتياڻ‘ تي، ’محمد‘ تي نه. تڏهن گنبل شاهه اٿي پيرين پيس.

- دراني فقير مون کي سمجهائيندي چيو ته: ”ستين سَن وارا (اڳيان ماڻهو) لسَيون پي، ڪَپَڙُ چوڙي مري ويا. هينئر چاهيون پيون ڪڙهن، لاريون پيون هلن، بوسڪيون پيون پائجن. هرلن نارن جي هلاڪي ڪانهي، پاڻي اڏن تي بيٺو آهي. اهڙي صدي الله وري جڏهن ٺاهي.! ڪائي پي گلا ڪانه ڪبي“!

- ٢٣ ڊسمبر ١٩٦٨ع، عيد ڪان ٻه ڏينهن اڳ ملڻ آيو. ان موقعي تي گهٽي رهاڻ تي. اسان جي ڳوٺ ڪان ڏکڻ تي ميل ڪن عبدالرحيم جکري جو ڳوٺ هو. فقير سنڌي پڙهيل هو، ۽ شاهه جي رسالي ۽ گرهوڙي صاحب جي سنڌي ڪنيو گهمندو هو. مون سان به مليو هو. فقير البت ڀنگ جو نشو ڪندو هو ۽ پنهنجي پيڻ لاءِ ڀنگ پوکيندو هو. مٿس ڪيس ٿيو ۽ ٽيپ ڪائي ويو. دراني فقير سندس تعريف ڪئي. چيائين ته: ڊاڪٽرصاحب! عبدالرحيم فقير جکرو وڏو وِيرُ آهي. ڀنگ جي ڪيس ۾ ٽيپ ڪائي آيو آهي. ڪورٽ ۾ حاضر ٿيو. فقير وٽ شاه جو رسالو ۽ گرهوڙي صاحب جي سنڌي هئي. جج ڪتاب ڏسي ڪيس بچائڻ جي ڪوشس ڪئي، پر فقير زباني ۾ چيو ته برابر مون ڀنگ پوکي هئي.

جج چيس ته: پر ڀنگ ته ننڍي هئي ۽ ڪنهن ڪم جي ڪانه هئي! جکري فقير جواب ۾ چيو ته: صاحب هئي وڏي ۽ هئي ڪم جي، باقي ٽيپ ڏين ته ڏيئي ڇڏ!“

- چيائين ته: دنيا ۾ زال ٻئي مردن جي پويان هوندا، پر مرد اهي جيڪي مٽيادار!

- چيائين ته: الله ڏاهو آهي: سڀ مان ڪم ڪڍي ويو!

- چيائين ته: زال ۽ زمين الله جون تجوڙيون آهن.

- چيائين ته: پٽائي جي رسالي ۾ وڏو جهيڙو آهي (وڏا خيال ۽ ويچار آهن، وڏيون معنائون آهن).

ـ چيائين ته: يتائي جهڙا مڙس الله جا سَپُوت هئا.
ـ چيائين ته: اصلي تارڪَ اَلست ۾ هئا، باقي جيڪي هت آيا، سي ڪفن يا قبر ضرور گهرندا.
١٥- مارچ ١٩٧٠ع تي رهاڻ لاءِ آيو. ان وقت جا سندس هيئيان گفتا ياد آهن:
ـ چيائين ته: دعا سُئا آهي: پئي ويامندي ۽ وڌندي.
ـ چيائين ته: تنهنجا سڀ ڪم ٿيا!

● **عبدالعليم عرف عليم مگريو.**

دَرس مگريو ويٺل ساپو، تعلقو عمرڪوٽ، عمر ٧٣ سال، ٦ فبروري ١٩٥٣ع تي منهنجو پيچائي اچي مون کي سنڌ يونيورسٽي ۾ مليو، جو ٻُڌائين ته آءُ سگهڙن سان ڪچهريون ٿو ڪريان. واقفيت ڪرائيندي پنهنجي پيڙهي ٻڌايائين ته: "عبدالعليم پٽ ٻيو پٽ پرچيڏنو پٽ ٺئونر پٽ اسحاق پٽ وليداد پٽ جيئندو پٽ ابراهيم پٽ عمر پٽ محمد پٽ وڪيو پٽ هيسب پٽ مالي جو، پٽ ڪِيٿون پٽ گوگهر پٽ ساهڙ پٽ ڏيرو پٽ مگَرا، جنهن کي محمد بن قاسم مسلمان ڪيو.

هَٿُونگي جي شهر، تعلقي ڪپري، ضلعي سانگهڙ ۾ ٦- آگسٽ سنه ١٨٨٥ع ۾ جائو. پوءِ سندس پيءُ لڏي اچي ڏليار تعلقي ڪپري ۾ ويٺو. مولوي عمرالدين چني (ويٺل لڳ سٽيشن سيتا، ضلعو لاڙڪاڻو) ڪيس قران شريف پڙهايو. چيائين ته: "مون قرآن شريف معنيٰ سان پڙهيو ۽ الله تعاليٰ جي وحدانيت کي دل جان سان مڃيم. پوءِ خلق ۾ گمراهي ڏٺم. گهڻن وڏيرن پيرن فقيرن کي گمراه ڏٺم. پوءِ فقير عبدالرحيم گرهوڙي وانگر جهاد شروع ڪيم. تڏهن منهنجي عمر پنجاهه سال هئي.
ـ چيائين ته: "جنهن به الله تعاليٰ جي هيڪڙائي ۽ وحدت جو انڪار ڪيو، سو ڪافر ٿيو: باقي ڪافر ڪا ذات ڪانهي، ڪو جسم ڪونهي".
ـ چيائين ته: "آءُ يارهن علم ڄاڻان جيڪي عقل ۽ عبرت جي ڪتاب ۾ لکيل آهن: آءُ مشرڪن جو مولوي، بي عقلن جو وڪيل، جاهلن جو سردار، حرامخورن سان همراهه، انڌن جو علاج، لچن سان لاڳو، چرين جو چڱو مڙس، ڪريلن جو خليفو، ٺڳن جو ٺاهه ڪندڙ، پوڪَن جو پَرجهلو ۽ ڪوڙن جو قاضي

آهيان.“

● مون خبر چار پڇي. پاڪستان قائم ٿئي اجان ڏهه سال به پورا نه ٿيا هئا جو ان وقت جي حالات مطابق جواب ڏنائين ته:

نئين سرڪار، ٻچا مار، ملڪ تباهه، خلق خوار
پيدا ٿيو نئون آزار، آفيسر ٿيا آهن غدار
جن وڏي آهي ملڪ ۾ مار، اها اٿئي نئين سرڪار، اها خبرچار!

پوليس بابت چيائين ته:

سچو چور، پر حالت شڪي
قلم هن تي چار سئو ويهه
ڏنائين پئسا ڪريون ڪيئن!

—

چور بچائي، پاڳيو ڦاسائي ڪوڙا ڪس نڳيون ناهي
صوبيدار صاحب عادل آهي چئي: فرياد ڪوڙو ناحق آهي
چور ڇٽو، اچي پاڳيو ڦاهي

—

سڪندر، دارا، نو شيروان طائي انهن سين عدالت هلائي
هاڻي جيڪا حڪومت آئي رعيت جي تنهن ڪئي تباهي!

● هڪ ڪچهري ۾ چيائين ته ماڻهو ٽن قسمن جا آهن: هڪڙا ڪاٺو جيڪي چڱا ڪم ڪري، هن دنيا مان نيڪيون ڪٽي ويا؛ ٻيا پاٽو جيڪي پرائي مال تي پيا پلجن: ٽيان چاٽو، جيڪي هت عيش عشرت ۾ پورا آهن: چوٿان لاٽو، جيڪي مال ملڪيت لڪائي لٽي ويا جو نه پاڻ کاڌائون ۽ نه ٻين کي کارايائون. مون پڇيو ته: اوهان ڪهڙن مان آهيو! چيائين ته: اسين پاٽو آهيون پر انهن لاءِ جيڪي لاٽو آهن. موذين جي ملڪيت کائڻ جائز آهي.

● بي دين پيرن سان عليم جي پَٽي ڪانه! گلا جا ليڪا لتاڙي، گهٽي بي زباني ڪيائين. جاهل مريدن کي ’مشرڪ‘ سڏيائين. پينو پيرن کي ننديائين ته:

پير ٿئي، در درِ بيهي
پني پيئي، سورن کي جيئي

انڌن جـــو تـــو اڳـــواڻ تـــئـي
مُـلڪ ڦـــري تـه بـه ڦِـو نـه تـــيـــئـي.

٢٨ جون ١٩٥٧ع تي حيدرآباد ۾ آيو. مون چيو ته: فقير زبان کي ڪجھ لغام ڏي! چيائين ته: نٿو سمجهين ته:

'سچي دين الله جي ۾ عيب ڪيائون!'

جاهلن کي مخاطب ٿيندي ابتا سبتا بيت چيائين. سندس قول ته:

رڳو نالو مسلماني، نسورو جهل ناداني

- چيائين ته: 'مون نَوَ جهاد ڪيا'. (جنهن فقير عبدالرحيم مگريي جهاد ڪيو ۽ سامي جي مڙهي ڊاتي، تيئن عليم به نَوَ حملا ڪيا جن کي پنهنجي يقين موجب 'جهاد' پئي سمجهائين. چيائين ته: ستن ۾ مون تي ڪيس ٿيا ۽ وڏا معاملا مٿا.
- پهريون اهو جو ڪيپري طرف ويساهه وارن مريدن، پنهنجي مرحوم پير جي ڪَٽ محفوظ ڪري رکي ۽ ان کي مان تي ڏنائون، سا ساڙيائين.
- ٻيو ڳوٺ مينڊري جي تڙ، تعلقي ڇاڇري ۾ ماڻهن کي هڪ ڪپڙ ۾ ويساهه هو جنهن کي لوڙهو ڏنائون، ان جي رَڪ ڪيائون ۽ ڪائي ٻيڃ نه ڏنائون، ۽ اچي دعائون گهريائون. ان ڪپڙ کي باهه ڏيئي ساڙيائين. گوڙ شور ٿيو پر پوءِ راجوٽي ٺاهه ٿيو.
- ٽيون عمرڪوٽ لڳ ڪنهن قبي کي باهه ڏنائين جو اتي ماڻهو زيارت تي اچڻ لڳا ۽ جهنبون لاهڻ ۽ باسون باسڻ لڳا. چيائين ته: "هڪ رات گاسليٽ جو دٻو ڪٽي ويس پر قبي جي در کي ڪرف آيل هو. در تي گاسليٽ هاري، تيلي ڏنم. هوا هئي گهٽي، سڄو ماچيس ڪپي ويو پر باهه لڳي ئي نه ۽ شيطان مون کي ڦري آيو. اتي الله کي عرض ڪيم ته: شيطان ڦري پيو. حڪم ڪر ته تنهنجي حڪم سان باهه لڳي. مون وٽ باقي هڪ تيلي آهي. پوءِ ان تيلي تي باه لڳي ۽ در سڙي ويو. ان رات ۽ پوءِ لاڳيتيون ٻه راتيون رات جو آءٌ جڏهن ننڊ ۾ هجان ته جِنُ ڪا شيءِ اچي جو ڪَٽ کي اٿلائي، ۽ آءٌ هيٺيان ته ڪٽ مٿان! شايد جنن شيطانن مونکي ڊيڄاريو. فرياد ٿيو، منهنجو نالو ڏنائون ۽ پوليس مون کي پڪڙي آئي ۽ اچي عمرڪوٽ جي جيل ۾

هنيائون. ٻارهن ڏينهن جيل ۾ هئس پوءِ ڪيس هليو. پر آخر رضانامو ٿيو.
ـ چوٿون. ڳوٺ غلام نبي شاهه تعلقو ساماري ۾ هڪ قِتل قبر کي 'ڪتي وَلي' جي مزار بنائي مٿان اڇي بلسون باسڻ ۽ 'ڪتي ولي' جي نالي تي جانور ڪهڻ لڳا. "آءُ اها ڳالهه سهي نه سگهيس. هڪ رات ڪَتي جي پِري ڪٽي آيس ۽ نوڪي ڏنم باه. پکو سڙي پٽ تي ويو. ويٺل مجاور جو ڪکائون گهر به سڙي ويو. ياون شاه نالي سيد، ساماري جي مختياڪار وٽ مون تي فرياد ڪيو ۽ مونکي جهلي اچي جيل ۾ هنيائون. جڏهن ڪيس هليو ته هيٺيان سوال جواب ٿيا."

مختيارڪار: باهه تو ڏني آهي، ۽ مجاور جو گهر ساڙيو آهي؟
عليم: مون تي ڪيس ڪنهن ڪيو آهي، مجاور يا ٻئي ڪنهن؟
مختيارڪار: ياون شاه توتي ڪيس ڪيو آهي.
عليم: جڏهن گهر تي سڙيو، تڏهن ياون شاهه ڪٿي هو؟
مختيارڪار: پنهنجي ڳوٺ هو.
عليم: صاحب! 'ڪَتي وَلي' ۽ ڳوٺ جي وچ ۾ ڪيترو مفاصلو آهي؟
مختيارڪار: ڏيڍ يا ٻه ميل.
عليم: جڏهن پکي کي باهه لڳي هئي تڏهن سيد ڪٿي هو؟
مختيارڪار: سيد پنهنجي گهر هو.
عليم: ها! جڏهن باهه لڳي تڏهن سيد پنهنجي گهر هو، ته پوءِ ڪيئن ڏنائين ته مون باهه ڏني؟ ياون شاهه ڪوڙو ڪيس ڪيو آهي. پر جي 'ڪَتي وَلِي' پاڻ اتي اچي قسم کڻي چوي ته مون باه ڏني، ته آءُ جوابدار آهيان.
اتي مختيارڪار جا سوال ڪٽي ويا ۽ ڪيس ڪوڙو ڪري ڪڍي ڇڏيائين.
ـ پنجون ته 'ديهه پوپي' تعلي ڪپري ۾ پير آيو ۽ ڪنهن جاءِ تي گهوڙو جهلي لٿو. جڏهن پاڻ هليو ويو ته مريدن ان جاءِ تي پَڙُ وڌو ۽ ٻاهران لوڙهو ڏنائون. پوءِ اتي ميحتائون ۽ زيارتون شروع ٿيون. مون سمجهايو، پر نه مُڙيا. تڏهن مون ڏينهن ڏٺي جو لوڙهي کي باهه ڏني ۽ سڄو سامان سڙي ويو. مون تي ڪپري جي مختيارڪار وٽ ڪيس ڪيائون ۽ پوليس مون کي جهلي وڃي جيل ۾ هنيو ۽ پوءِ ڪيس هليو.

مختياڪار: تو باهه ڏني؟
عليم: هو ڇا جنهن کي مون باهه ڏني؟
مختيارڪار: مرشد لٿو هو
عليم: جي لٿو هو ته اتي هٿ منهن ڌوتائين يا پيشاب ڪيائين يا ٻي ڪهڙي شيءِ ڇڏيائين جنهن کي مون باهه ڏني؟
مختيارڪار: انهيءَ جي مون کي ڪهڙي خبر؟
عليم: صاحب، جي تو کي خبر ڪانهي ته جاءِ ڪان هلي پڇ ته باهه ڪنهن ڏني.
مختيارڪار: جاءِ ڪيئن ڳالهائيندي؟
عليم: جي توسان جاءِ نٿي ڳالهائي ته پوءِ ڪيس ڪوڙو آهي. تون انصاف ڪر.
تڏهن مختيارڪار مونکي ڇڏي ڏنو.
– ڇهون. چيائين ته: ڳوٺ مينهلاٽي تعلقي عمرڪوٽ ۾ 'جيئتان جو ٿانُ' هو، ۽ جاءِ جي اندر 'جيئتان' جو بت رکيل هو. اتي هندو ايندا هئا پر مسلمان به ايندا هئا ۽ اچي دعائون گهرندا ها. مون هڪ رات جاءِ ڊاهي، بُت پيچي، باهه ڏني ۽ سڀ ڪجهه سڙي ويو. ٻئي ڏينهن مسلمانن هندن گڏجي عمرڪوٽ ۾ هيڊمنشي جيڪو هندو هو تنهن وٽ مون تي ڪيس ڪيو، ۽ مون کي جهلي اچي جيل ۾ وڌائون پوءِ ڪيس هليو.
هيڊ منشي: جيئتان وَلياٽي هئي، ۽ تو ٿانُ چو ساڙيو؟
عليم: زالاٽو بت نهيل هو، اهو ڪهڙو ڪم ڏيندو؟
هيڊ منشي: ماڻهن جا مطلب پورا ٿي ڪيائين.
عليم: جيڪڏهن مطلب پورا ٿي ڪيائين ته پوءِ پاڻ اچي مون تي شاهدي ڏئي.
پوءِ فريادين کي چيائين جي ڪيس متين ڪورٽ ۾ ويو ته گهڻيون ڳالهيون ٿينديون. وڃي رضا نامو ڪريو.
– ستون. چيائين ته: نُورو فقير چانيهو ڪپري ڪانْ نَوَ ميل اُتر طرف دفنايل هو. اتي چو ڪنڊي هئي ۽ هڪ تلهو. اتي ماڻهو اچي مڙيا ۽ چون ته نورو سيني جا مطلب ٿو پورا ڪري. جهڙوڪ هندو، نڪر، ڪولهي، ڀيل، مسلمان سڀ ماڻهو اُتي ايندا هئا. آءُ اها ڳالهه سَهي نه سگهيس. سو هڪ رت ڪهاڙو ڪٽي وڃي قبر کي ڊانم ۽ ٻاهرين اوطاقن کي باه ڏنم. ڪهاڙو قبر تي رکي آءُ رات ئي رات

پيجي ويس ۽ وجي ميرپور نڪتس. اشرف صوبيدار سان صلاح ڪري ٻه هزار روپيه ڊپٽي ڪماني کي رشوت ڏيئي مون تي ڪيس چالان ڪرايائون ۽ مون کي جهلي آٽي جيل ۾ هنيائون.

پهريائين مختيارڪار وٽ ڪيس هليو، پر مختيارڪار مون کان ڪجهه به ڪونه پڇيو ۽ ڪيس ريزيڊنٽ ماجسٽريٽ وٽ موڪليائين. اتي ڪيس هليو ۽ جج صاحب چيو ته: تون شاهدن سان سوال جواب ڪر. ڪيس ڪجهه وقت هليو پر پوءِ ڪيس مٽي ميرپور ۾ سيشن ڪورٽ ۾ موڪليائون. مون کي سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ رکيائون. پوءِ ڪيس هليو.

جج: تو قبر ڊاٺي؟

عليم: مون قبر نه ڊاٺي.

جج: ڪلمون پڙ ۽ قسم کڻي ڳالهه ڪر.

عليم: مون ڪلمو پڙي چيو ته. قبر اِنهي کُهاڙي ڊاٺي (کُهاڙو اُن وقت ڪورٽ ۾ هو).

جج: ڪهاڙي ۾ هٿ ڪنهن جو؟

عليم: هٿ لوهار جو، جنهن جو گهڙيل هو. جيڪڏهن لوهار نه گهڙي ها ته قبر ڀڃي ئي ڪانه ها!

جج: اوطاقون ڪنهن ساڙيون؟

عليم: صاحب مون کي خبر نه آهي. آئون اوطاقون ساڙيندڙ نه آهيان.

جج: قسم کڻي ڳالهه ڪر.

عليم: (قسم کڻي چيائين ته) صاحب! اوطاقون باهه ساڙيون.

جج: باهه ڪنهن ڏني؟

عليم: صاحب! باهه ماچيس ڏني. جيڪڏهن ماچيس نه ٿهي ها ته باهه لڳي ئي نه ها!

جج: تون ڏوهي آهين. تو کي بچاءَ جا شاهد ڏيڻا آهن ته ڏي.

عليم: هائو، منهنجا بچاءَ جا چار شاهد آهن:

(جج سرشتيدار کي چيو ته شاهدن جا نالا پتا لِک. ائين چئي ڪنهن ٻئي ڪم کي لڳو).

عليم: (سرشتيدار کي چيو ته) لک نالا: شاهه عبداللطيف ڀٽائي، قلندر شهباز

سيوهڻ جو سائين، بغداد وارو پير، غوث صاحب ملتان وارو.

(جج سرشتيدار کي چيو ته شاهدن جا جيڪي نالا ڏنا اٿس تن ڏانهن سَمن ڪڍيو).

سرشتيدار (جج کي): صاحب، مماتي وارن جا نالا ڏنا اٿس. سمن ڪيئن ڪڍان!

جج: چارئي!

سرشتيدار: ها سائين! چارئي.

جج: (عليم کي) تون ڪو انسان آهين؟

فقير: ڇو صاحب؟

جج: مماتيءَ وارا بچاءَ جي شاهدي ڪيئن ڏيندا؟

عليم: صاحب! پُٽن ڏيڻ ۽ مُرادن پوري ڪرڻ وقت اچن ٿا، باقي حق سچ لاءِ منهنجي بچاءَ جي شاهدي لاءِ ڇو نه ايندا. ڪيو سمن، بيشڪ ايندا.

جج: جي نه آيا ته پوءِ توتي ڏوهه ثابت ٿيو ۽ توکي سزا ايندي.

عليم: صاحب، جي نه آيا ته ڪيس ڪُوڙو آهي. چارئي سچي دين اسلام وارا سَچا آهن، ۽ جي ڪيس ڪوڙو هوندو ته ايندائي ڪين!

پوءِ جج اهو ڪيس ڏياري موڪليو ڪَليٽر (ڪليڪٽر) ڏانهن جيڪوا نگريز هو ۽ ان جو نالو 'بَڊو' هو. تنهن مونکي پاڻ وٽ اڪيلو گهرايو ۽ چيائين ته: سچي ڳالهه ڪر. مون چيو ته صاحب! تون ڪرستان آهين ۽ حضرت عيسيٰ کي مڃين ٿو؟ چيائين ته هائو. پوءِ مون چيو ته: "جيڪڏهن تنهنجي مذهب کي ڪو خراب ڪري ۽ حضرت عيسيٰ جيئن سيڪاريو ان کي ڪاري، ته توکي ڪاوڙ ايندي يا نه ايندي؟ هي اسان جي نبي جي دين جي خلاف ڪم ٿا ڪن انهيءَ ڪري مون کي ڪاوڙ آئي ۽ مون قبر ڊاٺي." ڪليٽر ہڏي، ڪجهه وقت ماٺ ڪري، پوءِ مون کي چيو ته: 'توکي ڇهن مهينن جي مهلت آهي ۽ وڃي چال سڌار. انهيءَ وچ ۾ ڪجهه ٿيو ته توکي سزا ملندي'. پوءِ مون کي ڇڏي ڏنائون ۽ وڏيڪ مون به ڪجهه ڪونه ڪيو.

— عليم کي خاص طرح خليفن تي وڏي ڪاوڙ هئي. چوندو هو ته: پيٽائي ڪونه چيو آهي ته:

خليفن جو خداسين ڪُجاڙو لڳي
سيڪو پنهنجيءَ سيٽ ۾ ڌو وَنئري جيئن وڳي
پيٽي آهه پڳي، لڇن ڪان لطيف چئي.

بيت عليم جو پر نالو لطيف جو. ائين ٻين به گهڻن پنهنجا بيت لطيف جي نالي سان چيا.

سندس پنهنجو بيت ته:

انڌا گڏيا انڌن سان، ويئي وات هَٿا
ڌُر پهريائين دوزخ ۾، مُوڙهل انُ مَتا
نڪرندا سي نياڳا، ڪُوڙا وري ڪِتا
هاديءَ جي هٿا، انهن پِتينِ ڪونه پرائيو.

– ١٥ جنوري ١٩٥٨ع منجهند جو منهنجي فرزندن محمد شريف ۽ علي محمد ڪاليج ڪان موٽڻ بعد پئي ماني ڪاڌي ۽ چيائون ته: مهينا لنگهي ويا پر عليم ڪونه آيو. انهن جو ائين چوڻ ۽ دروازو کڙڪيو. علي محمد چيو ته: اهو عليم فقير! ڀلهر وجهان ته برابر بيٺو هو. مون ڪيس ڪينڪاريو ۽ چيو ته فقير گهمروئي ڪونه ڪيئي؟ چيائين ته: "تون هائُو ڪندڙ (ائين) آهين تڏهن ٿو تو وٽ گهمرو ڪريان، نه ته تو جهڙا گڏهه ڀيا به گهٽيئي پيا گهمن"!

– هڪ ڀيري حيدرآباد ۾ آيو ۽ ٻه ٽي ڏينهن رهي پيو جو کيس سخت تپ هو. سيارو هو، ۽ آءُ صبوح جو تڪڙو آفيس ڏي ٽي ويس جو مون کي سڏ ڪيائين ته منهنجي ڳالهه ٻڌي وڃ. مون پڇيو ته: خير آهي؟ چيائين ته مونکي بيمار ڏسي رات شيطان مون وٽ آيو هو. مون پڇيو ته: پوءِ ڪهڙي ڪچهري ٿي؟ (جواب ڏنائين ته) مون کي چيائين ته: عليم! اٿي نماز پڙهه. مون چيو ته: منهنجي نماز ۾ تنهنجو ڇا وڃي؟ چيائين ته: توکي چوان ٿو جو سڀاڻي الله جي آڏو چوندين ته مونکي شيطان ڪاريو هو! مون چيو ته: پوءِ تو ڪهڙو جواب ڏنو؟ چيائين ته: مون چيومانس ته: آءُ اهڙو ٻاڙيو ڪونه آهيان جو توتي هٽندس! تون وٽ وات، ٽي راهي!

– اهو آخري ڀيرو هو جو پنهنجي تبليغ لاءِ آيو. پوءِ نابينا ٿي پيو، ۽ آگسٽ ١٩٦٧ع ۾ گذاري ويو.

واسينگ نانگ جي مڻ

۴ تاريخ سيپٽمبر ۱۹۷۵ع تي 'ڪاڪٽهار رحمعلي' (تعلقو مٺي) ۾ مهربان ميزبان حاجي جان محمد وسائي پوٽي وٽ آءُ مهمان هئس ۽ تي ڏينهن وڏيون ڪچهريون هليون. اتي هرڻ جي پيٽ مان نڪتل پٿر جو ذڪر آيو. رحمعلي فقير چيو ته: ۱۹۳۵ع ڌاري مون هڪ وڏو هرڻ ماريو جنهن جي پيٽ مان مٽيو (گولائون پٿر) نڪتو. ان وقت حاجي فقير داداڻي وسائي پوٽو به موجود هو جنهن ان ڳالهه جي تائيد ڪئي ۽ چيائين ته: منهنجي پياءُ بچل کي به هرڻ جي اوجهري مان اهڙو مٽيو ڳوٺ جاڳاهَري (تعلقو ننگرپارڪر) مان مليو آهي: اهو گولائون لسو پَٿر، سائيرڙي رنگ تي آهي. چيائون ته: نانگ بلا ڪائي ته ڏنگ واري جاءِ تي رکبو ته زهر چُوسيندو. پوءِ اهو پٿر مهرباني ڪري مونکي سوکڙيءَ طور ڏنائون. ياد ناهي ته مون ڪٿي رکيو چاڪاڻ جو ان وقت مون ان جي اهميت کي ايترو وزن ڪونه ڏنو. چيائون ته: 'مٽيارو هَرڻ' تنهن جي پيٽ ۾ ٿئي ٿو. اهو هرڻ مارائيندو ڪونه پر جي ورلي مئو ته اوجهريءَ مان پنج يا ست تولا ميٽو سائو رنگ ۽ مٽيو نڪرندو. اڄ (۸۹-۴-۲۸) مون کي اهو پٿر ياد آيو، جڏهن بيروني جي "ڪتاب الجماهر في معرفة الجواهر" ۾ پڙهيم ته جبل جو ٻڪر (سَرَهه) ۽ جبل جو گهٽو (گَڏ) بئي نانگ کي ڪائن ٿا جيڪو اندر پيٽ ۾ هضم ٿي ڳوڙهو بنجي وڃي ٿو. ان کي "حجَرالتَيس" چئجي ٿو، يعني "گَڏ جو پٿر". ڪنهن غلطي مان ان کي "حجرالبِيس" ڪري لکيو آهي، پر اها غلطي به معنيٰ واري آهي چاڪاڻ جو ان جو مطلب آهي "زهر جو پٿر". انهيءَ لحاظ سان اهو 'ترياق' آهي ۽ 'رازيانج' پوٽي (anise) جي رَس سان گهِي چڪ واري جاءِ تي رکبو ته سور لهي ويندو، ۽ جي ڪير ۾ وجهي پيئاربو ته به سور ختم ٿي ويندو.

ٿر طرف پين ڪچهرين ۾ مونکي ڪنهن چاٽو خاطريءَ سان ٻڌايو ته نر هرڻ نانگ کي ماري ٿو ۽ کائي ٿو. اهو بالڪل ممڪن آهي ائين جيئن سَرهه ۽ گَڏ نانگ کي کائن ٿا. هرڻ جي پيٽ وارو پٿر به ائين جيئن گَڏ جي پيٽ وارو پٿر.

بيروني پنهنجي ساڳئي ڪتاب ۾، 'خَرَز الحَيات' جي عنوان هيٺ ؛ = پٿر جو

ذڪر ڪيو آهي جنهن کي فارسي ۾ 'مار مهره' چئجي: يعني بالڪل ساڳي شيءِ جنهن کي سنڌي ۾ 'مَڻ' چئون. بيروني جي روايت موجب، اهو پٽر هڪ خاص نانگ، جيڪو جڏهن چارسئو نانگ کائي تو تڏهن ان جي نرگهٽ ۾ سمائجي تو.

سنڌ جي روايت موجب 'مَڻَ' واسينگ نانگ جي متي ۾ تئي تي ۽ رات جو اها روشن تئي تي. بهرحال نانگ جو متو ۽ نرگهٽ گڏيا پيا آهن. 'مَٽيا' جو لفظ 'مَڻ' سان لاڳو آهي: معنيٰ ماڻهوءَ جي منهن جي روشني، ۽ (اصطلاح طور) دل جي روشني. چوندا 'فلاڻي جي منهن ۾ مٽيا آهن'، مَٽيادار آهي، منهن ۾ ڏيا اتس. ڏيا جي معنيٰ بہ روشني. چوندا 'نوراني چهرو' اتس، 'نور' بہ روشني آهي.

اي منهنجا سڄڻ! تنهنجي ادبي ذوق وڌائڻ لاءِ، مشهور شاعر ڪبيرشاهہ جو وڏي دانائي وارو بيت لکان تو جنهن ۾ واسينگن جي متن ۾ 'مڻَ' جي تصديق ٿيل آهي:

ڳوهہَ اڳيان ڳالهاءِ، جي ڪٽي مرليون محبت جون هٿين
توءِ ڦڪيونِ ڏيندي ڦوڪون، جن ۾ لاءِ نہ ساءِ
نورَ ڪَپُرَ کي نہ پيو، پرتنِ ڳالهہ پَساءِ
وَنءِ تون واسينگنِ وٽ، تُرت لَهي ترياءِ
مَڻ جَني جي متي ۾ آهي شَمَ جهڙي شُعلاءِ
سي سُرسٽي، سِرُ ڏيندا، آڻي تان ارواح
ڪندا پاڻ پتنگ جئن صدقي صدقي ساهہ
ڪِيرتَ ڪبيرشاهہ چئي وجي ڳاچَ تَني وٽ ڳاءِ
جَن جو ڳُٽنِ پَريو ڳالهاءِ، سي تا عطر اوتينِ ادبَ سين.

هيءَ جڳ بازيگر جي بازي

ڪجهه وقت اڳ، سنڌ جي ڳوٺن ۾ سُرت ۽ سمجهه وارا اهڙا گهڻا ماڻهو موجود هئا جيڪي ڳالهيون ڪندا، سمجهندا، ۽ ورجائيندا هئا: پهاڪا ۽ چوڻيون، مثال ۽ معنائون سندن رهاڻ ۾ بيان ٿيندا هئا. 'پهاڪا' سنڌ جي ادب ۽ ثقافت جو خزانو آهن ۽ راقم جو ارادو هو ته لوڪ ادب رتا هيٺ ڪم از ڪم پنجن جلدن ۾ انهن کي تحقيق سان شايع ڪيو وڃي. پر افسوس جو سنڌي ادبي بورڊ جي سرواڻن لوڪ ادب جو ڪم بند ڪرائي ڇڏيو. هلندڙ رهاڻ ۾ هن موضوع تي ڪجهه گفتگو ٿيندي ۽ آخر ۾ متئين ڏنل عنوان بابت بيان ايندو.

- اسان جي استاد سائين مرحوم مخدوم امير احمد هڪ ڀيري (۱۹٦۴ع) مثال طور چيو ته: "واتي سِري، واڳي سِري". عام طرح پهاڪو ائين، پر اصل ۾ صحيح شايد 'واتين سِري واڳين سري" يعني ته ماڻهن جي واتن مان جا ڳالهه سري نڪري ٿي سا جڻ گهوڙن جي واڳين چڙهي وڃي ٿي. ڳالهه وات (زبان) تي نه آڻجي ۽ اندر ۾ ڍڪجي، نه ته ڪُلي ويندي. چوندا ته: سوَلي وائي ڪجي، متان ساپيان تي پوي! چوندا ته "فلاڻي جي وات فال تي وئي"، يعني وات مان جا وائي نڪتي سا فال تي وئي (ته ائين ئي ٿيندو). تر جي پاسي چوندا ته "تَفالُ ڇڱو ڪر". 'تفال' اصل ۾ عربي لفظ 'تَفاؤل' آهي.
- "دَڙيلي ۾ دهل وڄي، ٻينگاڻ ۾ ڀيڊ نچي"، اهو ائين جيئن "پَرائي ڏهلين احمق نچي".
- "ڏيرياڻي ۽ ڏاهَ، ورهين وڃهه ڏسي وڙهن". ائين ڪنهن وَڏ گهراڻي فڪرمند مائي آڳاٽو چيو، ۽ اهو پهاڪو ٿي ويو. ڏيرياڻي يعني ڏير جي زال ۽ ڏاهه معنيٰ ٻانهي. انهن ٻنهي وير رکيو ته ورهين ڪان پوءِ به جي وڃهه لڳن ته وير وٺنديون. اها ان وقت ڪنهن وَڏ-گهراڻيءَ جي راءِ هئي.
- چوندا "ڪڏهن پاءَ ماري سير کي، ڪڏهن سير ماري پاءُ کي".، پر هن ملڪ ۾ ٻئي مري ويا. 'سير' ۽ 'پاءُ' سڄي ملڪ ۾ تور جا اصل ماڻ هئا جيڪي پاڪستان واري دور ۾ ۱۹۸۰ع ڌاري رد ڪيا ويا ۽ يورپي ماڻ 'ڪلوگرام' رائج ڪيو ويو. اهو انهيءَ لاءِ ته ان ۾ 'ڏهائي' وارو آسان حساب آهي. ڪو فرق

ڪونہ پوي ها جي وزن جو نالو 'سير' ئي هجي ها پر ان کي ڍهائي جزن ۾ ورهايو ويو ها جئن 'روپئي' جو نالو 'ربيو' قائم رهيو پر ان کي ٦٤ پئسن بدران هڪ سئو پئسن ۾ ورهايو ويو. ساڳيءَ طرح، فاصلي جي ماپ 'ميل' کي ختم ڪري ٻاهريون لفظ 'ڪلوميٽر' رائج ڪيو ويو. ضروري هو تہ نالو 'ميل' قائم رهي ها ۽ ان کي هڪ سئو جزن ۾ ونڊيو وڃي ها. تاريخي لحاظ سان 'ميل' نالو اسلامي تمدن جو يادگار آهي. بغداد جي عباسي خليفن جي دور ۾ ئي زمين جي ماپ پهريون پيرو وڏي پيماني تي ٿي ۽ 'ميل' ان جو ماپو بنيو. جيڪڏهن انگريزن توڙي آمريڪا وارن 'ميل' نالي کي قائم رکيو آهي تہ پوءِ پاڪستان وارن کي ان نالي مٽائڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي! بهتر ٿئي جيڪر، 'ڪلوگرام' ۽ 'ڪلوميٽر' کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ 'سير' ۽ 'ميل' سڏيو وڃي.

• چوندا "گهٽيون دايون جان ڪارين جان مارين": يعني ٻار ڄڻائڻ وقت هڪ صلاح ٿيڻ بدران اختلاف ڪن جنهن سان نقصان ٿئي.

• ميرپورساڪري لڳ وڏي سُگهڙ حاجي محمد سوڍي مرحوم جي زباني ٻڌو ويو تہ:

بر ۾ باهيون، پيو ٻاريندو ڪير
يا بيگا، يا بَشڪُو، يا گهَمَن شير

بيگا، بشڪو ۽ گهَمن کي ڪِردار هئا. اڄان تائين چوڻي آهي تہ:
"مُڙس تہ گهمن گهائُو آهي"، يعني وڏي همت وارو آهي ۽ وڃي پار پوندو.

○ چيائون تہ "يارچاڪي، جو ڳ رُکي"! اڳ هُرلا (اُرلا) اَيت ۽ نار هئا جن ۾ ڏاند وهندا هئا. مقرر وقت تي هرلي يا نار ۾ وهندڙ جانور کي (اصطلاحي طور) 'جوڳ' سڏبو هو، جنهن کي ڪَڙ ۽ ڪُتر ڏيندا هئا. ڪَڙُ گهاٽي تي پيڙبي هئي ۽ گهاٽي واروچاڪي سڏبو هو. ڪنهن هاري جو يارچاڪي هو، تنهن هوندي بہ سندس ڏاندن ڪڙ کان سواءِ رُکي ڪُتر پئي کاڌي. ان تان اها چوڻي هَلي.

○ چوندا: "جهيڙو ۽ جهَڻ، جئن وڌاءِ تيئن وڌن": جَهڻ ۾ لوڻ وجهي پيو آگُر چورِ، تہ گهٽي ٿيندي ويندي.

○ 'چورو ڪپر تي ڪڏي، اڄ نہ ٻُڌي سياڻي ٻڌي'. ٻارڙو ٻاٽيءَ جي ڪپر تي پيو

ڪُڏندو ته ڪنهن وقت پير ترڪي ويندس ۽ ٻڏندو.

- چوندا ته: 'وڙهجي ته پَرچڻ جي جاءِ ڇڏجي'. هي وڏي دانائي واري چوڻي آهي.
- ڪنهن سالڪ چيو ته:

'ڪَر ماٿهو، وڻ ٻاٻرو، ڪنهن پاڙي نه هوءِ
توڙي پير نه پڄڻو، ته به جيءُ هُرڪو هوءِ

ڪريل ماٿهو ۽ ٻٻر جو وڻ ويجها هوندا ته نه ڪَر ماٿهوءَ جي حرڪت ڪان، ته نه ٻٻر جي ڪنڊي ڪان. اُلڪو (هُرڪو) لهندو ته متان ڪر ماٿهو ڪنهن وقت ڪرائي ڪري، ۽ متان ڪنهن وقت ڪنڊو هيٺ ڪِري ۽ پير ۾ لڳي.

- هيٺيون بيت مثال طور هلندڙ هو جنهن بابت پڇندي آخر ائين معلوم ٿيو ته هاد بخش مَري نالي شخص نيڪ هو پر بلڪل مسڪين هو. پرٿيو ته اولاد ٿيس ۽ پوءِ لاچار اَنُ چوري ڪري پٽن ۽ زال کي پيو کارائي. هڪ ڏينهن انهن کان پڇيائين ته: هي اَنُ چوري جو ٿو آڻيان: قيامت جي ڏينهن ڪو پڇاڻو ٿيو ته اوهين ان ۾ مون سان بيهندئو!' هنن چيو ته: "اسين نه بيهنداسون". اهو ٻُڌي هو توبهه تائب ٿيو ۽ چيائين ته:

پُٽ لڳا پانهنجيءَ، ۽ جدا ٿئڙم جوءِ
هادُو انهين ويل لاءِ هئي هِي اَنُ نه هوءِ

- "هيءَ جڳ بازيگر جي بازي". اهو ٻول ٻُڌل هو پر معلوم نه هو ته ڪهڙو بازيگر ۽ ڪهڙي بازي! ٩ جنوري ١٩٥٥ع تي راڄي خاناڻي ۾ رهاڻ تي جتي ڪنهن سُگهڙ سمجهايو ته:

هڪڙي بازيگر وٽ رڇ ۽ پولڙو هئا. بازي وڏائين ۽ خيرات ورتائين مس، ته هڪڙو ٻيو فقير آيو جنهن چيس ته مونکي بازي ڏيکار. بازيگر ان کي به بازي ڏيکاري ۽ چيائينس ته تنهنجي دل راضي ڪيم هاڻي منهنجي دل به راضي ڪر. تنهن تي فقير سوپاري ڏنس ۽ چيائينس ته 'هيءَ وڃي درياءَ کي ڏي ۽ چئينس ته منهنجي دل راضي ڪر'.

بازيگر روانو ٿيو ۽ هن وڻ سان رڇ ۽ پولڙو ٻڌي درياءَ ۾ سوپاري اُڇليائين ته درياءَ مان اندران راڻي نڪري آئي ۽ چيائين ته: آءٌ تنهنجي دل راضي ڪرڻ آئي آهيان. پوءِ بازيگر کي وٺي ڍڪائي بادشاهه بنايائين، ۽ پنهنجو شهر ٻڌائي

ويهي رهيا.

اُتي ڪو ٻئي ملڪ جو امير آيو، تنهن پنهنجي ڌيءُ ڏنس. بازيگر جي دل اُن نندي زال سان ٿي ويئي. هڪ دفعي ان نندي زال جي چوڻ تي وڏي راڻي کي وچي درياء تي ڇڏي آيو. اتي راڻيءَ پڇيس ته آءُ وڃان؟ چيائينس ته 'وڃ'. راڻيءَ ٽي ڀيرا پڇيس، ته ٽيئي دفعا چيائين 'وڃ'. پوءِ راڻي وئي هلي. بازيگر درياء مان ٽپي نڪتو ته اهو ساڳيو بازيگر جو بازيگر، ۽ رڇ ۽ ڀولڙو به ٻڌا بيٺا آهن. ڪيڏانهن وئي راڻي ته ڪيڏانهن وئي بادشاهي! اتي ڏٺائين ته ساڳيو سوپاري وارو فقير بيٺو آهي، تنهن کي چيائين ته مون سان هيءُ ڇا ڪيئي؟ تڏهن فقير جواب ڏنس ته: ''تو به ڏيکاري مون کي بازي، مون به ڏيکاري تو کي بازي''.

مانائتيون مايون

● **مائي سَت ڀائي جوڻيجي.** ميون شاهه عنات (رضوي) شيخ موسي وٽان چڙهيو ۽ تندي الهيار کان ڏکڻ هاليپوٽن ۾ آيو (هن وقت گولي هالي پوٽي جو ڳوٺ سڏجي). چيائون ته مسافر آهيون، لهنداسون. آڏو چيائون ته اڳتي وڃي لهو. ديهه چارڪي ۾ جوڻيجا (هن وقت ميان داد جوڻيجي جو ڳوٺ) اتي مائي ست ڀائي جوڻيجي سندن وڏي آدرڀاء ۽ خدمت ڪئي. تڏهن مين شاه عنات چيو:

جهڙو سَتُ سَتيءَ ۾، تهڙو جي هاليپوٽن هوءِ
جهڙي جوڻيجاڻي جوءِ، تهڙو هاليپوٽو ڪو هڪڙو.

● **مائي جنت ٻري.** سگهڙ شاعر حاجي طاهر گراٽي ٻڌايو ته ١٩٣٠ع ڌاري 'جَهنگ ڪَنڌ' (ڪراچي کان ٻارهن ڪوه اتر طرف) جا وينل ٻُرا، الله ڏنو ۽ پٽس اسماعيل، ميرپورساڪري طرف مال ڪاهي آيا. مائي جنت الله ڏني جي گهرواري هئي ۽ شاعر هئي. پنهنجا گهڻا بيت ٻڌايائين جيڪي مون کي وسري ويا آهن پر هيٺين هڪ سٽ ياد آهي ته:

جاڳيس ڪين، جنت چئي، وئي وِهامي وَهي

● مائي مان ٻائي. ڄهنجهڻ، وينل ڳوٺ ڄهنجهي تعلقو چاڇرو، سميجن جي ڳوٺ ۾ پرڻجي آئي، ۽ سخاوت جي ڪري سڄي ٿر ۾ مشهور ٿي. سندس نالي پويان 'مائي مان ٻائي جو تڙ' ۽ ڳوٺ، جيڪو چاڇري کان ٻارهن ميل ڪن اوير طرف آهي. مائي مرداني هئي. انگريزن جي دور جي شروعات هئي. تروَت هتان لنگهيو ۽ گهوڙن ائن لاءِ گاهه ڏنائون پر مائي پنهنجي دستور موجب ماني به کارائي. تروَت کي چيائين ته: اسان وٽ تڙ ڪونهي. تروت پوءِ تڙ جوا نتظام ڪيو ۽ ان سان گڏ سنڌ ۾ (هيرل تي) مائي کي هڪ سئو اسي ايڪڙ زمين ڏنائين. ڪنهن ڏکيي سال گاهه گهٽ هو. ان وقت اسماعيل نالي ڪو چگو ۽ سندس ساٿي اچي تڙ تي لٿا. اسماعيل گاهه گهريو ۽ مائي گاهه ڏنو:

سميجي سُماعيل چئي، آهين مادر اسان جي ماء
تنهنجي مانيءَ ناهيون بکيا، اسان جي گهوڙن ڏج گاه

• مائي فاطمه موچياڻي. سندس احوال ۽ سندس بيت "رهاڻ هيرن ڪاڻ-١" ۾ اچي ويا آهن. هيٺ سندس قافيون ڏجن ٿيون. مائي انهن ۾ نالو پنهنجي پيءَ لال جو وڌو.

(١)

تلهه: جي مان چاڻان جت ڪا جاڙ ڪندو،
ته سيجن تي ڪيئن سمهان ها

١-آن سُتي هُيس، سار نه ٿئڙي،
جيڪر جانب لئي جاڳان ها

٢- جي مان ڄاڻان مَنهنجو پنهل نيندا،
پهه ڪري ته پڄان ها

٣- جي مان ڄاڻان مان ڪان وڇڙيا ويندا،
پانڌين ڪون ته پڇان ها

٤- ڪرها ڪِڪيا ڪين پڌا مان،
گورن ڪي ته گُڏيان ها

٥- لال چوي تو، جيڏيون جانب لئي
هي جبل سارو جانچيان ها

(٢)

تلهه: ڪاڻ پنهل جي جيڏيون سرتيون،
هاڻي وينـي تي ڪانگ اڏاريان

١- پار انهيءَ ڏينهن اچي من ڪو پانڌي،
تن لاءِ ويني تي راه نهاريان

٢- پڌي سندرو سور انهيءَ مون،
مان آري لئي او ساريان

٣- مٺ محبن جي چا ڪو ٿيندو،
تن کي ويهي مان ڪيئن وساريان

٤- لال چوي تو پنهل پڄاڻان،
مان گهڙي ڪيئن گهاريان

(٣)

ٿلهه: نڪري ٿيا نروار، عشق عقل ٻئي چوغان ۾
١- جنگ لڳي ات جُلهه ٿي، ٿيا سرواهين جا شڪار،
اتي مـــرد ڪـــڙا هئـــا مـــيـــدان ۾
٢- ڏرتي سِـرَ تہ ڏڪاءُ ٿـيـو، پهچو سپ بلخ بخـار
خـــبـــر رسي خــــراســـــان ۾
٣- جڏهن حڪم ٿيو حضرت شاه جو چئين قبلين چوڌار
مَلڪ فلڪ ٿـــيـــا فـــرمـــان ۾
٤- عـشق پـجايو عـقل کي، جنگ ڪٽي تہ جهونجهار،
لال چــــوي لامــــڪـــــان ۾

(٤)

ٿلهه:جيڏيون ڙي مونکي ڪنهن نہ جاڳايو، جيڪر مان هوتن ساڻ هلي وڃان ها
١- جــڏهن ڪرهل آيا ٿي ڪـيچ ڏنهن، تڏهن هن پوڙي کي ڪنهن نہ پڏايو
٢- اٿ تــہ آريءَ جـــــــام جـــــــا، هـــڪـــــــڙي ڪـا رات رَهايـو
٣- هـو انـگ لـکـيـــــو آريءَ چـــــام ســـــان، قـــادر قـلـم وهايـو
٤-لال مـــوچي مــــســــڪين ســـان، لڇي مـــــولي مــــحب مـــــلايـو

(٥)

ٿلهـــه: مـــان سَـــرتي ڳـــالهـــہ ڪريمِ ڪا، هـــاڙهـــي ڏانـــهـــن هـــلـــڻ جـــي
١- ڏر ڏسـي ڏونـگـر جـــــــــا، مـــــــــتــــــــان وري پـوءِ وَريم ڪــا
٢-مــــان پيي اورينديس لن ســــلن جـــــيــــــڪـــــامـــــحب لاءِ مــــريم ڪا
٣-جـــيــــــڏيـون ڙي باه جـــبـل ۾ پـــاروچـــل جــــي پـــريم ڪـــا
٤-لال مـــــوچي مـــــســـــڪين تي، من پـنـهـنجـي ديـد ڏريم ڪـــا

(٦)

ٿلهــــه: مـــوڪل ڏي مـــيـــان ســـومـــرا وڃـــان مـلـڪ وري
وڃـــان ملڪ وري، مـنهـنجي ســـرتين ڪـــوُن نـہ ســـري
١- ڪـڍ بـنـدياڻـي بـنـد مـــــئـــــون، لاهـج پُل جي پـــــري
٢- ڪـــاچ ڪـــائـينديس تنهنجـــا ڪينڪي، توڙي وڃـــان مـــاڳ مـري

٣- ناهيـــون هنڌن جـــا هيــروان، اسين پـئـــون ڪـرڙن هيـٺ ڪري
٤- ڦـــوڳ ڦـــلاريا ڦـــرڪن، ڏيـهـــ ۾ ڏنئـــرا پيـــا تـہ ڏري
٥- لال چـــوي منهنجي مـــارن ســـان مـــان ڪـــوليـــان درد دري

● مـائي سوري يا شوري. ننگر پارڪر جي شهر ڪلسبي مان ڪنهن شادي ڪئي ۽ اها مائي سوري يا شوري ذات جي، سهڻي هئي. صوبيدار مائي تي پُليو ۽ ان جي مڙس کي جهليائين ۽ ٿاڻي تي ويهاريائين. پوءِ مـائي ڏي ويو، مـائي آئي ۽ سپاهي جي ترارسان صوبيدار کي مـاريائين. سَچُو مياڻو ويٺل پنڊٽالس جو (١٩٤٨ع ۾ فوت) تنهن مـائي جي ست ۽ سورهيائي تي هيـئيـون بيت چيـو (جيـڪـو ڳـوٺ ڏيـٺيـون، تـعلقي ڏيپلي ۾ الله بـچائي لنجي وٽ ٣١- آگـسـت ١٩٨٣ع تي ڪيل ڪچهريءَ ۾ سگهڙ عبدالرحيم لُنڊ کان مليو):

الله هو جل جـــلالـه ســـاراهيـــان ســـائين
جـــوِئين هـن جـــهـــان ۾ اجـــان ڪـي آهـين
شـاه انهيءَ جــو شـان رکـي، مـوليٰ مـحـشـر تـائين
جـيـئـريون هُونِ جـهـان ۾ اهي سَـتـيـون سـدائين
مـڙس مَـرڪائينِ پـانهنجـا، تـيـون مـائٽ ملهـائين
کري خـون خـوشيءَ مـان، ڏس جـو مـرد مـاريـائين
تـِرڃي تـنهـن کـي تـراريـن ســـان وڍي وڍائـين
سُبـتـيـون تراريون صـوبيـدار کي وَهَ جـون واهـيـائين
هُئي ڪـسَ قلب کي ســـا لحظي لاٿـــائين
ســـڏ ڪري شـــاهدن کي تي ڪُلُ کـوتـــيـــائين
تـہ هـڪـدم هـيـڪـاندي مـون کي ڪـيـو ڪـورٽ تائين
سامـهـيـون ڳـالهين صاحبلوڪ کي چونديو چـيـائين
ڏسـون شان تنهن شورِيءَ جـو، جـو منهن نـہ مـوڙيائين
اُت بـہ عـــقـل هـوش جـــون تـي بـاتين بـتـــايائـين
انعـــامـــون انگريزن کـــان تـي کِـليـــو کـنيـــائـين
مَـــشـــر تي ملڪن ۾ ســـوري ســـچـــيـــائـين

ساعت گهتي هُئي صوبيدار جي، جو وئو هيڪلو هِتائين
هاڻي حرص نہ ڪندو هِتي ٻيو ڪو سپاهي سچيائين
گـــــذاريندا غــــريبت ســــــان اُتي جي آهين
ســهـيليــون سنگتين ســان گـــهـٽـــو پاڻ پڏائين
پر شوريءَ جهڙي جوءِ سرزمين ۾ ڪانہ سُئي سون ڪڏاهين
نـالا نيـــــڪِين ڪَـــــتينِ جي، ايئـن وِڪـــون وڏائـين
پَـليـــو ســـوس ســاه جـــا اچـــو ســر سَنبــاهـين
تن سَـتين سـاڻ سچـو چوي، ڪنـدو مـدد مـوليٰ سـائين
ڳـالهين پـيـــا ڳـائين، ڏيســوتين جـــون ڏيـهــــــ ۾
اي سرتيا! چاڻ تہ سچوءَ جي ٻولي ٿر ننگر واري آهي جنهن ۾ جمع 'ئين' سان ٺهندو جئن تہ، جوئين= جويون. ڳالهين= ڳالهيون. باتين= باتيون. نيڪين= نيڪيون. آخري سٽ ۾: ڏيسوتين جون= چڱين لائق پرين جيون.

سنڌ جي لوهارن جي ڪاريگري

سنڌ ۾ حيلن ٽلن (ٽيڪنالاجيز) جي تاريخ کي مرتب ڪرڻ لاءِ لوهارڪي ڌنڌي ۽ ڪاريگري کي سمجھڻ ضروري آهي. ڪنهن سگھڙ آڳاتو چيو ته:

'جي ڪُٽين ڪُٽُ لوهارَ، تَن کي کهڙو قدر سونَ جو'

اها هڪ طرفي ڳالهه آهي، ڇاڪاڻ جو لوهارن کي جي سونَ جو قدر ڪونهي ته لوهار به چئي سگهي ٿو ته سوناري کي به لوهه جو قدر ڪونهي. هڪ ته لوهه وڏيڪ ڪم جو آهي ٻيو ته لوهارڪي ڪم جي ڪاريگري به ايتري ئي اهم آهي جيتري سوناري جي. سنڌ ۾ سونارا توڙي لوهار ٻئي پنهنجي پنهنجي ڪاريگري ۾ برک هئا، پر سونارن جو ڪم 'سون' سان ۽ لوهارن جو ڪم لوهه سان رهيو جنهن ڪري 'سون' ۽ 'لوهه' جي قيمت ۾ فرق سببان ٻنهي ۾ فرق ٿيو. 'وينجهارن' کي به وڏو ڪاريگر ڪري سمجهيو ويو ڇاڪاڻ جو هو موتين ماڻڪن جي وِنڌَ يا وِينجهه ڪرڻ وارا هئا، يعني موتين ماڻڪن کي صاف سهڻي صورت وارو بنائي، وِنڌي وينجهي (سوراخ ڪري)، هارسينگار لاءِ تيار ڪندا هئا. شاهه جي رسالي جو بيت ته:

وِئا سي وينجهارَ، هيرا لالَ وِنڌين جي
هاڻي اُني پيٽيين ڪُٽين ڪُٽُ لوهارَ

هن بيت مان ظاهر آهي ته سنڌ ۾ وِينجهار به هئا جيڪي آڳاتو ويا، پر لوهار اڃان شاهه عبداللطيف (وفات ١١٦٥هه/١٧٥٢ع) جي وقت ۾ موجود هئا. براج واهن جي وهڻ (١٩٣٢ع) تائين، هتان جا لوهار، ڪنيار ۽ موچي پنهنجن پيشن ۾ مشهور هئا ڇاڪاڻ جو واهن، ڪَڙين، ڪُورن، ڪَسين تي هُرلا ۽ نار هئا جن لاءِ انهن ڪاريگرن جي ڪم جي ضرورت هئي. هرلا ۽ نار ويا ته اهي ڪاريگر بي ڪَما ٿيڻ لڳا، ۽ هاڻي هن ويهين صدي جي خاتمي تائين انهن پيشن وارا ڪي ٿورا ڪم ڪندڙ باقي وڃي بچيا آهن، ۽ انهن ۾ به ڪاريگر ڪو ورلي آهي!

١٩٧٥-٨٠ع وارن سالن ۾ جڏهن آءٌ 'شاهه جي رسالي' جي تحقيق ۾ مشغول هئس ته "ڪَچو رُڪ ڪٽيون ٿئي" (هيٺ ڏنل بيت ٻئي ۾) جي معنيٰ سمجهه ۾

نہ پئي آئي ۽ ڳوليم تہ ڪو ڄاڻو لوهار ملي جو سمجهائي. حيراني تي جڏهن ڏٺم تہ گهڻو ڪري شهرن ۾ ڪاريا ۽ ٻيا ٻاهريان لوهار نظر آيا پر سنڌ جي اصل لوهارن جا دڪان ئي ڪونہ هئا.

شاهہ جي رسالي جي سُر يَمن ۾ هيٺيان بيت لوهارن جي ڪم جي ڪاريگري جي حوالي سان چيل آهن. اهي بيت هڪ تہ شاهہ جي فڪر ۽ شاعرانہ عظمت تي شاهد آهن جنهن ڪي سنڌ جي ٻئي ماحول مان گڏ لوهارڪي ڌنڌي جي بہ پوري ڄاڻ هئي، ۽ ٻيو تہ انهن بيتن ۾ لوهرن جي ڪم جي ڏَلن ۽ حيلن جو سمان چٽيل آهي جيڪو سنڌ ۾ 'تيڪنالاجي' جي تاريخي مطالعي لاءِ وڏي اهميت وارو آهي.

ٻَرِ تَنَ اڳـــــارن، ٻـ- ڏائـين ٻَـرَن جـي
هڪ جنن ڪوري ڪانئيا، ٻيو ڏوڏي منجهہ ڏڳن
اجـان لُهـــارن، مـــيـــڙي رڪـيـــا مچ تي.

-

ڏَنءِ ڏنءِ ڏَمَـڻِ وارَ، اڄ پـڻ آڳـــــڙيـن جـي
ٻاري مچ مـــجـــاز جـــو، اوتيـــائون اڳـــار
ڏُوڏِئان تيءِ مَ ڏارَ، جِمَ ڪچو رُڪُ ڪَٽيون ٿئي.

-

اڄ آڳـــڙيا آئـيـــا، سُـــوڏا ســـراڻـي
پـيـــاري پاڻـي، تيـــغـــون ڪندا تِڪِـيُـــون.

انهن بيتن جي معنيٰ گهڻن ڪان پڇيم پر ڪنهن حد تائين صحيح نموني ۾ سَوَلي سمجهہ ۾ تڏهن آئي جڏهن لال بخش خان زئونر (ڳوٺ لڳ ميرپور بٺورو) منهنجي سوالن جا جواب باصواب ڏنا. هن وقت (٢٠٠٠ع) هو بندوقن، پستولن رائيفلن وغيره خودڪار هٿيارن جي ساخت، نقص ۽ 'رپيئر' بابت وڏي ڄاڻ رکي ٿو. ساڻس ميرپور بٺوريءَ جي علمي ذوق رکندڙ نوجوان عبدالقادر ڪتي معرفت ملاقاتون ۽ ڪچهريون ٿيون ۽ آخري ڪچهري جيڪا محمد هارون ڪاڙڪ (ڳوٺ ميرپور بٺوري ڪان اولهہ) وٽ ١- نومبر ٢٠٠٠ع تي ٿي تنهن ۾ لوهارڪي ڌنڌي ۽ ڪاريگري بابت جنهن ڏانهن مٿين بيتن ۾ اشارا آهن تفصيلي گفتگو ٿي.

- پهرئين بيت ۾ 'اگرن' جي سختي سهڻ ساراهه آهي جيڪي ٻه پيرا (ٻه-ڏائين) ٻرن ٿا. اهي هيڪر (پهريائين) وٽن مان وڏيل ڪاٺ واري ڪوري ۾ ٻري اگر تين ٿا، ۽ پيهر لوهار جي ڪوري واري 'ڏوڏي' ۾ ڏڳن ٿا. 'ڏوڏو' اگرن جو اهو تيز تکو مچ آهي جيڪو لوهار جي ڌنوڻ يا ڌَمڻ جي ڦوڪن سان ڏڳي ٿو ۽ لالائي واري رنگ ۾ اچي ٿو.

- ٻئي بيت ۾، 'ڪچي رڪ جو ڪٽيون ٿيڻ' کي سمجهڻ لاءِ لوهه ۽ 'رڪ' کي سمجهڻ ضروري آهي. رڪ جنهن سان لوهارن جو ڪم آهي سو چار قسم آهي: مرُو رڪ (جيڪو نرم)، ٻيو سخت، ٽيو وڌيڪ سخت، چوٿون اڃان وڌيڪ سخت. لوهه ٻه نمونا: هڪ ڪارو لوهه جنهن کي ڪارو لوهه يا ڪچو لوهه چئجي ۽ ٻيو اڇو لوهه يا مِٺو لوهه (= نَرم آهَن). وَهُڪَ وارو تيز اوزار (کهاڙي، ڪاتي وغيره) رڪ مان يا اڇي لوهه مان ٺهندو، ڪاري لوهه مان نه ٺهندو. ڪارو، ڪارو يا ڪچو لوهه لوهارن جي ڪوريءَ واري ڏوڏي ۾ ڏڳيندو ۽ جڏهن ان کي گهڻو تاءُ آيو ته ٻاڙهو ٿي پوءِ اَجاڻ تي ورندو: ان وقت لوهار ان کي ڌَڪيندو ته اهو سالم رهندو ۽ ان مان ڪا شيءِ ٺهي سگهندي: پر جي اهو ڪارو يا ڪچو لوهه ڏوڏي ۾ پورو نه ڏڳيو ۽ ان کي پورو تاءُ نه آيو ته ڌڪن هڻڻ سان ڇيتيون ڇيتيون ٿي ويندو. شاهه صاحب عاشق کي لوهه سان تشبيهه ڏيندي چوي ٿو ته: اي عاشق! وڏي تکي مچ يا ڏوڏي ڪان پري نه ٿيءُ: پري ٿيندي ته تو کي پورو تاءُ نه ايندو ۽ ڪچو رهجي ويندين ۽ تنهنجو ڪچو جسم ڌڪن سان ذرا ذرا ٿي ويندو:

ڏوڏان ٿيءُ م ڏارَ، جِمَ ڪَچو رُڪُ ڪٽيون ٿئي!

- ٽئين بيت ۾ ترارن (تيغن) کي 'پاڻي پيارڻ' جو ذڪر آهي. هن وقت عام اصطلاح 'پاڻي ڏيڻ' آهي. اوزار ٺاهڻ وقت ان کي صحيح پورو 'پاڻي ڏيڻ' لوهار جي ڪاريگري جي وڏي پرکا آهي. پاڻي گهٽ ڏيڻ يا ڏيڻ جو مدار لوهه يا رڪ جي جنس تي آهي. ته اهو ڪيترو نرم يا سخت آهي. لوهه يا رڪ جو تڪَر جنهن مان ڪو اوزار ٺاهڻو هوندو تنهن کي لوهار اگرن جي ٻرندڙ ڪُوري ۾ وجهندو ۽ ڌنوڻ جي ڦوڪن سان وڏو ڏوڏو ٿيندو (مچ مچندو) جنهن ۾ ان تڪر کي جڏهن پورو تاءُ ايندو تڏهن ڪڍي سَنداڻ تي ڌڪيندو ۽ جيڪو اوزار ٺاهڻو

هوندس سو ٺاهيندو. اوزار ٺهي وڃڻ کان پوءِ، وي ان کي ڪوريءَ ۾ وجهندو ۽ جڏهن پورو تاءُ اچي ويندس تڏهن ڪڍي پرسان رکيل ٿانءَ ۾ وهڪ واري پاسي کي ٽٻي ڏياري ٻاهر ڪڍندو ۽ ان کي جانچيندو ته ان تي هڪ ٻئي پٺيان رنگ چڙهندا. پهرياڻين اچي رنگ جو ورق نظر ايندو، پوءِ سونهري، پوءِ نيرو سائيرڙو ۽ آخر ۾ ڪارو. ڪاريگر اوزار جي لوهه يا رڪ واري جنس موافق رنگ چڙهڻ وقت پيهر وَهُڪَ واري پاسي کي پاڻيءَ ۾ ٽٻي ڏيندو. اتي 'پاڻيءَ ڏيڻ' واري حد پوري ٿي. راقم پڇا بعد هيٺين جدول ٺاهي آهي ته جيئن لوهه يا رڪ جي اوزار کي پاڻي ڏيڻ واري حقيقت سولائي سان سمجهه ۾ اچي. اوزار کي انهيءَ لاءِ پاڻي ڏجي ٿو ته سخت ٿئي ۽ وهڪ وقت مُڙي نه پوي. ان سان گڏ پاڻيجي ٿو ته 'پاڻي ڏيڻ' سان اوزار جي وَهُڪَ واري پاسي ۾ 'تيز تيڻ' جي صلاحيت به وڌي ٿي جيتوڻيڪ ان کي وڌيڪ تيز ڪرڻ لاءِ رَوات يا سِراڻ ڪام ڪم وٺبو.

- سنڌ جي لوهارن جي 'پاڻي ڏيڻ' واري ڪاريگري جو ذڪر هزار ورهيه اڳ، وڏي عالم ۽ محقق بيروني، هيرن جواهرن ۽ قيمتي ڌاتُن بابت سندس لکيل ڪتاب (''الجماهر في معرفة الجواهر'') ۾ آندو. 'پاڻي ڏيڻ' بابت ڪيس هڪ چاڻو شخص ٻڌايو جنهن سنڌ ۾ ڪٿي ڪنهن لوهار کي ڪم ڪندو ڏٺو جنهن کي ڪوري مان ڪڍڻ کان پوءِ ڪو پاٽيٽ پٽي ڇٽڪيو جيڪو ڳاڙهيڙي رنگ جو هو: پوءِ ان کي ان ڳاڙهيرڙي پاڻيءَ ۾ ٽٻي ٽي ڏياريائين ته جئن لوهه اڻ پاٽيٽ کي پوريءَ طرح جذب ڪري وڃي. پوءِ لوهه کي ڪڍي مطرقن سان ڪُٽي ان کي سنئون ويڪرو ٽي ڪيائين. اهڙيءَ طرح هن وري وري پٽي ڪيو. جڏهن ان لوهار کان هن شخص پڇيو ته: اهو ڪهڙو پاٽيٽ آهي ته هو حيران ٿيو ته شايد هن سان مذاق ٿو ڪري (چاڪاڻ جو اهو رواجي پاڻي هو جنهن جي سيڪنهن کي خبر هئي). ان شخص جڏهن پاٽيٽ تي وڌيڪ سوچيو ته پانيائين ته 'دوص' (اهو پاڻي جنهن ۾ ڳاڙهو تپيل لوهه نار جي) آهي. لوهار ان پاڻيءَ کي ڌوڏي ۾ ڏڳايل لوهه کي ڏڪڻ ۽ ٺارڻ ذريعي تي ملايو. 'ڪتاب الجماهر' جي عبارت پوري ٿي اي سڄڻ! توکي اهو ٻڌايان ٿو ته مون هن وڏي ڪاب جي انگريزي ۾ ترجمي کي 'ايڊٽ' ڪيو ۽ انگريزي ۾ مقدمو لکيو، ۽ ان کي ''هڪ سئو ڪتابن'' جي رٿا هيٺ اسلام آباد مان ڇپايو).

ـ تئين بيت ۾ ٻيو ذڪر 'سِراڻ وارن' (سِراڻي) وارن جو آھي. اوزار کي پاڻي ڏيڻ بعد ان جي وَهُڪَ کي تکو ڪبو. بيت جي آخري سٽ جو به اھو مطلب آھي ته: ڀھريان پياري پاڻي (پاڻي ڏيئي) پوءِ انھن ترارين کي تکو ڪندا. ننڍي اوزار ڪاتي، ڪھاڙي) کي 'رَوات' ھٽي تکو ڪندا. سنڌ جا سراڻ وارا ڪاريگر (سراڻي) تن جي 'سِراڻ' پنھنجي ناھيل ھوندي ھئي. اھا لاڪ ۽ ٿَر جي واري کي گڏي ڳوھي لوئي اُن کي گول ڦيٿي مثل گول ڪندا ھئا ۽ پوءِ ان جي وچ مان لوھي سيخ لنگھائيندا ھئا جيڪا ھڪ طرف مُني ۾ ۽ ٻئي طرف ڪاٺ جي گول سَرائي ۾ لڳل ھوندي ھئي. ڪاٺ واي سَرائي ۾ چمڙ جو نيتو پيل ھوندو ھو جنھن کي سِراڻ ڦيرائيندڙ ڳچيءَ ۾ پائي، سولو ڪي، پنھي ھٿن سان ويھي نيتو اڳتي پوئتي ڇڪيندا ھئا (جئن ماناڻي کي ڪيرو ولوڙڻ وقت ڇڪجي). سراڻي ڪاريگر ان گول ڦرندڙ ڦيٿي تي اوزار لائيندو ھو ۽ ان جي وَهُڪَ کي سنھو ۽ تکو تيز ڪندو ھو. سراڻ سان موريان (ڪَٽُ) لھندو ۽ اوزار صاف ٿيندو.

اڄ آڳيا آئيا سُوڌا ڪي سُجاڻ
لاھيندا موريان، رُڪ ڪيندا پڌرو

ھيٺيون آڳاتو بيت جيڪو لال بخش خان ٻڌايو سو اصلوڪي سِراڻ جي حوالي سان چيل آھي:

ھوءِ نه ھوئي ساڻ، ته ھاءِ ھاءِ ڪير ڪري!
پايو ڪَنڍي ڪنڌ ۾، آھي تاٺو تاڻ
سَتا پنھنجي سِرَ تي ايڏا سُور سِراڻ
پيسي ويئي پاڻ، اڳلي کي اڇو ڪري.

آخري سٽ ۾ جيڪا اعليٰ معنيٰ سمايل آھي تنھن مان گمان ٿئي ٿو ته شايد ھيءَ بيت شاھ عبداللطيف جو ھجي (توڙي جو رسالي ۾ ڪونھي) ڇاڪاڻ جو ساڳي معنيٰ ۾ 'سَنداڻ' جي حوالي سان چيل ھيٺيون بيت رسالي ۾ موجود آھي ته:

سَھي جئن سانداڻ، ڏَکن متي ڏکڙا
وَھُ وجائي پاڻ، ڏئي ڏوائون ڏُگرين.

يعني سنداڻ پنھنجو پاڻ وڃائي، پنھنجو زور نه ڏيکاي، ۽ ڏُگرن (مطرقن) کي پئي وارا ڏئي!

ـ رسالي جو هيءُ هڪ بيت وڌيڪ غور طلب آهي ڇاڪاڻ جو شاهه صاحب پاڻ ڇيو آهي ته ان جي صحيح ڄاڻ ڪن وڏن آڳرين ڪاريگرن کي ئي آهي:

پَچائي پَهاڻُ، جن رساٽيو رُڪ کي
تَني سندو ڄاڻُ، آهي آڳـــڙيَن کي.

راقم هن بيت تي گهڻي غور بعد هن نتيجي تي پهتو آهي: 'رَساٽيو' لفظ 'رَسائڻ' مان آهي، يعني ڪنهن شيءِ کي رَس (خاص پاٽيت) جي طريقي سان پچائي پڪو ڪرڻ ۽ ڪنهن حد تائين ان جي ساخت ۾ 'رس' واري خوبي پيدا ڪرڻ. هن بيت موجب پٿريون پهڻن گڏيل لوهه واري معدنيات (irore) جي پچائڻ سان اهو مادو (فولاد) ملي ٿو جيڪو رڪ کي رسائي ٿو، ان کي سخت ڪري ٿو، ۽ ان ۾ تيزي ۾ جوهر آڻي ٿو.

اوزار (ترار، خنجر، وغيره) تي تِرورن وري چمڪ جو ٻيو نالو 'جوهر' آهي (يَمني نالو 'فَرَند'). چوندا 'جوهردار تلوار'. اڳ جوهردار تلوار يا ٻئي 'تکي هنڌ اوزار' کي ڍڪي ويڙهي رکندا هئا ته جيئن جوهر ضايع نه ٿئي، ۽ وري جڏهن 'جوهر' چمڪائڻو هوندو ته 'باميان جي تيل' (vitriol) يا ميٽ سان مانجهيندا هئا.

مقامات سنڌي

['مقامات' عربي ادب جي هڪ خاص صنف آهي جنهن ۾ اديب ڪنهن موضوع کي وڏي عبارت آرائي سان بيان ڪندو ، انوکن لفظن ۽ اصطلاحن کي آڻيندو، تشبيهن، استعارن ۽ علم بديع ۽ معاني جي ٻين بندشن سان جادو بياني ڪندو. پر هو سڄي ڳالهه ڪن خاص ڪردارن جي زباني بيان ڪندو. 'مقامات' جي فن ۾ ٻه ڪتاب مشهور آهن جيڪي مصنفن جي نالن سان 'مقامات هَمَداني' ۽ 'مقامات هَرِيري' سڏجن ٿا. عربي لغت جي وسعت جي ڪري هيءَ فن ڪمال کي پهتو. علي ڳڙهه ۾ شاگردي واري زماني ۾ خيال آيو ته سنڌي ٻولي ٻه لفظن جي کاڻ آهي ۽ سنڌيءَ ۾ ٻه 'مقامات' وارو ادبي رنگ پيدا ڪري سگهجي ٿو. اٿين مون 'مقامات سنڌي' لکڻ تي سوچيو (اتي آءُ 'سنڌي' جي نالي سان مشهور هئس). مشق طور، سنڌي ڪاني جي ڳڻڻ ۽ رس لاٿڻ جي موضوع تي 'مقامو' لکيم جيڪو ڪي سال پوءِ سنڌي رسالي ''عام راءِ'' ۾ ڇپيو. هاڻي تازو(٢٠٠٠ع) هڪ همعصر اديب هِتان جي رَملين جي ڳالهه اهڙي ته دلچسپ انداز ۾ ٻڌائي جو مونکي 'مقامات' جو فن ياد آيو ۽ هي 'مقامو' لکيم.]

مَقامو: رَمَل ۽ رَملي

لعلڻ خان لغاري پيو ڳالهه ڪري ته: اسان جي يار عاشق ڪنيار تنڊي الهيار ۾ پتا پار ڏيئي ٻڌايو ته: ايندڙ سهائي سومار تي وڏا رَملي ۽ جَفرِي چَنبڙ ۾ ڪَڏ تيندا ۽ سِيرن سِرن ۾ هڪ ٻئي سان پيتان پيت ڪندا: راز ۽ رمز وارا رملي اهڙا وڏا رَمل هٽندا جو هر مٺي جيٺري جي خبر ڏيندا، ۽ ٻئي طرف جهونا جَفري جَفر جو حساب جوڙي ساري سنڌ ۾ پوريل خزانن جا پار پتا ڏيندا. اهو ٻڌي، اسين ان ڏينهن پڇائي وڃي چنبڙ پهتاسين ته هنن حريفن جي حرفت ۽ ڪيڏارين جي ڪيڏ ڏسون.

وياسون ۽ در لنگهياسون ته آڏو گلڪاري گُلم تي مڙسن جي رهاڻ لڳي پئي

هئي. اسان سلام واريو ته سيني رملين جفرين يڪ زبان تي چيو ته: ادا وعليڪم السلام، ڀلي ڪري آيئو. پوءِ منجهائن هڪڙي مون ڏانهن منهن ڪري چيو ته: تون سانگهڙ طرف جو پروچ آهين جو مون توکي وڏن ٻالن واري پهراڻ ۾ پٽڪي جي پيرمان سڃاتو آهي. ٻئي چيو ته: توکي گهران نڪتي ڇهه ست ڏينهن ٿي ويا آهن جو تنهنجي ڏاڙهيءَ کي لڳل رنگ هيٺيان وارن جون اڇيون پاڙون پڌريون ٿيون آهن. ٽئين چيو ته: تون ٽنڊي الهيار ڪان پنڌ آيو آهين جو ڏڪڻ ڏي مهاڙ سبب تنهن جي منهن کي جهولي سَٽيو آهي. چوٿين چيو ته تون فلاڻي گهٽيءَ مان لنگهي هت پهتو آهين جو انهيءَ گهٽيءَ ۾ گپ آهي ۽ تنهنجي جتي گپ سان ڀريل آهي. اتي سنڌن اڳواڻ حاجي ميوي لغاري چيو ته: ادا مڙس کي ويهڻ ۽ ساهه کڻڻ ڏيو ته پنهنجيون خبرون ٻڌائي.

مون ويهندي چيو ته: اوهان جيڪي ڳالهيون چيون سي سڀ سورهن آنا سچيون! پر اوهان پنهنجي به ته سڃاڻپ ڪرايو ۽ ڪا پنهنجي علم جي خبر ٻڌايو.

تڏهن سيني حاجي ميوي ڏي هٿ کڻي چيو ته: هو اسان جو استاد آهي. هاڻي رمل ڪونه ٿو هڻي پر جڏهن ٿي هنيائين تڏهن مئن جيئرن جون خبرون ڏنائين ۽ قبرن ۾ به سچن ڪوڙن کي سڃاتائين. هي سليمان عالماڻي آهي جيڪو رمل جي زور تي، چور جي ڏاڙهيءَ وارا ڪڪ ته ڏسي ٿو پر چورايل ڊڳي جي پيچ جا وار به ڳڻي ٿو. هي حاجي گاجڻ آهي جنهن جو رمل ڪوتن قلعن مان ڏو پار پهچي ٿو. هي جان محمد جفري آهي جنهن جو جفر زمين جا ست ورق چيري به پوريل ڏن پڌرا ڪري ٿو. هو احمد لغاري آهي جنهن کي تلهار ڪان وٺي بدين تائين ڪا شيءِ ڳجهي ڪانهي. هو ٽنڊي آدم جو رانجهن فقير آهي جيڪو مارڪيٽ مٿان اڏامندڙ سرٽين مان هرهڪ جي خبر ڏيندو ته جڏهن هيٺ لامارو ڏيندي تڏهن ڪهڙي پوتي ڪٽندي. هو شادمان مهيري آهي جنهن جو رمل ڪوروواه ڪان وٺي ٻنوري جي اتر ۾ چوروواه تائين چَلي ٿو ۽ هر چرندڙ پَن ۽ سُرندڙ جيت کي ڏسي ٿو.

اِجان اها سڃاڻپ هلي رهي هئي جو هڪ مڙس اچي سلام واريو ۽ هي سڀ سندس آڏو اٿي بيٺا جو پنهنجي سِير ۾ صحيح ڪري ويا ته هي رَمل ۽ جَفر توڙي رِيميا ۽ سيميا جو استاد آهي. ڪيس پيرن تائين وڏو جامو، هيٺ وڏي گهيري

واري سلوار، مٿي تي مولهيو ۽ آڏو ٻٽ ٻڌل هئي: ڳچيءَ ۾ رنگارنگي ڳانا ۽ ڪچ ۾ ٻگري؛ هڪ هٿ ۾ ليڪن وارو ڪتاب ته ٻئي هٿ ۾ وڏن مڻڪن واري تسبيح! سيني هن مڙس کي وڏو مان ڏيئي ويهاريو. هو جنهن ڏانهن نظر ڪٽي پيو گهوري ته ان جي اندر جا سڀ وهم ۽ وسوسا پيو پروڙي!

اتي حاجي ميوي ڳالهايو ته: هي سائين رمل جفر جو جهونو استاد آهي ۽ اڄ ورهين کان پوءِ وريو آهي: پر جي ويٺو ته ويٺو ۽ جي ويو ته ويو! ڏسٹو هجيوَ ته ڏسي وٺوس، پڇڻو هجي ته پڇي وٺوس!

بس پوءِ ته سيني ڳجهه ڳولڻ ۽ راز ڦولڻ وارا سوالن مٿان سوال پڇڻ شروع ڪيا جيڪي هن ماٺ واري مامر ۾ ٻڌا. پوءِ ڳالهه ڪٽي ڳالهائين ۽ چيائين ته: هڪ ڪَنا تي ٻڌو ۽ پنهنجن رَمل جَفر جي رازن ۽ مانَ مَرتبن کي سڃاڻو: اسين نه نقُلي، نه ڳپلي، نه اَملي آهيون پر وڏي راز وارا رَملي آهيون: نه اسين موالي آهيون جو اَمل رَس کان سواءِ اسان جي نه سَري: اسين رَمل جي رس ۾ آهيون جنهن سان ٻڌل شيءِ تري تي ۽ وچايل وٽ وري تي. بيشڪ رَمل جي معنيٰ 'وارِي' آهي، پر اڄ اسان جي سارِي آهي. بيشڪ 'رَمل' ليڪن ڪڍڻ سان واريءَ جي وڇاڻي تي جائو، ۽ وهمن وسوسن جي خوراڪ کائي وڏو ٿيو، پر اڄ اسين زائچن ۽ خاڪن جي سَير ۾ آهيون. غيبات جون خبرون اسان کان سواءِ پيو ڪير ڏئي! اڳ- ڪٿيون اسان کان سواءِ پيو ڪير ڪري!

پر ڏسان ٿو ته اصل رملي سنڌ مان ويا ۽ نوان نقلي آيا جن نڳيءَ جي ٺاهه وارا خاڪا ٺاهيا ۽ ماٿو مُنجهايا. اڄ آءٌ اوهان کي رمل جا راز ٿو ٻڌايان ۽ سَير وارا سڀ وَروَڪڙ ٿو سمجهايان. هڪ ڪَنا تي ٻڌو ته:

١- قرُعو، ڍارو ۽ ڪتاب رَملي جا يار مددگار آهن، ۽ زائچا خاڪا سندس هَڪيا تَڪيا هٿيار آهن.

٢- سچو رملي سَير ڪندو ۽ سير ۾ ڳالهه ڳوليندو.

٣- خاڪو ۽ زائچو رمل جو گهر آهي جنهن جي هر صورت پنهنجو برج ۽ ستارو رکي ٿي.

٤- سڄاڻ رملي ڍارو هٽي، قُرعا ٽپاسي، بُرجن ۽ خانن وارو زائچو ڪڍندو ۽ خاڪو جوڙيندو.

٥- هو برُج ۽ ستاري کي ڏيان ۾ رکي سير ڪندو ۽ صورت حال بيان ڪندو.
٦- رملي موالي هوندو ته به پنهنجن جهوتن جي جهنگ ۾ سير ڪندو.
٧- پر رمل رڳو ليڪن ۽ لڪيرن سان ناهي، پر خيال جي ٽپي ۾ آهي ۽ پورُن متي پورُن ۾ آهي.
٨- سچاڻ رملي، حاجتمند جي منهن مهانڊي مان پنهنجي سير لاءِ نيون واٽون ڳوليندو.
٩- سچو رملي اهو آهي جيڪو هر وقت راز ۽ اغماز ۾ رهي ٿو.

اهي نَوَ نشانيون رمل جون باقي ڏارا ڪين ڏريو
دم دلاسن پنهنجن سان سڀ کي خوش ڪريو.

ائين چئي پنهنجي مولهيي وارِي ٻُٽ جو ور ڪوليائين ته سچاتوسون ته هيءَ ته ساڳيو راضي خان لاشاري!!

گول لاٽون، چورس چگهه

(جاحظ جي ياد ۾)

عَمرو بن بَحر، 'جاحِظ' جي عُرُف عام سان مشهور آهي. هو بغداد ۾ رهيو، ۽ اڄ کان ساڍا يارنهن سؤ سال کن اڳ سنه ٢٥٥ھ ۾ وفات ڪيائين. جاحظ عربي جي علم ادب جي عمارت جو باني مباني هو. نثر نويسي ۾ بيان، بديع ۽ معاني جو بادشاهه هو. شعر جي پرک پروڙ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. علم ادب جي دائري کان ٻاهر 'علم ڪلام' جو به ماهر هو. انسان ذات سان لڳاءُ هئس. انسان جي علم ۽ عظمت کي ساراهيائين، ۽ رنگ ۽ نسل جي نفرتن ۽ حقارتن خلاف قلم کنيائين. هو ان وقت بغداد ۾ رهندڙ سنڌين جي ذهانت، هنر ۽ حرفت جو قائل هو. جاندارن متعلق پڻ سندس معلومات نهايت وسيع هئا، ۽ انهي موضوع تي سندس لکيل 'ڪتاب الحيوان' دنيا ۾ پهرين قابل قدر تصنيف آهي. جاحظ جي معلومات جو دائرو اهڙو به وسيع هو. جِن ۽ بشر، جيت ۽ جانور، پکي پکڻ، وڻ ٽڻ، ذاتيون قبيلا، حسب نسب، ملڪ ماڳ- مطلب ته جنهن به موضوع تي قلم کنيائين ته ان جي پوري پيرائيتي خبر ڏنائين.

ٻِرِ هڪ طرف جاحظ جيڪڏهن علم جا درياءَ وهائي ڇڏيا ته ٻئي طرف سندس وقت ۾ احمقن به پنهنجي علم ۽ عقل جي ڏيوالي جا پڙها پئي ڏنا. ائين پئي ڀانيائيون ته علم ۽ عقل کين ئي ورثي ۾ مليو، باقي ٻين کي ڪا خبر ڪانه هئي؛ سندن ڄاڻ توري ۽ دعوي وڏي هئي؛ اونداهي کي روشني پئي سڏيائون ته ڏينهن کي رات ٿي ڪوٺيائون. جاحظ بالآخر اهڙن احمقن ڏانهن پڻ ڌيان ڏنو ۽ سندن شان ۾ "چورس ۽ گولائي" جي عنوان سان هڪ رسالو لکيو (٢)، جنهن جي پڙهڻ سان تصديق ٿئي ٿي ته:

> علم ري عقل جي ڏُرَ مَر دعوي ڪَن

جاحظ جي انهي رسالي جي ياد ۾ راقم هي رسالو لکيو آهي، ڇاڪاڻ جو هن دور ۾ پڻ دانائي جي دعويدارن جو غلغلو آهي. مضمون جي سٽاءُ ۾ جيتوڻيڪ جاحظ وارو انگ اختيار ڪيو ويو آهي، مگر موضوع جي قالب ۾ پنهنجي

مقامي ماحول جو رنگ پريو ويو آهي. جيئن هن ڪان اڳ هو، تيئن هن دور ۾ پڻ:

'عالم اَئون ساڻ، پريو تو پير ڪري'

سيڪو پانئي ٿو ته جيڪي آهيان آئون آهيان، مون ڪان وڌيڪ ٻيو ڪير!
جيڪي آئون چوان ٿو سو ئي صحيح آهي، ٻئي کي خبر ڪهڙي، ۽ ٻيو جاڻي سو ڪير!
ٻيا سڀ ماسا تولا آهن، ۽ فقط آئون ئي سيرجو سوا سير!
جڏهن 'آءُ' ڳالهايان ته ٻيا سڀ مونکي ٻڌن، ٻيو ڳالهائي سو ٿئي ڪير!

پنهنجي وقت ۾ اسان ڏٺو ته هر اڌ پڙهيي پاڻ کي عقل جو وير ڪري پئي جاتو: ڪنهن به ائين ڪون پانيو ته ڪو آءُ نٿو جاڻان ۽ ٻئي کان پڇان، يا منهنجي جاڻ محدود آهي ۽ ڪنهن ٻئي کان سکان! اسان پنهنجي ذاتي تجربي مان اهو پرايو ته پيچڻ ڪان سواءِ پروڙڻ مشڪل آهي. انهي ڪري اسان عالمن آڏو ته هميشه سر جهڪايو، پر ٻهراڙي جي ڳوٺاڻن سان ڪچهريون ڪندي پڻ محسوس ڪيو ته هو جيتوڻيڪ اڻ پڙهيا آهن ته به اڻ جاڻ ناهن، ۽ غريب آهن ته به گڻ وارا آهن. اسان چاهيو ته ڪائنن سکون ۽ پرايون، پر اها سَکٽي سڌ تڏهن پوري ٿي جڏهن اسانجي من مڃيو ته جيڪي هو جاڻن ٿا سو اسين نٿا جاڻون. جڏهن اسان پاڻ کي اڻجاڻ ڪري جاتو، تڏهن انهن سگهڙن ڪان ڪجهه پرايو.

پر اسانجو هڪ دوست آهي جيڪو پنهنجي علم جو ايترو ته قائل آهي جو عالمن کي به جاهل ڪري پانئي. 'آئون' جو وظيفو ڪمايل اٿس، باقي 'تون' ۽ 'هو' جاڻي ئي ڪونه. جي ڪجهه چئوس ته چڙي، جي ڪجهه وهجايوس ته وڙهي. سندس زود رنج طبع ڪان لاچار ٿي، ساٿس مُنهان مُنهن ڳالهائڻ بدران لکت ۾ مخاطب ٿيا آهيون. ڪيس پنهنجي سونهن ۽ عقل تي پڻ ناز آهي، ۽ اسان به ڪيس دل کولي داد ڏنو آهي. اسان سندس سونهن ۽ صورت کي ڪماحقون ساراهيو آهي، ۽ پڻ سندس علم ۽ عقل کي جيئن جو تيئن وائکاٽيو آهي. البت ان سان گڏوگڏ ڪيس ريجهائي پرپائي، ويهي ڪائنس کي سولڙا سوال پڇيا آهن ته من ڪيس محسوس ٿئي ته علم وسيع آهي ۽ سندس جاڻ محدود! من ائين سوچي ۽ سمجهي ته هن جڳ ۾ رڳو 'آءُ' ۽ 'مان' ڪونه آهيان، پر 'مان' ڪان ٻاهر ڪجهه ٻيو به آهي. جيڪڏهن ايترو سمجهيائين ته پوءِ چڻ اسانجو هي قلمي ڪشالو سجايو ٿيو ۽ پورهيو صاب پيو!

گول لاٽون چورس چڳهه

چون ٿا ته هاڻي ڪاٽي سندس ڏاڏو بزرگوار مستطيل هو ۽ سندس والد ماجد چؤڪنبو چؤراس: پر جيئي شال پاڻ پنهنجي سر گول مول آهي، جنهنڪري شان ۽ شبيهه توڙي لڪٽين آرِيڪٽين پنهنجن وڏن سان نٿو پڇي. البت خودي ۽ خوداعتمادي جي ڪيس ڏهوٽي ڏات مليل آهي، جنهن ڪري نڪو سونهن صورت ۾ ڪنهن کي پنهنجو مٽ سمجهي ته نڪو علم ۽ عقل ۾ ڪنهن کي پاڻ کان وڌ ڄاڻي. بلڪل پورو يقين اٿس ته پاڻ ئي عقل ڪُل آهي، باقي ٻي سڄي مخلوق جُز ۾ آهي. انهي ڪري ئي هو هر مسئلي ۾ پنهنجي راءِ کي ٻين کان بالاتر ڄاڻي ٿو، بلڪ انهيءَ کي قطعي ۽ آخري سمجهي ٿو. ڪيس ٻين جي راءِ سان نه فقط اختلاف آهي، پر ٻين جي راءِ تي هر وقت اعتراض آهي.

سندس چوڻ آهي ته: 'شمس العلماءِ' يعني 'عالمن جا سج' گهٽائي ٿيا، پر اها منزل ڪا ايڏي وڏي ڪانهي. ڪنهن سڄڻ پڇيس ته : پر تون ته هن پوتر ڌرتي جو سج آهين! جواب ڏنائين ته : 'پُليو آهين'، چئو ته : 'سڄي نظام شمسي جو محور ۽ مرڪز آهين!' ڪيس انهي مسئلي سان ماڳهين دلچسپي ڪانهي ته ڪو سج هڪ جاءِ تي بيٺو آهي يا هلي پيو، يا ز ين پنهنجي چوڌاري ڦري ٿي يا سج جي چوڌاري گهمي ٿي: ڇاڪاڻ جو هو پاڻ کي نه فقط نظام شمسي جو پر ڪُل ڪائنات جو ڪِلو سمجهي ٿو. ڪيس يقين آهي ته جيڪڏهن زمين ڦري ٿي ته به سندس چوڌاري ڦري ٿي ۽ جيڪڏهن سج هلي ٿو ته به سندس چوڌاري طواف ڪري ٿو.

الله ڏينهن ڏئيس، اڪيون نراڙ ۾ اٿس ۽ پنهنجن اوچن خيالن سان گڏ نظر به آسمان ۾ اٿس. هيٺ ڏسي ئي ڪونه، ڇو جو پاڻ مٿي آهي. هو فقط 'پاڻ جهڙن' پنهنجن ساٿين کي ئي مڃي ٿو، باقي جي ڪو عام سگهڙن جهڙوڪ ڪتين، ڪورين، موچين، ڪنيارن ۽ مڱڻهارن جي سگهڙپائي کي ساراهي ٿو، تنهن کي تڇ ڪري ڄاڻي ٿو.

اسان واندڪائي ۾ وٽس ويندا آهيون ۽ وندر خاطر سندس ٻول ٻڌندا آهيون. پاڻ به اسان سان انهي ڪري ٺهندو آهي، جو رڳو پاڻ ڳالهائيندو آهي ۽ اسين چپ

ڪري ويهي سڻندا آهيون. اسان ماٺ تي انهي ڪري مجبور هوندا آهيون، جو سندس آڏو ڳالهائڻ جي ڳلي ڪانهي. هو به اسانکي پنهنجي قدردانن ۾ تڏهن ڳڻي ٿو جڏهن اسين رڳو ڪيس ٻڌون ئي ٻڌون، پر ڪڇون ڪين.

هڪ پيري ساڻس اسانجي اڪيلي سر ملاقات ٿي: پاڻ ڏاڍو خوش هو ۽ اسانجي به وڏي خوش ڪينڪار پليڪار ڪيائين. جيئن ئي زبان مبارڪ کوليائين ته آءُ به هڪ ڪَنو ٿي ڪيس ٻڌڻ ويٺس. تڏو ساهه کڻي چيائين ته:

"ويا سي وينجهار، هيرو لال ونڊين جي!' آءُ ڏسان ٿو ته مونکان پوءِ سڪڻي سڃ آهي، چاڪاڻ جو علم ۽ عقل واري ڳالهه ڪي ڪو سمجهڻ وارو ئي ڪونهي! مون مئي کان پوءِ 'مورڪ' گهڻا هوندا، پر 'مورخ' ڪٿان ايندا! ٻوليون ڪندا، پر ٻولي کي ڪير سمجهندا! اوهان کي وري وري پئي ذهين نشين ڪرايو اٿم ته تاريخ جي مطالعي جو بنياد مون وڌو ۽ مون جيڪي ڪارناما ڪيا تن جو پوين جي يادگيري لاءِ رڪارڊ رکڻ ضروري آهي. تون اڄ کي به چار ٻيون ڳالهيون به ٻڌي ڇڏ. اهي هي ته! جيڪي چون ٿا ته 'سنڌ' مان 'هند' نڪتو آهي، سي يونانين،ايرانين ۽ عربن جا طرفدار آهن ۽ سنڌ ۽ هند جي وچ ۾ نفاق وجهڻ چاهين ٿا. مونکي پڪي خبر آهي ته نه'سنڌ' هند مان نڪتو آهي ۽ نه وري 'هند' 'سنڌ' مان. حقيقت ۾ اهي ٻئي ڀائر هئا ۽ وچان ئي ڪنهن ٻئي جي پٽيان پيدا ٿيا. ٻيو ته ڀائي موهن مل جنهن 'موهن جو دڙو' ٻڌايو، سو منهنجو جُوٽڻ جو يار هو. جڏهن ڏن گهڻو ٿيس، تڏهن مون ئي ڪيس صلاح ڏني هئي ته پنهنجي يادگار طور هڪ شاندار شهر ٻڌائي، ۽ پوءِ اهو شهر ٻڌايائين جيڪو سندس نالي پويان 'موهن مل جو شهر' سڏجڻ لڳو. افسوس جو هاڻي هن کي 'موئن جو دڙو' سڏيو وڃي ٿو. پر سنڌ جي تاريخ جي خلاف هڪ ٻي سازش به شروع ٿي آهي، جو ڪي صاحب ڄاڻي واڻي هن شاهي شهر کي 'دراوڙن جي دور جو شهر' ۽ ان تهذيب کي 'دراوڙي دور جي سيپتا' سڏي رهيا آهن. اهي ايترو به نٿا سمجهن ته نڪو ڀائي موهن مل دراوڙي نسل جو هو ته نڪو سندس نالو 'موهن' دراوڙي لغت جو لفظ آهي.

" ٻيو ته منهنجن ڪن ٿورن سڄڻن کي اها سڌ آهي ته جڏهن سڪندر باشاهه سنڌ ۾ پير پاتو هو ته مون ئي سنڌين کي سندس خلاف بغاوت ڪرڻ تي ڀڙڪايو

هو. خليفي مامون کي مون ئي مشورو ڏنو هو ته بغداد ۾ 'بيت الحڪمت' جي نالي سان هڪ تحقيقي ادارو قائم ڪري. چام ندي کي مون ئي صلاح ڏني هئي ته دريا خان کي پنهنجو وڏو وزير ۽ سپه سالار مقرر ڪري. مرزا عيسيٰ ترخان اڄان حيدرآباد دکن ۾ هو جو مون ڪيس لکي موڪليو هو ته مرڻ کان اڳ هو پنهنجي جيئري ئي مڪلي تي مقبرو تعمير ڪرائي. ميان غلام شاهه جڏهن پنهنجي قلعي ۽ تختگاهه لاءِ جايون پئي ڳوليون، تڏهن مون ئي ڪيس سمجهايو هو ته موجوده حيدرآباد وارو ماڳ نهايت ئي موزون ٿيندو. مير صوبدار خان به مون سان ئي پنهنجو حال ونڊيو هو ۽ مون ئي ڪيس سمجهايو هو ته پنهنجن مان ڪجهه ڪونه ورندو: فائدو انهي ۾ ئي آهي ته انگريزن جي خيرخواهي ڪجي ۽ انعام حاصل ڪجي."

سندس اهي ٻول ٻڌي ڪيس چيم ته: شال ڏينهون ڏينهن تهنجي عقل ۾ اضافو ٿئي، جيئن منجهندڙن کي گهٽو نه منجهائين! بيشڪ، تاريخ جو ڄاڻو تو جهڙو وري ڪو ورلي پيدا ٿئي. سنڌ جي تاريخ بابت تنهنجيون ڪيل وضاحتون مونکي ياد آهن جو تو چيو هو ته: "عرب جيتوڻيڪ سنڌ ۾ گهر ڪري ويٺا ۽ سنڌ کي پنهنجو ڪيائون پر تنهن هوندي به اهي ڌاريا ليکبا. ٻئي طرف چچ برهمڻ جيتوڻيڪ ٻاهران آيو ۽ سنڌ جي سمي بادشاهه جو تختو اونڌو ڪيائين ته به نڪي ڪيس ڌاريو چئبو ۽ نڪو وري ائين چئبو ته سنڌ جي حڪومت غصب ڪيائين، ڇاڪاڻ جو هو ڏاهر جو پيءُ هو." تو ائين به فرمايو هو ته: "ڏاهر کانپوءِ واري سنڌ جي تاريخ کي آءُ تاريخ ئي نٿو سمجهان، ڇاڪاڻ جو جيڪي ڪم پوئين پڇاڙي انگريزن اچي ڪيا سي ڪانئن اڳ ۾ ڏاهر کانپوءِ ڪنهن نه ڪيا."

ان ڪانسواءِ مونکي تنهنجا ٻيا زوردار دليل پڻ ياد آهن جو تو چيو هو ته: عرب ٻاهران ڇو آيا، اندران ڇو نه پيدا ٿيا؟ سومرن سنڌ سان کهڙي چڱائي ڪئي! دودو ۽ چنيسر ڇو پاڻ ۾ وڙهيا ۽ ٻاهران علاودين بادشاهه کي ڇو آندائون؟ سمن جي ڄام جوڻي، سلطان فيروز شاهه جو طرف وٺي پنهنجي ڀاءُ ۽ ڀائيٽي تماچي کي قيد ڪرايو! ان کانپوءِ انڙ ۽ جوڻي جي اولاد هڪ سؤ سال تائين هڪ ٻئي کي سک سان ويهڻ ڪونه ڏنو! ڄام ندو مدينا ماڇاڻي سان ڇو پرڻيو ۽

پيروز ڇو ڇائو، جنهن ارغونن کي منٿون ڪري گهرايو ۽ درياخان کي مارايو؟ ارغون ۽ ترخان ٻئي ٻاهران آيا ۽ ڌاريا هئا، انهي ڪري سنڌ جي سڄٽپائي انهي ۾ آهي جو سنڌن مڪلي وارن مقبرن کي ڀرائي ڇڏجي. مغل ته بلڪل ئي ڌاريا هئا جن دهلي ۾ ويهي سنڌ تي حڪومت ڪئي. حڪمران عباسي ڪلهوڙا ديري غازي خان طرف جا سرائي هئا ۽ سنڌن ٻولي به سرائڪي هئي، سو انهن کي ڪيئن توسنڌي سڏي سگهجي! هنن ته پاڻ فقيري جو ڦند ڪري غريب سنڌين کي ڄن ٻڃايا، ۽ سازشون ڪري سڄڻ مارايا! مير ٽالپر پاڻ سنڌ ۾ ڇاوا ته ڇا تي پيو، سنڌن وڏا ته ڀرحال سِري مان آيا!“

ڪيس چيم ته: شال دانائي ۾ دنگ ڪرين ۽ تاريخ جابخيا اڌوڙين! اهي تنهنجون وضاحتون ته سونن اکرن ۾ لکڻ جهڙيون آهن، پر پوءِ بچندا وچي اهي اکر: باقي سنڌ جي سڄي تاريخ تي پاڻي ڦري ويندو! پيو ته تون ٻين ڌارين کي ڌڪارين ٿو، پر برهمڻن ۽ انگريزن کي ساراهين ٿو. سنڌ جي انهن ٻنهي خيرخواهن سان جيڪو تنهنجو قرب آهي تنهجي به اسانکي ڪل نٿي پوي!

وڏي ڳالهه ته محب وطن هجڻ جي به هام هڻين ٿو، جو ننڊ ۾ به پيو ’سنڌ‘ ’سنڌ‘ ڪندو آهين: البت سڄاڳ ٿيڻ ڪانپوءِ ’آئون‘ ’آئون‘ ڪري اٿندو آهين. پر آفرين هجي تنهنجي تاريخ داني تي ۽ ان گوهر افشاني تي! تنهنجو اهو به ارشاد آهي ته: ’پاڻي نائون مل جو سنڌ تي وڏو احسان آهي، جو انگريزن لاءِ سنڌ وٺڻ آسان ڪيائين ۽ سنڌ کي غلامي کان آزاد ڪرايائين.‘ هڪ پيري تو پنهنجي خواب جي به ڳالهه ٻڌائي هئي ۽ مونکي ويهي سمجهايو هو ته: ”آئون انگريزن جا ڳڻ انهي ڪري ٿو ڳايان جو هنن ئي هوش محمد جهڙي سورهيه جو قدر ڪيو.“ تو چيو ته: ”نيپيئر صاحب پاڻ پنهنجي سر مون سان خواب ۾ ملاقات ڪئي ۽ پنهنجي اڃي چمڙي جو قسم کڻي چيائين ته: ’مونکي هوشو جي مارڻ تي ڏاڍو ڏک ٿيو!

منهنجي نڙي سڪي وئي پر پاڻي ڪونه پيتم ۽ پهريائين هوشو جي لاش کي تڙ ڏياريم ۽ ڪفن ڍڪايم: پوءِ پنهنجن آفيسرن کي سڏايم ۽ پاڻ ڪلهو ڏيئي جنازو کڻايم ۽ سڄو ڏينهن پيرين پنڌ ڪري اچي حيدآباد جي قلعي اندر پورايم. اهو انهي ڪري، جو قلعو اسانجي قبضي ۾ هو ۽ اسين هوشو جي قبر

جي حفاظت ڪري ٿي سگهياسون، جنگ جي ميدان ۾ سندس لاش ڪي ڇڏيون ها تہ سنڌي سندس ڪهڙو قدر ڪن ها!"

جڏهن ڪان وٺي نيپيئر صاحب اها راز جي ڳالهہ توسان ڪئي تڏهن کان وٺي تون قسم ڪٽي چوين ٿو تہ: "دو-آبي جي جنگ واري ميدان ۾ جيڪا هوش محمد جي قبر آهي، سا ڪنهن ٻئي جي آهي: خواه مخواه مير علي مراد خان ميرپور واري انهيءَ قبر ۾ پٽر جي ڪنهڙي سان ٻڌايو ۽ وٺي هُلايو تہ اها هوش محمد جي قبر آهي. تنڊي ٺوڙهي ۾ رهندڙ هوش محمد جو پنهنجو اولاد بہ پليل آهي، جو اهي جنگ جي ميدان واري قبر کي پنهنجي ڏاڏي هوش محمد جي قبر سمجهن ٿا. مون کي نيپئر صاحب جي ڳالهہ تي پورو يقين آهي، ڇاڪاڻ جو هو مڙس ڪوڙ ڳالهائڻ جهڙو ڪونہ هو!"

پوءِ منهن ۾ گهُنڊي وجهي چيائين تہ: "اسان وقت بوقت توسان گهٽيون ئي ڪي ڪم جون ڳالهيون پئي ڪيون آهن، جن سيني ۾ حڪمت ۽ دانائي پريل آهي، پر نہ معلوم تو ڪيتريون ياد رکيون آهن. هاڻي تاريخ کي ڇڏ ۽ ٻيون ڪي ڳالهيون پڇ تہ تنهنجا سيئي شڪ لاهيان ۽ تو کي سنئين گس لايان."

تڏهن ڪيس چيم تہ: 'شال سُهري پير تنهنجون سڀ سٽايون ڪري! تو بيشڪ مون کي ٻي- مُلهيون ڳالهيون پئي ٻڌايون آهن، پر آءُ تنهنجي حڪمت ۽ دانائيءَ جي ڪن ٻولن ۾ ماڳهن منجهي پيو آهيان. وڏي عرصي کان وٺي پئي سوچيم تہ تنهنجن باريڪ بيانن جي وڌيڪ وضاحت لاءِ تو کي تڪليف ڏيان، ۽ پڻ ٻيون ننڍڙيون سنهڙيون ڳالهيون جيڪي آءُ نٿو سمجهان سي تو کان پڇان، پر هٻڪيس پئي تہ متان تون ائين ڀانئين تہ ڪجهہ سکڻ بدران سامهان سوال پڇڻ لڳو آهي. سچ تہ ڪيترائي سوال سانديي رکيا اٿم، پر تو کان پڇڻ جي جرئت نہ ٿي اٿم.' تڏهن مهربان ٿي چيائين تہ: "اڄ دل کولي پڇ ۽ جيڪي پڇڻو هجيئي سو پُڇ، ڇو جو مون مُئي کان پوءِ اوهان جا مسئلا ڪير حل ڪندو! ماٺهو برابر مون کي 'پڏڻ خان' ٿا سڏينِ، پر مون کي سندن پرواهہ ڪانهي، ڇاڪاڻ جو منهنجا ڪارناما رات کان وڌيڪ روشن آهن! جي اتفاق سان آءُ مري بہ ويس، تہ بہ منهنجو ڳالهيون پيون ڳٽبيون ۽ ڳائبيون."

تڏهن ڪيس دلداري ڏيئي چيم تہ: 'شال تنهنجو ڪاڏو پيتو سجايو ٿئي ۽ جُڳن

جا جُڳ جيئين! آءٌ حيران آهيان ته تنهنجي ڏاهپ کي ڳايان، يا تنهنجي سمجهه کي ساراهيان! پر ماڻهو برابر ائين ٿا چون ته تنهنجي زبان تنهنجي جاڻ کان ڏگهي آهي ۽ تنهنجي ڏاهپ تنهنجي نيت تي سوار آهي، جو تون ڇوچڙي دڪائي، جهيڙو جاڳائي، پاڻ پري کان ويهي رنگ ڏسندو آهين، ۽ جهيڙي وقت هميشه هٽندڙن جي پٺ ۾ ۽ پڄندڙن جي اڳ ۾ هوندو آهين. ٻيو ته ماڻهو توتي اهو ميار به ٿا رکن ته تون ٿارڻ کان وڌيڪ ٻارڻ ۾ پيڙ آهين، ۽ ٺاهڻ کان وڌيڪ ڊاهڻ ۾ ڏڪڙ آهين. چون ٿا ته: تون مُنهن جي مِٺي ۽ اندر جي ڪاري ٽيڻ کي عيب نٿو ڀانئين، منافقي کي مصلحت ڪري ٿو ڄاڻين، ۽ سچ کي ڪوڙ ۽ ڪوڙ کي سچ ڪرڻ ۾ روحاني خوشي ٿو ماڻين. تنهنجي خيال ۾ هوسي، لُوسي ۽ حاسدي بدڪردار ناهن، پر ماڻهن خوامخواهه ڪٺي انهن کي بدنام ڪيو آهي. ماڻهو عام طور ائين ٿا چون ته تون تعمير بدران تخريب ڏي مائل آهين ۽ فساد جي جَڙ اُکيڙڻ بدران فتني جو ٻج ڇٽيندڙ آهين.'

مون ڀانيو ته مڙس ماٺ ۾ آهي سو پشيمان ٿيو آهي، پر حقيقت ۾ سندس ڪن تي جون ئي ڪانه سُري. مون ڏي ڏسي کلي چيائين ته: "اهڙن ابوجهن تي ڪير اعتبار ڪندو! ماڻهن جا وات ۽ گُندين جا لِيڙا پيا ڪلندا ۽ بند ٿيندا. پرپٺ جنهن کي جيئن وڻي تيئن چوي، پر جيڪو منهنجي منهن چڙهيو سو منهنجي پهرين چٽ سان چٽ ٿي ويندو. ممڙي جو ڇَٽيو بعضي وري اٿي، پر منهنجو ڇَٽيو ڪڏهن نه چڙهي. انهن مَت جي موڙهلن کي چئو ته منهنجن ڪمن بدران منهنجين ڪاميابين ڏي ڏسن."

تڏهن مون ڪيس چيو ته: تنهنجون ڪاميابيون ۽ ڪارناما ايڏا ته اوچا آهن، جو ويچارن زمين وارن جي ته اتي نظرئي نٿي رسي! پر شال اجان به ڏگهو ٿئين جو تنهنجي چوٽي آسمان سان گسي ۽ ڪيلاڙي قطب سان لڳي! ڀلا، تون اڄ اسان کي ڪَٽ نڪٽ جي خبر ڏي ۽ وِڇُون تيڙو جي سُڌ ڏي. پر پهريائين ٻڌاءِ ته آسمان ۾ مَسيت ڪهڙي جاءِ تي، ته ٻِتُو ڪوهه ڪٺي؟ ميچي ڪٺي ته گهٽو ڪٺي؟ هو جي 'مُنيون' ۽ 'وات' ٿا چون ۽ ٻيو جو 'ڪانءُ' ٿا ڪوٺين، سو ٻڌاءِ ته ڪانءُ مُنيءَ تي ويهي ٿو يا وات وٺي اڏامي ٿو؟ هي جو چون ٿا ته تارو اپريو آهي سو ڪهڙو تارو ۽ ڪهڙيءَ مند ۾ اپري ٿو؟ 'ايَٽ' ڪڏهن ۽ ڪٿان اُسري ٿو، ته 'لُڏو' ڪهڙيءَ

منڊ ۾ لڙي تو؟ پر پيتائي صاحب جو چيو آهي تہ:

"ڪَتينِ ڪَر مــــوڙيا، لُڏا ويا لَڙي."

سو سمجهاءِ تہ ڪَتيون ڪيئن ٽيون ڪر موڙين، تہ لُڏا ڪڏهن ٽا لڙن؟

اڄ تنهنجون پڌايل ڪي پيون ڳالهيون بہ توکي ياد ڏياري ڪي وڏيڪ سوال تو پڇان تہ من تنهنجي جيئري توکان ڪجهہ سکي وٺان. سو سدا جيئين ۽ شال جوانيون ماڻين! تون چوين تو تہ "آءٌ پکي پکيءَ جي ذات تو سڃاڻان ۽ پڻ سندن ٻوليون تو ڄاڻان. پيو تہ وڏي کوجنا ۽ تحقيق کان پوءِ مون هي ڳالهہ ڳولي ڪڍي آهي تہ ڪانءُ 'ڪان ڪان' ڪندو آهي ۽ ڪڪڙ 'تران تران' ڪندي آهي."

بيشڪ تنهنجي اها تحقيق قابل تعريف آهي، ڇاڪاڻ جو اڳ اها خبر ڪنهن ورلي کي هئي! پر ڏٽي شال توکي لقمان جي ڳجهہ جيتري ڄمار ڏئي! اسان کي اهو تہ ٻڌاءِ تہ تنگون کهڙي پکيءَ جون ڏکيون تہ پيچ کهڙي پکيءَ جو وڏو؟ ڪن کهڙي پکيءَ جا ڏٺا تہ ڏند کهڙي پکيءَ جا وڏا؟ ٻولي کهڙي پکيءَ جي مِٺي تہ ڳچي کهڙي پکيءَ جي ڏکي؟ هِل ۽ سِرڻ ۾ کهڙو فرق، تہ قوسي ۽ قَدي ۾ کهڙو ڦير؟ ڇيڇڙو ڪڏهن لنوي، تہ ڪٽڇي ڪڏهن ٻولي؟ ڳُرڙ- پَکُ وڏو کہ پَرڙ- پَينگ وڏو؟ ڳجهہ جون اکيون وڏيڪ ڇٽيون يا سندس نڪ وڏيڪ تيز، جو ڪوهن تان اڇي ٿي پوندي تي پري! پلا 'جَجُو' ۽ 'جُوهر' جي خبر ڏي جيڪي پتو پت تا اڏامن! يا اها ڳالهہ وهڃاءِ تہ: ٻوڙي کي "ٻوڙي" ڇو سڏيائون، وهيي کي 'وهيو' ڇو ڪونيائون ۽ 'ملان مُوسڙي' کي اهو نالو ڪيئن ڏنائون؟ ٻُڌاءِ تہ عُقاب ڪٽي رهي تہ هُماءِ ڪٽي لهي؟ پلا اها خبر ڏي تہ جڏهن نوح نبي جي ٻيڙي ٿي زمين تي لٿي، تڏهن ڪڪڙ کهڙو ڪم ڪيو تہ ميٽَر کهڙي مڙسي ڪئي؟

شال چمڪين ۽ چِٽو ٿئين جو آرسيءَ کي انٽو ڪرين! تون پنهنجي سونهن صورت کي واکاڻيندي چوندو آهين تہ: 'اکيون سهٽيون اُهي جيڪي وڏيون هجن'؛ انهيءَ ڪري ئي تنهنجو چوڻ آهي تہ 'اکيون ڇپ جون سهٽيون آهن، پر ماٺهو خواه مخواه ڪنهن کي ڇپ ڇٽي ٽا ڇٽرون ڪن ۽ ويچاري پکيءَ جو شان گهٽائن!' بيشڪ تون جماليات ۾ جامع ڪمالات آهين! حسن بابت تنهنجي اهڙي تيز تخيل کان متاثر ٿي، توکان ان جي حقيقت سمجهڻ گهرون ٽا تہ: سونهن

سانوَري رنگ ۾ آهي يا ڳـوري منهن ۾؟ وڏي اک ۾ آهي يا ننڍي وات ۾؟ سڌي نڪ ۾ آهي يا سنهي چَپ ۾؟ سنئين قد ۾ آهي يا ڏنگي تور ۾؟ نئين وهيءَ ۾ آهي يا پور جواني ۾! پيلا عشق جو راز سمجهاءِ ته: عشق اکين سان آهي يا دل سان؟ اول اکيون اٽڪن ٿيون، پوءِ دل لڳي ٿي، يا اول دل لڳي ٿي پوءِ اکيون اٽڪن ٿيون؟ تون پاڻ حسن کي دماغ سان پرکين ٿو يا دل سان تورين ٿو؟

وڏي عقل جا وير! تنهنجو چوڻ آهي ته: ”ليکي حساب ۾ جيڪا مهارت مون کي آهي، سا ٻئي ڪنهن کي ڪانهي، ڇو جو تن لکن ۽ ڇئن لکن ۾ جيڪو فرق آهي، سو به مون کي ئي معلوم آهي.“ پيلا جي ائين آهي ته پوءِ شال هڪ مان لک ٿيندين! ٻڌاءِ ته: 'سهسين' ۽ 'هزارين' ۾ ڪهڙو فرق؟ 'ڏيڍ لک' ڇا کي چـون؟ لک وڏو ڪه پُرچ؟ 'نيل' وڏي ڪه 'پَدم؟' 'اَنت' ڇاهي ۽ 'انت جو انت' ڇاهي؟ پيلا جي وڏي ليکي ۾ نه پئـون ۽ ننڍي کي ئي وٺون، ته پوءِ شال ڪَڻ مان مڻ ٿيندين! اسان کي سمجهاءِ ته: 'ڇپنو' ڇا، 'ٻَئونترو' ڇا؟ 'ساڍي سَٺ' گهٽي ٿي، ته 'ڏيڍڙو چوٿايو' ڪيترو ٿيو؟ 'ساڍ-چال' ڇا ته 'نوتيرهيو' ڇا؟ 'پنج- هٿيو' ڪنهن کي چون ته 'پنجاهيو' ڪنهن کي ڪوٺين؟ 'تيرهن تر' ڪهڙا ته 'تيرهن تيزيون' ڪهڙيون؟ 'گهڙي' ۾ 'پَل' گهٽا، ته 'پهر' ۾ گهڙيون ڪيتريون؟ پيلا ٻڌاءِ ته ماڻهوءَ جو قد وڏو ڪه پُرهيه؟ هٿ وڏو ڪه چاڙڪي؟ نَري وڏي ڪه ڪانو؟ 'ڳوڪُو' وڏو ڪه 'ٻاچُو؟'

هڪ ڀيري تو چيـو هو ته: 'ماڻهو ماڻهوءَ کي ته سڃاڻان، پر جانورن جي به جنس جنس جي مون کي خبر آهي.' ڏٺي شال تو کي مکين کان پناهه ڏئي ۽ مڇرن منگهٽن کان بچائي! ٻڌاءِ ته 'ڪُت' ڪٿي سِرجي 'جارو' ڪٿي جمي؟ 'جُوا' ڪيئن لڳن، 'ڪارڙا' ڪيئن سِرن؟ 'پهرات' ڇا، 'پوراف' ڇا؟ اٺ کي ٿوهو ڇو ٿيو، گهٽي کي دُنب ڇو ٿي؟ گڏهن جا ڪن ڇو وڏا آهن ۽ ڏاند جو پڇ ڇو ڊگهو آهي؟ خچر زورآور، يا 'اَستر' قداور؟ گهوڙا ڪيئن پيدا ٿيا ته مينهون ڪيئن ڪُنَ مان ڪِڪي نڪتيون؟ ڏاچي ڀيري ڀيري مڙي پر مينهن ڇو حيلي سان مڙي؟ اُٺ جو ڇپ ڪنهن چيريو، ڏاند سگَ تي ڏرتي ڪڏهن ڪنئي؟ پيلا ٻڌاءِ ته جنهن مڇي کي 'ڏاهي' ٿا چون سا سيني مڇين ۾ ڏاهي آهي، يا ٻي ڪا ڪانئس وڌيڪ سياڻي آهي؟ اهو صحيح آهي ڇا ته ٻلي شينهن جي ناني آهي،

۽ ٻڪوهه واڳون جي ڏاڏي؟ ڀلا ٻڌاءِ ته مڪ کي تنگون گهٽيون ته پنيوريءَ کي اڪيون گهٽيون؟ تنهنجو اهو به چوڻ آهي ته: 'نانگن بلائن جي جيڪا مون کي خبر آهي سا گوگي کي به ڪانه هئي!' شال ڏٽي توکي کڪ پن ڪان رکي، ۽ تنهنجي دشمنن جو پير لُنڊيءَ تي وجهي! مهرباني ڪري اهو راز ته کول ته بلائون کهڙيون آنا لاهين، ته کهڙيون ٻچا ڏين؟ اَرڙ ۽ اَڳهه جو ڏس ڏي، يا 'گَرَڙ' ۽ 'بُونقوڙ' جي خبر ڏي! ٻڌاءِ ته 'ڏومي' ڪٿي گهمي، 'ڏانگي' ڪٿي ويهي، 'ٻه-منهين' ڪٿي سمهي ته 'ٻمي' ڪٿي ڦيري؟ کَلڪان جو ٻڻ ڪٿي جي، ته سَڏائين ڪڏهن تي؟ پريو گاروڙي ڪٿي جو، ته اسمعيل جوڳي ڪڏهن ٿيو؟ 'جهاڙ' ڇا، 'جهپاڙ' ڇا؟ 'هدو' ڇا، 'واڇا' ڇا؟ اهو سمجهاء ته اِيسر مَهاديو ڪڏهن ٿيو، جنهن جي واڇا تي چَلي؟

تون چوين ٿو ته: 'جالينوس کي ڪهڙي خبر! مرضن ۽ عارضن جو پڇو ته مون کان پُڇو.' تنهنجي راءِ موجب، اڪ اُتي ڪانه تي پر ويهي ٿي، نس چڙهي ڪانه تي پر لهي ٿي. ڏٽي شال توکي تپ تئُ کان رکي ۽ تنهنجي سڪرات سولي ڪري! اسان کي به سولو ڪري سمجهاءِ ته: ڊرپ کي 'ڊرپ' ڇو چيائون، ۽ سُتي کي 'سُتي' ڇو سڏيائون؟ هُڙٻ ڇا، ته سَرت ڇا؟ ڪڪ ڇا، ته ڪتر ڇا؟ سَڳو ڇا ته سُڳي ڇا؟ ٻُڪي ڇا، ته ڦڪي ڇا؟ ساتر ڇا ته پِني ڇا؟ ڀلا چئو ته: چُڪ ڪيئن تي پوي، چِڪي ڪيئن تي لهي؟ سائي ڪيئن تي سِرجي، ته 'مائي' ڪيئن تي مڙي؟ اُپلسي ڇو تي اچي ۽ نيچ ڇو تي ڏجي؟

تون اهو به چوين ٿو ته غيبات تنهنجي قبضي ۾ آهي، ۽ تون نه رڳو جن ٿو پاڙهين پر پرين جا پاڇا به ٿو تارين. جي ائين آهي ته پوءِ شال وسوسن پيدا ڪرڻ ۾ وڏين ۽ جنن کي وڏيڪ ويجهو ٿين! اڄ سل ۽ سچي ڪر ته: 'علامتي' ڪيئن تي جاڳي، 'حساب' ڪيئن تو ٿئي؟ 'جاڳر' ڪيئن ٿا ڪن، ته 'پڙهيا' ڪيئن ٿا ڪين؟ سمجهاءِ ته 'هائو' ڇا، ته 'بائُو' ڇا؟ 'رات جي ماءُ' جو ڏس ڏي ۽ پڻ 'ڏينهن جي پيءُ' جو پتو ڏي! ٻڌاءِ ته راڪاس ڪٿي رهي، ۽ برڙ-باڪاس ڪٿي ويهي؟ ديو جي حقيقت کول ۽ جنن بابت ڪي ٻول! ڏائڻ جي معنيٰ سمجهاء، ۽ پريءَ جو پاڇو وهجاءِ!

شال پوين جا سِر ڏوٽين! ٻڌاءِ ته سَڪَر ديوَ ڪٿي جو، ته ڪلڪان ڪٿي جي؟ اُمَ

.الصبيان جنڙي جي خبر ڏي، ۽ وَيسان ڏائڻ جي سُڌ ڏي! ٻُڌاءِ ته اچڻ وارڻ وارا جِنّا جنبُورڙا ڪٿي رانديون ڪن، پَيُوت پوتڙا ڪٿي پُوڻن، ۽ ڪنڌ- وڍيا ڪُنواس ديوَ ڪٿي رهن؟ ڀلا، 'ڪَبيڪج' ڪير، جنهن جو پڙهيل پهريائين ٽا نالو لکن؟

ڀلا پنهنجي مخصوص مهارت ۽ ذاتي عادت جي آڌار تي چئو ته: 'پوتار' وڏو ڪ سندس 'اوُنتار' وڏو؟ 'سيت' وڏي ڪَ 'ٻتاڪ' وڏي؟ 'ڦوند' وڏي ڪِ 'ڦَوڪ' وڏي؟ 'توَدَ' وڏي ڪ 'تَدَر' وڏي؟ ڪُوڙ وڏو ڪ ٻهتان وڏو؟ مُنافقي ۾ ڪهڙي مصلحت ته ڳلا ۾ ڪهڙو گُنُ؟

شال ساجن سَوائي تو سان سهنج ڪري ۽ قلندر تنهنجا ڪم ڪري! ڪي روزمره جون سنهڙيون ننڍڙيون ڳالهيون سمجهاءِ ته: 'ٻوڙ' ڪي ''ٻوڙ' ڇو چيائون؟ ماني ڪي 'ماني' ڇو سڏيائون؟ وڏيري ڪي 'وڏيرو' ڇو ڪوٺيائون؟ احسان ڪي 'تورو' ڇو چيائون؟ ٻلي ڪي 'ڪيري' ڇو سڏيائون؟ وَيا ڪي 'ڪوهياري' ڇو ڪوٺيائون؟ شڪاري ڪي 'آهيڙي' ڇو چيائون ۽ ماري ڪي ''پاڙهيري' ڇو سڏيائون؟

پر اجهان ٻه جي تون دانائي جو دم ٿو هڻين ته شاعر وَريي ڳڊي جي سوال جو جواب ڏي ته:

ڪٿي سِيءَ سَپجي، ڪٿي وِهي واءُ
ڪيترا سير سموند ۾، ڪيترا پائي پاءُ؟

ڀلا اهو سمجهاءِ ته: واءُ ڇو ٿو لڳي، پاڻي ڇو ٿو وَهي؟ چنڊ ڇو ٿو ايري ته سج ڇو ٿو لهي؟

شال تنهنجا ڪَن وڏيڪ سَرلا ٿين جو منهنجون سڀ التجائون سڻن! شال تنهنجي دماغ جا تاڪ کلن جو سڀ سوال سمجهين ۽ صحيح جواب ڏين! شال تنهنجي زبان اجهان ٻه ڊگهي ٿئي جو تنهنجي سوچ ڪي اندران ٻهاري ٻاهر ڪڍي! آخر ۾ ڪي ٻه چار ڳالهيون ادبي ميدان جي مانجهين ۽ جنگ جي ميدان جي سورهين جون ٻه سمجهاءِ، ته جيئن ننڍو وڏو تنهنجي دانائي جا داستان ڳائي ۽ تنهنجي قابليت جون ڪهاڻيون ٻين ڪي ٻڌائي!

سو شال تنهنجي اڪري مطالعي ۾ اضافو ٿئي ۽ تنهنجي ادبي سؤدي بازي ۾

برڪت پوي! ٻڌاءِ تہ : نوري ڪنهن جي ڌيءَ تہ سورٺ ڪنهن جي ڄائي؟ ڪونئرو ڪٿان آئي ۽ ليلان ڪيڏانهن لڏي؟ سهجان ڪٿي سمائي ۽ سومل ڪنهن پڙهائي؟ سهڻي ڪٿي ٻڏي تہ سسئي ڪٿي پيني؟ مومل ڪڏهن ڪاڪ ويني ۽ ڪٿي ڏاگهہ چڙهي؟ پلا اهو وهجائي ڏي تہ: لاکو ڦلاڻي ڪڏهن ٿيو تہ هٺند ٽندياڻي ڪٿي رهيو؟ ٻُلو ٻداماڻي کهڙي ماڳ جو، تہ شينهڙو ڏماچاڻي کهڙي جوءَ جو؟ پنهون ڪي ’ڄام‘ چو سڏيائون تہ چنيسر کي ’داسڙو‘ چو ڪوٺيائون؟ ڪَلاچي جو ڪن ڪٿي هو ۽ موروڙي مڇ ڪٿي ماريو؟ سهڻي جو گهر ڪٿي هو تہ ميهار جو پاڻ ڪٿي هو؟ ڦل وڏو ڪٿي وڏيو، ۽ پوري سان ڪٿي گڏيو؟

شال ڏرتي تنهنجو ڳرو بار سهي! ماڻهو توتي ميار تا رکن تہ پويان ويهي ٿو فتنا جاڳائين،پر ٻاهر نڪري ميدان نٿو ملهائين. سو شال ميدان ۾ اچين، پر پڇين ۽ ٻچين جو پوين سان خبرون ڪرين! ٻڌاءِ تہ ’رڻ‘ ڇا، آرڻ ڇا، سانگيون ڇا، مصريون ڇا، ’تہ ڇل ڇا، ’ٿاڳ ڇا؟ ننگر کهڙي ماڳ تي وڙهيو، دودو ڪٿي ماريو؟ دولهہ دريا خان سان ڪنهن ڌوهہ ڪيو، تہ سورهيہ صبغت الله سان ڪنهن دغا ڪئي؟ چئو تہ چغل ڪڏهن ساماڻا ۽ سنڌ جا سورهيہ ڪيئن ماراڻا؟

مُندن جي موٽَ ۽ سِڪ وارن جون سارُوڻيون

سنڌ ۾ مُندن جي موٽ تي، سڪ وارن پنهنجا سڄڻ پٽي سارِيا آهن. مند پَرڄڻ تي، ٻاهر ويل اچڻ وارا ٿيندا هئا ۽ سڪندڙن کي سندن انتظار هوندو هو. مند جي موٽڻ تي سڪ وارن کي پنهنجن سڄڻن جون سارُوڻيون ٿيڻ هڪ فطري عمل هو. مينهن جي مند، سرءُ لڳڻ ۽ پوکن پچڻ جي مند، سياري جي مند، ۽ چيٽ ۾ وڻن ٻوٽن جي ڦُٽڻ ڦُلارجڻ واري مند- انهن چئني مندن ۾ پيار وارن کي پنهنجا پرين ياد پيا.

● ساوڻ جي مينهن ۾ سڄڻن کي سارڻ وارو سَمانُ، شاهه صاحب سر سارنگ ۾ سهڻو چٽيو آهي ته:

اڄ پڻ اتر پار ڏي ڪڪر ڪئي چوٽي
مُندائتي مينهن جِي ڪنوڻ نه ڪوٽي
آءُ لالڻ موٽي، گهورئا رُسڻ ڏينهڙا.

—

اڄ پڻ اتر پار ڏي ڪارا ڪڪر ڪيس
وڄون وسڻ آئيون ڪري لال لبيس
پرين جي پرديس، سي مونکي مينهن ميڙئا.

سنڌ ۾ ساوڻ جو مندائتو مينهن گهڻو ڪري اتر- اوڀر واري ڪُنڊ کان ايندو، انهيءَ ڪري 'اتر پار' جو اهڃاڻ جيڪو پوءِ سيني شاعرن پنهنجن بيتن ۾ آندو.

- سگهڙ سورينگ مُرگر (ڪلمتي) ويتل ديهه ٻوڙو ٽپو سکپور، تعلقو ميرپوساڪرو، ١٩ صدي جي وچ ڌاري ٿي گذريو. سندس بيت ته:

اڄ پڻ اتر پار ڏي ڪڪر ڪِي آ* ڪارِ
ويِلوُن وِڄون ولات تان واحد ڪٽي وارِ
مَنگهي جا مُرگرُ چئي توڪَ وِسي ڪرتار
سُڪا پَٽ سينگارِ، ساوا ڪر سورينگُ چئي.

ڪار معنيٰ ڪاراڻ، 'منگهي جا' يعني منگهي پير وارا پٽ پلسا (توڪ).

ــ سومار زنگياڻي ڪلمتي (تعلقو گهوڙاٻاري) ساوڻ جي مينهن جي واڌائي جو

بيت (مارئي جي زباني) چيو تہ:

اڄ پڻ اتر پار ڏي وڄون تيون وري
ڪنوٽين مونکي خوش ڪيو، چوڌاري ڇُري
پَٽ آءُ نہ پَرهيان، زوراور زرِي
ظلم جا زنگياٽي ڇٽي پوندا ڪوٽ ڪِري
ويڙهيچا وَري، اچي سار لهندم سومرا.

ـ سگهڙ مبارڪ پڻ مارئي جي زباني چيو تہ:

اڄ پڻ اتر پار ڏي ڪڪر ڪڍيائين
اوِئينگ اباڻي پار ڏي البت اوتيائين
ميهارن جو مبارڪ ڇٽي اچي ملڪ مَليائين
وطن وسايائين، ونهين ويڙهيچن جو.

اوئينگ معنيٰ اوهيرا (مينهن جا)، مَليائين معنيٰ پَريائين.

ـ اسحاق گڏو، تعلقو ميرپورساڪرو، ١٩ صدي ۾ ٿي گذريو.

اڄ پڻ اتر پار ڏي ڪيا مينهنِ ماندائا
ڀِري پيا پٽن تي، سانوان ساماٽا
ڏٿ چوندبيندي ڏيهہ ۾، ماٿهن ڪيا ماٽا
جي ڪَلرَ ڪُوماٽا، تن تي مورياگاهہ گڏبو چوي.

ـ محمد احسان شيخ ڪَڙياٽي، ويتل ميرپورساڪري ڪان ڏکڻ، ڳوٺ عيسو سوائي، ١٩-صدي جي پهرئين اڌ ۾ ٿي گذريو.

اڄ پڻ اتر پار ڏي ڪڪر تيا ڪارا
ڪنيو اچن ڪَتي جا پهنواريون پارا
هنيُون هِت نہ وندري تن ڏٽوليين ڌارا
منهنجو محمد احسان ڇٽي ڪري ارواح اوپارا
پهنوارين پارا، ڪو سچ ڪِ سنيهو آئيو!

ـ ڪنهن ٻئي شاعر چيو تہ:

اڄ پڻ اتر پار ڏي وِڄُن ڪئا وانڌا
تيليندیون ترن ۾، پوڙيندیون پانڌا

هوندم هيـــــڪـــــلندا، مـــــاروئڙا مليـــــر ۾.

-

اڄ پـــــڻ اتـــــر پـــــارڏي، ڌم ڪيائين ڌُڪـــو
ڇُريو ڇٽـني ڪُنڊين ڪان، هيـر ڪندو ڪَڙڪو
وسـيلو وَڙڪو، آهي منڌائتن مـيـنهن جـو.

سيپٽمبر ١٩٩٤ع ۾ ڇاڇري تعلقي جي سرحدي شهر 'ڏڙ دوس' ۾ سگهڙ سلطان دَرس سان رهاڻ ٿي. ميـنهن جو قدر ڏر ۾ آهي، جو برسات وقت پورهيي تي ٻاهر ويل ڏر وارا اَوس موٽندا. سلطان فـقير مارئي جي زباني ڇيل پنهنجي سڪ ۾ اڪير وارو هيٺيون بيت ٻڌايو:

عــمر اباڻي پار ڏي تـيـا ڪـڪـر ڪارونيـار
اُتـا مـيـنهن ملڪ تي، گـاهن ڪـيـا گلزار
سُـڪـا وڻ سـاوا تـيـا، بنجي باغ بـهـار
موليءِ ڪيَڙا مِهر سان ساٿيـهـ منجهـ سُڪار
ٻَهون تـيڙيون ٻاجهريون، ڪيون آگي اوتيان تار
مڱ منڌاڻا مڪٽـيـون، گـڏ تهين سـان گـوار
ٻيريون ڪيريون ٻانئريـون ٻِي ويڪر منجهـ ولهار
پـِرٽ پـوپـريئي پـٽن تي، تـوه ولين ڪيـا تار
لُڙ ۾ لاٽا تـــيـــا، چِـــڪن ۾ چـــوڏار
وري آئـي وطـن ۾ پـهـنـوار جـي پـار
ڇـيـڙ ڇـارين ڇاه مـان ٻڪـرين ڪي ٻڪـرار
ڪـيـر پيـن تـا خـوشيءَ مـان ڏونـٽـرا ڏڻ ڏنار
پاڻُر جي پٽـن ۾ جـهـانگي ڪن جـهـونـگار
تن ويـڙهيـچـن جي وجـود ۾ آ الف اُتـوئي پار
مُنهن ڏيـڪارئين محب جـو سُلطان کي سـتـار
دائم ڪَرائين دلبـــر جـــو دَرس کي ديـدار
مـــارو مَـــٽـــيـــادار، ڏيکارِيم ڏيهـ ڏٽي!

● سانوڻ ڪان مهينو پوءِ سَرءُ شروع ٿيندي، پر عام اصطلاح ته 'سَرءُ لڳندي'. ٻَدو

۾ اَسُو (سيپٽمبر ۾ اڌ آڪٽوبر) سرءِ جا مهينا آهن. ان وقت هاري هر ڏيندا، ٻني تاهيندا ۾ سرءُ جا فصل (سرهيہ، چانيو) ڪاهيندا؛ ڪتيءَ جون پوکون (جوئر، ٻاجهري، گوار، تر) پچنديون. لابارا لهنداءِ تيندا ڪانوَ اَلَ (پچا) اڏاريندا. سَرءِ جي سُکن ۾ به سِڪ وارن کي سڄڻ ياد آيا.

جمعو:

سَــرءِ سَڪيــرِي ســجــڻـــا، هـارين ٻڌا هر
پنج مُـنـيـون هـنِ پرينءَ جـون انهـن جي آڌرِ
ڪلمون قول پڙهي ڪري ڏي ڳنڍن سانِ ڳنڍَڪَر
لاڙي لنگهـائـجُ لاهہَ ڪـئـون ڇُـوني سـاڻ ڇَـپـر
جـاني يـار جـعـو چـوي مـوتن سـاڻ مِـهــر
تِين مـــيـــلا مـــر، مـــحـــبـت جـــا هـن منـد ۾

—

سَــرءِ سڪيــري ســجــڻـــا، ڪـانوَنِ اَلَ اُلـيل
جيـڪي وڇڙيا هـٺا ورهين جا سي هيـڪانڊا ٿيا هيل
پيلي توسـان پـيل، هوندس شـال حـضـور ۾

ٻنگو.

سَــرءِ سڪيــري سجــڻـا، جـهليـا پـيڻ پاپوڙا
هـارين هر هـٿ ڪيـــا، جـــال وَهـن جـــوڙا
ڏوڙن ڪـئـن ڏوڙا، تـيـا باري بخت ٻنگو چـوي.

—

ســرءِ سڪيــري ســجــڻـــا، رُت مــنـي راول
ڪـانون آڪـــيـــرن مـــئون اَڏاريا هـن اَلَ
پُور پـون پلپل، مـانـکي مـحـبـوبـن جـا

منو.

ســرءِ سڪيــري ســجــڻـــا ڪـو ڏيـڪـا ڪـانا
مل اچي منهنجـا پريـن ســجـڻ سَـمـانـا
طعنن جـا طعنا، مـان نـان لاهـہِ مـنـو چـ ـي.

-

سَرءِ سڪيري تو چوان، اڄ آيا جان ڪال
اڪ ڦري، هٿ ٺري، ايٽ اُلاٽي مال
ڪانگ لَنوي شال، آيا جاني جُوءِ ۾.

شاعر مٿي جي پهرين بيت ۾ 'سمانا' جون ٻه معنائون آهن ۽ ٻئي لڳن ٿيون ١. 'سَمن تي پورا'، وعده مطابق پوري وقت ۽ ماڳ تي ملڻ وارا (منهنجا سڄڻ!). ٢. وڏي چڱي مان وارا، ٻئي بيت ۾ مال يعني مالهه، چرحي جي مٿان ويڙهيل تندن جو پتو.

پر اي سياڻا! جاڻ ته سرءِ ۾ ڪانهَ ۽ سَرَ نسرندا ۽ پوڪن واري ساواڻ ۾ چتايون ٿينديون جو ڪانهن ۽ سَرن جي چوٽين ۾ اڇا سنگ نڪرندا، جن کي 'گنگ' چئبو.

سَرءِ لڳي، سَر موريا، ڪَديا گوش گنگن

سَرءِ جي مند پيدايش واري آهي جو هاري ڪڙمي جو ڪيل پورهيو ان ۾ صاب پوي ٿيو. فصل لهندا، جوئر، ٻاجهري پچندي، ۽ 'اَنُ' ٿيندو. چوندا ته "ان آهي ته ايمان آهي." اهڙي پياري مند ۾ پنهنجا پيارا ياد پوندا. هيٺئين بيت ۾ شاهه عبداللطيف اهي اهڃاڻ ڏنا آهن ته ڪيئن سڪ واري سَرءِ ۾ پنهنجي پياري وَر کي سنيالي ٿي چوي ۽ ٿي ته:

سَرَ لوهيڙا ڳيپيا، ڪُسَرَ نسِرِئا
تو ڪيئن وِسرِئا، ٻولا ڏينهن اچڻ جا!

يعني ته مند پرجي آئي آهي، سَرَ ۽ لوهيڙا ڳيجي ويا آهن ۽ ڪُسَرَ نسري ويا آهن، پر اي منهنجا ٻول تون ڪونه آئين! توکي هن مند ۾ اچڻ وارا ڏينهن شايد وِسري ويا!

هيءَ بيت، 'مند' جي پارن پَتن توڙي سِڪندڙ جي پنهنجي سڄڻ لاءِ ساروٽي واري نفسياتي ڪيفيت کي اُجاري ٿو. پر اي سياڻا! پهرئين سٽ ۾ جيڪي ٽي لفظ آهن يعني سَرَ، لوهيڙا ۽ ڪُسَر- تن کي سمجهه. لوهيڙو وڻ آهي، سَرَ ۽ ڪُسَرَ ٻوڙا آهن. لوهيڙو يا روهيڙو ٿر توڙي جبل ۾ ٿئي، ۽ بياباني ماحول ۾ نهايت سائو نظر ايندو. ان جا گل ويتر وڏيڪ سهٺا آهن. ڪاٺي نهايت مضبوط. اگ

ڪُوهن ڪٽڻ وقت 'ڇَڪَ' لوهيڙي جا ڪندا هئا. جئن ته هي وڻ تورو ٿئي ۽ ڪٽي ڪتي ٿئي، تنهن ڪري ان جي وڍڻ جي منع هئي. افسوس جو پاڪستاني دور ۾، سنڌ حڪومت جي ڪمزوري سبب، ساوا سهڻا گلن سان سينگاريل لوهيڙا جيڪي ٿر جبل جا گهوٽ آهن ۽ جن کي رنگين گُلن جا موڙ ٻڌل آهن سي بي واها ٿي پيا ويڃن! پر اي سجڻ! 'سَرَ' ۽ 'ڪُسَر' جي معنيٰ سمجهه جو اها ايتري سولي ناهي ۽ مونکي به گهڻي پڇاء ۽ جانچ بعد سمجهه ۾ آئي آهي. عام طرح چوندا ته سَرُ به قسم آهي، هڪ سچو سَرُ ۽ ٻيو ڪوڙو سَرُ جنهن کي ڪُسَرُ چئبو. پر شاهه صاحب جي هن بيت مان ظاهر آهي ته 'سَرُ' معنيٰ سچو سر: يعني 'سچي سر' کي چئبو ئي 'سَرُ': باقي 'ڪُسر' معنيٰ ڪوڙو سر. سَرءُ لڳندي (سرء جي مند پَربي) ته 'سَرَن' جي چوٽين ۾ ٻُڪِ پوندو (تولهه ٿيندي) باقي ڪُسَر نسري ويندا، يعني انهن جي ڪانن جي چوٽين ۾ اڇا گنگ' نڪري نروار ٿيندا. ائين جاڻ ته سَر ڍيري ۾ هوندو ته ڪُسر نسري بيهندو. سَر ۽ ڪُسر جي سڃاڻپ جا وڌيڪ اهڃاڻ ته 'سَر' (سچي سرَ) جو ڪانو سنهون، پن ويڪرو، قد ننڍو، ۽ گنگ اڇو: سَر ۾ 'ڪُتَ' توري ٿيندي. سرمان مُڃ جو سنهو سنو واڻ ۽ پڻ ٽُوئا ٺهن. 'ڪُسر' جو ڪانو ٿلهو، پن سنهو ڊگهو، قد وڏو، گنگ ڳاڙهيرو، ۽ هن ۾ ڪُتَ' گهٽي ٿئي. ڪُسر مان، ڳاڙهو ٿلهو واڻ ۽ مُوڙا ٺهن.

● سَر نسرئا ته سرءُ جي مند پوري ٿي. سرءُ جي پوري ٿيڻ تي سياري جي شروعات ٿيندي: اتر لڳندا ۽ سجڻ ياد پوندا. شاهه صاحب انهيءَ سِڪ جو اهڃاڻ ڏنو ته:

سـر نسـرئا پاند، اُتر لڳا آءُ پَرين!
مون تو ڪارڻ ڪانڌ، سهسين سُڪائون ڪيون.

ڪنهن سڪندڙ سهاڳڻ پنهنجي پياري ور کي 'سياري جو سيءُ' سڏيو (جيڪو جان ۾ سمائجي ٿو وڃي). چيائين ته:

آءُ آرهڙ جي وڄـــڻي،
تون سـيـــاري جـــو سيءُ.

سر سامونڊي جي بيت ۾ سهاڳڻ پنهنجي وڻجاري وَر کي سياري جي سيءُ ۾ ياد ڪيو ته:

اســـــان اڏارا، آٽي آوَنگِ چـــاڙهيــــا
مُنهن ڏيئي مـون آئيـا سـامـهـان سِيَـارا
اُيــرن سـيــڪــارا، پَـسـئـو وَرَ ٻين جـا.

پهرين سٽ ۾ 'آونگ' آهي، جيڪو اڄين ٻوليءَ جو ۽ خاص طرح هيئنين لاڙ ۽ ڪاري واري ٻولي جو لفظ آهي، جنهن جي معني ڇڪو يا اُچَٽُ جيڪو گهر جي ڇت هيٺان لٽڪيل هوندو هو، جنهن ۾ مڇي يا گوشت رکندا هئا ته وائڪو رهي. بيت ۾ صحيح لفظ 'آونگِ' (گ جي زير سان) آهي جنهن جي معني آونگ ۾ يا آونگ تي چاڙهيا، يعني مٿي چاڙهي رکيا. لفظ 'اڏارا' مان سمجهجي ٿو ته مراد 'مڇرا' (ننڍيون مڇيون) آهي، رسالي جي هڪ ٻئي بيت ۾ آهي ته:

• سياري جي پوري ٿيڻ تي 'چيٽ' ايندو جيڪو 'بهار' جي برابر آهي.چيٽ جي مند ۾ به گهڻن سڪ وارن پنهنجن سڄڻن کي سنياليو. جَتي شاعر چيو ته:

چــيــٽُ ڦُــٽــو، وڻ مــورِيَا، وَر يـا واهُـنـدا
پريـن جي پـرڏيهـــ ويا، سي اڄ صـــبح اُيـندا
دلبـر پنهنجي ديس ۾ شال هـمـيـشـــه هوندا
خــاطر تـن خــوش ٿـئي جي مــحبن لاءِ مــاندا
پريـنِ جي پاندا، شــاديون هونـديون شـهــر ۾.

('واهوندا' معنيٰ سياري جي پڄاڻي تي ڏکڻ- اولهه جون هوائون. 'خاطر' معني دل: 'پرين جي پاندا' معنيٰ پاند ڪان، طرفان، جتي پرين هوندا اتان.)

ـــ چـيـٽ ڦُـتـو وڻ مـورِيَا، واهـوندا ورن
سڪ جـن جي ســاهـ کي سي اڱڻ مـــانَ اچـن
جــانِب اچي جُــوءِ ۾ مـــون کي شــال ملن
ٿــا وتــيـــو مــون وجن، فــوجــدار فــراق جــا.

ـــ چـيـٽ ڦـتـو وڻ مـوريا، ٿـيـا واهـوندا واهـ
اگـــهي در الله جي هن عـــاجـــز سندي آهـ
ڏِسي دَرسـن دوس جـــو سَـرهو ٿـيـــو ســـاهـ
اچڻ ســـاڻ عــجـيـب جي ٿـيـــو آرامي ارواح

آهي جيءَ جُسي ۾ جاءِ، دلبر پنهنجي دوست جِي.
— چيٽ ڦٽو وڻ موريا، ڪِي واهوندن وراڻ
جَڙ منهنجي جيءَ کي، آهي سڄڻ ساڻ
خاوند ڪيو ڪِيئَن، ڏنو ڏاتَر ڏاڻ
اندر روح رهاڻ، مٿي تنهن محبوب جي.
— چيٽ ڦُٽو وڻ موريَا، ٻيرين جهليا ٻُورَ
باغين گل ٻهاريا، آمنَ ڪِيا انگور
سيڪنهن ساعت سُپرين مون کي پلپل پور
ڦوڙائي فراق جا آهن ساجن وڏا سُور
دِلشان ٿئين مَ دور، جانب منهنجي جيءَ جا.
— چيٽ ڦُٽو وڻ موريَا، ڪِي ڪانڊيرن قطار
دلبر گهُرجين ديس ۾ سرتين جا سينگار
وري آءُ وطن ۾، تيون هيڪاندا هيڪار
دم اوهان ڪان ڏار، ڏينهن قيامت پائنيان.
— چيٽ ڦٽو وڻ موريا، تي چوڏس چانڊوڪي
خاشا خُمَ شراب جا تي مَٽ ڪڍي موڪي
محبت منهنجي من ۾ تو پرين جا پوکي
سارهجي ويئي روح ۾ تِي اُڪوڙڻ اوکي
صاحب ڪر سوکي، تہ دلبر ڏسان ديس ۾.
— چيٽ ڦٽو وڻ موريَا، تي ساجن جي سنيال:
سڪ اوهان جي سپرين ههڙو ڪيم حال
اوهان جي اُڪِير جي مون کي ساعت ساعت سال
اٿئي پهر اکين ڪان جر وهي ٿو جال
سڄڻ ايندم شال، ويني وات نهاريان.
— چيٽ ڦٽو وڻ موريَا، ٿا ڦاروها ڦٽن
باغن ٻهاريون ڪيون ليما ٿا لٽڪن

'ناري' سندي پرتي، ککر تا ڪڙڪن
اندر ڦٽ فراق جا تا جانب لاءِ جنڪن
مونکي مانَ ملن، دلبر پنهنجي ديس ۾.
— حيت ڦٽو، وڻ موريا، کَکوريا کَرير
اوهان جي اداس جو، سونچو منجهه سرير
چڏائيندم چتو چئي، عالم جا امير
اچي ڪَڍهون قيد مان دولهه دستگير!
پيرن سندا پير، ميڙ منهنجا سُپرين.

بهار جي مند ۾ پرينِ جي واپس ورڻ بابت لس ٻيلي جي شاعر شيخ ابراهيم جي ياٺيتي دوس محمد، مارئيءَ جي زباني بيت چيا ته:

— چيٽ ڦٽو وڻ موريا، پيرون تا پچن
پرين جي پرڏيهه ويا موتي شال اچن
ننگ پنهنجي نينهن جو من سائين سجاڻن
ڦوڙائي فراق جي شل ڪوڪ نه پوي ڪن
مونکي شال ملن، دلبر پنهنجي ديس ۾.
— چيٽ ڦٽو وڻ موريا، ڏاڙهُن ڪيا ڏار
دلبر اچي ديس ۾ سگهي لهج سنڀار
اوهان جي ارواح کي آهي پلپل منجهه پچار
ساري سپ جمار، گڏ گذاريون ڏينهڙا.
— چيٽ ڦٽو وڻ موريا، ترن تڏي هير
هٿن سَرتيُون سيليا، پينِ پاڪ پَنير
ڪڍ بنديائي بند مان دوس محمد چئي دلگير
پيرن سندا پير، موکي مارن ميليين.

ڪڇهري ناڙِي

اي سڄاڻَ! هي ناڙِيءَ جي رهاڻ آهي جنهن ۾ ناڙي ۽ ناڙيوالن (ناڙي وازن) جي ڳالهه هلندي. ناڙي، سنڌ جي سِري جي ساڄي پاسري آهي جيڪا سِبي کان شروع ٿي جيڪب آباد ضلعي جي اتر- اولهه کان ڦري ٿي. ناڙيءَ جو سڄو ملڪ وس تي آهي: مينهن وسن ۽ نيون وهن ته ناڙي آباد ٿئي. راقم ناڙيءَ جي حدن پاڳن کي سمجهڻ لاءِ ڪشالا ڪيا ۽ ١٩٦٠ع کان وٺي ناڙيءَ ۾ جدا جدا جاين تي ڪچهريون ڪيون. آخري وڏو سفر مهيني نومبر ١٩٩٦ع ۾ ٿيو. مرحوم مير شاهنواز خان شهلياڻي جمالي (محراب پور) جيڪو وڏو اديب ۽ علم دوست هو تنهن جي مهرباني ۽ ميزباني سان ناڙيءَ کي پوريءَ طرح سمجهڻ جو موقعو مليو ۽ جيڪي مون سمجهيوسو اي سياڻا سڻ ته تو کي سڻايان.

ڄاڻ ته ناڙِي (نالِي) نالو هڪ نديءَ جو آهي جيڪا سبي شهر جي اتر- اولهندان ڏکڻ ڏي وهي ٿي. اهو سڄو ملڪ جتي ناڙي ندي جو پاڻي ويو ان کي اڳاٽي وقت کان ناڙي سڏيائون. بعد ۾ چڱي سياءَ خاطر، شهر 'ڀاڳ' جو نالو ڳنڍي 'ڀاڳ ناڙي' سڏيائون.

مٿان سبي کان وٺي جيڪب آباد ضلعي جي سرحد تائين ناڙيءَ جا ٽي مکيه ڀاڱا آهن: هڪ مٿين 'بالا ناڙي'، مِنڙي کان ڊنگڙو تائين: ٻي درمياني (وچين) ناڙي، ڊنگڙو کان ڇڪڙ ستيشن تائين جنهن ۾ ڀاڳ وارو علائقو شامل آهي: ۽ ان کان پوءِ زيرين (هيٺين) ناڙي، جنهن ۾ 'مولوي' ۽ طنبُو وارو علائقو اچي وڃي ٿو. مٿان ان سڄي ملڪ کي ٻه نديون سيراب ڪن ٿيون: هڪ ناڙي ٻي بولان. اهي ٻئي وڏيون نديون آهن. مٿين ڀاڱي ۾ ٻارهن ئي مهينا انهن ۾ پاڻي هلي. اپرندان 'لهڙي' واري نئن جو پاڻي به ناڙي ۾ اچي ٿو. انهن ۽ ٻين نئن نالن جو پاڻي ان سڄي ملڪ کي ريلي ڇيلي ڏکڻ ۾ اچي ڪير ٿر واهه سان لڳي ٿو. اڳتي شهدادڪوٽ کان باريچن واري علائقي مان، پوءِ غيبي ديري کان ۽ اڳتي فريد آباد ۽ ماڏو وٽان اولهه منڇر ڏانهن رخ رکي ٿو. ماڏو کان اتر- اولهه هڪ نئين جو نالو 'آخر- ناڙي' آهي جنهن کي اهو نالو شايد انهيءَ ڪري ڏنائون جو

اها ڇڻ ناڙي جي پاڻيءَ جي آخري حد آهي.
مٿان ناڙي ۽ بولان جو پاڻي 'سَچو شهر' وٽ گڏجي ٿو. پوءِ اتان نندين وڏين نين نالن جو پاڻي شهر جلال خان ڏانهن منهن ڪري ٿو. اتي جي ڪنهن سگهڙ آکاڻو چيو تہ:

'نديون سپ نواڻ، جهوڪان جلال خان ۾'

يعني سيني ندين نيُن جون جهوڪون (منزلون) جلال خان ۾ آهن. جلال خان مغيري بلوچن جو شهر آهي جيڪو سندن وڏي سردار جلال خان ٻڌايو. هن وقت (١٩٩٦ع) بہ مغيري سردار جو نالو جلال خان آهي. سچو شهر کان هيٺ اهو پاڻي جدا جدا نالن ۽ پورن ۾ هيٺ وهي ٿو جنهن تہ باغ، هِينگڻ، قُبُوليو: مٿان ايندڙ 'شَرڪل' پوروهيٺ 'قبوليو' سڏجي ٿو جيڪو 'طنبو' جي ايرندان مَٿي ٿو.
ڀاڳ ناڙيءَ جا هيٺيان شهر جيڪي راقم ڏٺا.

● **شهر ڀاڳ.** وچين ناڙي جو مکيہ شهر آهي. اڳ خان قلات جو هڪ اهم انتظامي شهر هو. ٢٦ نومبر ١٩٩٦ع تي شهر ڀاڳ ڪي ڏسڻ جو موقعو مليو. شهر جي بازار پر رونق، ۽ واپار جي چلتي ۽ ڇهڇٽي وارو شهر آهي جنهن کي پاڻي ١٢-١٣ ميل اتر- اولهہ طرفان 'سَني جي شهر' کان نلن وسيلي پهچي ٿو. خان قلات جي حڪمراني وقت شهر ۾ وڏا تلاءَ هئا. شهر ۾ هاءِ اسڪول آهي جنهن جو وڏو سهڻو حاطو آهي. ڏکڻ طرف خان قلات جي ڪنهن صاحبزادي غلام مصطفيٰ خان جي مرقد وارو ڊگهو قبو آهي. هي شهر ڪنهن دور ۾ ديني علم جو مرڪز هو ۽ هتي وڏا عالم پيدا ٿيا. شهر جي قاضين جو وڏو ملا جيوڻ هو. قاضي عزيزالله ويهين صدي جي نصف اول ۾ ناميارو عالم هو. سندس فرزند قاضي حبيب الله، سنہ ١٩٥٣ع ۾ قضا تان استعفا ڏيئي دارالعلوم قائم ڪيو جيڪو سندس رهبري هيٺ هلي رهيو آهي. قاضي صاحب جي عمر ستر سال ڪن، نوراني چهرو، متواضع ۽ مهربان. ساڻس علمي ادبي گفتگو ٿي. مدرسي جي اڳين عمارت جي سامهون اتر طرف سردار يارمحمد خان رند نئين عمارت جوڙائي آهي ۽ مدرسي جي فروغ خاطر هو تي پيرا مدرسي ۾ آيو آهي. قاضي حبيب الله صاحب جو فرزند محمد انور هن وقت مستونگ ۾ قاضي آهي. خان قلات جي دفتر خاني جي رڪارڊ جي آڌار تي، هن 'ذڪِري' فرقي بابت

ڪتاب لکيو آهي. تيرهين صدي هجري جي آخر ۾، شهر ڀاڳ ۾ هڪ وڏو عالم ۽ صوفي بزرگ عبدالوهاب ٿي گذريو جنهن حديث جي ڪتاب مشڪواة المصابيح جي مشڪل لغات جي حل لاءِ 'خلاصة البيان' نالي ڪتاب لکيو. هي قلمي ڪتاب راقم ڏٺو. جنهن جي آخر ۾ لکيل عبارت:

> فيقول الصوفي عبدالوهاب ابن سيد عيسيٰ الناصري جيلاني ساڪن بهاگ بلوشستان انه لما ڪان ... بعض ڪلمات مشڪواه المصابيح المشققره ..... فتحتها بمفاتيح البيان طالباً ان الله ... فسميت هذه الشرح بخلاصة البيان.

● **شهر سَني.** قلات جي خان عبدالله خان ۽ ميان نورمحمد جي وچ ۾ جيڪا جنگ لڳي، ان بابت معلوم ٿيو ته شهر سَني ڪان نَوَ (٩) ميل ڪن اتر- اوڀر طرف واري ماڳ تي لڳي، جنهن کي پوءِ خانپور سڏيو ويو. هن وقت (١٩٩٦ع) ڪنڊر آهي. سني شهر، جتوئي بلوچن جو علائقو آهي.

● **فتحپور قديم.** هي شهر مشهور سردار مير چاڪرخان رند جو مرڪزي شهر هو. انگريزن جي آمد وقت اجان آباد هو. ان جا آثار شهر ڀاڳ ڪان ڏکڻ- اولهه طرف آهن. (وڌيڪ تحقيق ڪرڻي).

● **شورڻ، گاجان، گنداوا** تاريخي شهر آهن جيڪي نازيءَ جي اولهه طرفان جبلن جي ڪنڌيءَ لڳ آهن. انهن جي زمين کي جبلن جي چشمن جو پاڻي آباد ڪري ٿو، انهيءَ ڪري اها زمين نازي ۾ شامل ناهي. گنداوا کي مُولهه جو پاڻي آباد ڪري ٿو. اوائلي اسلامي تاريخ ۾ 'گنداوا' جو نالو 'قَندا بيل' آيو آهي. گنداوا ڪان هڪ واٽ قلات ۽ ٻي خضدار وڃي ٿي. گنداوا ڪان گاجڻ، قاضي اسماعيل، سُڪليجي، آري سَر ۽ پوءِ خراسان يعني قلات. گنداوا ڪان پير ڇِتو، نَوَ لنگهه (مولهه جي پاڻيءَ جا)، ڪُونهُون، هَتاجِي، جانءِ، پاڻي واند، خَزانَ جتان ٻه واٽون: هڪ ڪَرخ ڏانهن ٻي خضدار ڏانهن. گنداوا شهر جي دڪانن تي راقم خوشبوءِ دار چانور ڏٺا جيڪي جابلو ڀاڱي ۾ مُولهه جي پاڻي تي ٿين ٿا. جامع مسجد جي پيش امام، قلندر صفت انسان مولوي رِڏ جو کي گهڙيون ديدار ٿيو. خاص ڳولا سان، قاضي نورمحمد بابت معلوم ٿيو ته ڪَلواڙ قبيلي جو هو، سندس پٽ ابوالخير جنهن کي ٽي نياڻيون ٿيون. قاضي نورمحمد، 'پاڻي پٽ'

واري لڙائيءَ (١٧٦٨ع) ۾ قلات جي خان نصيرخان سان گڏ هو ۽ ڪتاب جنگ نامو لکيائين. ان تاريخي ڪتاب لاءِ راقم جڏهن اسلام آباد ۾ تاريخي اداري جو ڊائريڪٽر هو تڏهن بلوچستان يونيورسٽي کي گرانٽ ڏياري ۽ هي ڪتاب نئين سر شايع ٿيو. ١٠- جنوري ١٩٧٨ع ۾ جڏهن راقم گندارا ۾ پچا ڪئي تڏهن قاضي نورمحمد جي نياڻين جي اولاد مان هڪ جوان مڙس مليو جيڪو اڻ پڙهيل هو.

● **فتحپور (نئين).** هيءَ صوفي رڪيل شاهه جو شهر آهي. هن فتحپور جي زمين توڙي ان سان لاڳو نوشهره جي زمين کي مُولهه جو پاڻي آباد ڪري ٿو.

● **مولوي'**، زيرين ناڙي، يعني 'هيٺين ڏاڪٽي ناڙي' جو هڪ مکيه شهر آهي. پهريون شهر اتر طرف هو جيڪو مولوي يارمحمد ماڇي ٻڌايو. ان بعد هاڻوڪو شهر مولوي سعد الله ماڇي ۽ پاڻرن ٻڌايو.

● **ميرپور بيبي واري.** هي به 'زيرين ناڙي' جو ٻيو مکيه شهر آهي.

● **مَٽُ.** هي زيرين ناڙي ۾ ٻُڏن جو وڏو شهر آهي. ميرپور کان ڏهه ميل اتر ۽ گنداوا کان ويهه ميل ڪن اوير واقع آهي. ڊسمبر ١٩٦٨ع ۾ جڏهن راقم اهو پاڳو ڏٺو تڏهن مٽ شهر جو رئيس حضوربخش هو.

● **پير ڪَلو.** شهر مولوي کان ڏکڻ 'پير ڪَلو' جي مزار زيارتگاهه آهي، جتي مجاور رهن ۽ ٻيا زيارتي اچن وڃن، پر شهر ڪونهي.

● **آباد.** پير ڪلو کان ڏکڻ اولهه 'آباد' جو شهر، مگسين جي علائقي جو پهريون وڏو شهر آهي.

● **شهر هاشم ٻُڏ.** هي شهر 'پير ڪَلو ۽ شهر 'آباد' کان ڏکڻ طرف آهن. هن وقت (١٩٦٨ع) شهر هاشم ٻڏ وارو ٻُڏن جو علائقو اندازاً ڏهه ميل اتر- ڏکڻ ۽ پنج ميل اولهه- اوير تي آهي.

● **شهر گولا.** اهو هاشم ٻڏ کان اولهه طرف آهي. گولا بلوچ آهن. انگريزن جي دور ۾ گولن هي پاڳو ٻُڏن کان خريد ڪيو.

● **شهر طنبو.** عمراڻين بلوچن جي علائقو جو مکيه تاريخي شهر آهي.

ناڙي ۾ گهٽي حد تائين سرائڪي ۽ بلوچي زبانون رائج آهن. سنڌي ڳالهائيندڙ قبيلن ۾ ٻرڙا، ابڙا، جکرا، ڪاڪيپوتا، ڏيٿا ، راهوجا، مُنگراڻي (منگر جي شهر

جا) ۽ ڪڪراٽي اچي وڃن ٿا. اهي سڀ چوندا ته اسين ’آبڙ‘ ۾ آهيون. لاڙڪاڻي طرف ڪڇرين ۾ به مٿين پيڙهيءَ وارو نالو ’سما‘ بدران ’آبڙ‘ ٻڌو ويو جنهن مان گمان نڪري ٿو ته ’آبڙ‘ جي حيثيت ’سمي‘ کان جدا آهي.
هيٺ ناڙي جي چئن مشهور تاريخي قبيلن بابت ڪيل تحقيق مختصر طور بيان ڪجي ٿي.

ٻُڌ قبيلو.

ٻُڌ قبيلو ناڙيءَ جي آڳاٽن قبيلن مان آهي. ۽ گمان نڪري ٿو ته ’ٻُڌ‘ اصل ۾ چنا آهن. محمد بن قاسم جي فتح وقت سندن ٻُڌ علائقو موجود هو ۽ ان جو مکيه شهر قندابيل (گنداوا) هو. هيٺ سيوهڻ کان جيڪب آباد تائين ڪاڪا ۽ چنا راڄ هئا ۽ مٿي وچ ناڙي تائين ٻُڌ چنن جا راڄ هئا. ان وقت چنا اسلام ۾ آيا ۽ هڪ وڏي عرصي تائين هو مُولهه جا مالڪ رهيا ۽ پوءِ اندروني نا اتفاقي سبب مٽن زوال آيو:

چنا چوراسي راڄ، هئا مُولهه مَڱ- ڏٽي
جڏهن پيين پاڻ ۾ تڏ تيا ترارين ڪاڄ.

اوائلي اسلامي تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته مقامي ماڻهن دل سان اسلام قبوليو ۽ سندن اصلوڪا نالا قائم رهيا. ان جا ٻه وڏا مثال، سنڌ ۾ ’ٻانيڻ‘ قبيلو ۽ ناڙي ۾ ’ٻُڌ‘ قبيلو، جن جا نالا اڄان تائين هليا اچن. جيتوڻيڪ اهي اسلام کان اڳ جا آهن. ٻُڌ قبيلا اسلام کان اڳ ٻُڌ مذهب وارا هئا ۽ ٻُڌ نالو اڄان تائين هليو اچي.
هن وقت ٻُڌن جو مکيه شهر مَٽُ آهي، پر ناڙي کان ٻاهر سنڌ ۾ به ’ٻُڌ‘ قبيلي وارا موجود آهن. خيرپور ۽ لاڙڪاڻي ضلعن ۾ (وارهه طرف) ۽ ٻين ماڳن تي رهن ٿا. ناڙيءَ ۾ اڳ ٻُڌن جو علائقو وڏو هو، اولهه طرف جهل ۽ اوپر طرف ڪنڊو ۽ طنبو. ڪيرٿر واهه جي نڪرڻ وقت، وڏيري هاشم ٻڌ جي پٽ موسي اڳين سَنَد پيش ڪئي هئي جنهن ۾ ڏکڻ طرف ويندي چانڊيي جي حد تائين ٻڌن جو علائقو هو. پوءِ تڪرا ڪري ٻين قومن کي وڪٽي ڇڏيائون. ’مَٽُ‘ کان هيٺ ڏکڻ طرف ’هاشم ٻڌ جو شهر‘ آهي. ١٩- صدي جي آخر ۽ ٢٠- صدي جي شروع ۾ ٻڌن جو وڏيرو هاشم ٻڌ هو جيڪو ١٩١٥ع ڌاري ٻڌن ۽ ٻرڙن واري جنگ ۾

مارجي ويو. ٻڌن ۽ ٻرڙن جي انهيءَ جنگ جو تفصيلي احوال راقم ڪتاب 'جنگ ناما' ۾ ڏنو آهي، جتي ڏسڻ گهرجي. اسان هاشم ٻُڌ جي شهر ڪي وڃي ڏٺو جيڪو وس ۾ آباد ٿئي ٿو ۽ جنهن جون جايون پٿيون سلامت آهن. سگهڙ هوت خان صوبدار اڻي جمالي، سورهيه هاشم ڪي ساراهيو تہ:

هاشم شير شهيد ٿيو، رليو تولي امامن
هاشم جهڙا پُترا، مائون مر جڻن.

ماڇي ۽ جويا

مٿي بيان ٿي چڪو تہ ٻُڌن جو وڏو علائقو هو جيڪو ٽڪرا ٽڪرا ڪري وڪيائون. 'شهر مولوي' وارو علائقو ٻُڌن کان ماڇين ورتو ۽ ان کي آباد ڪيو. مولوي يارمحمد ماڇي شهر ٻڌايو جيڪو سندس نالي پويان 'مولوي' جي نالي سان سڏيو ويو. اصل شهر مٿي اتر طرف هو. پوءِ ٽن ماڇين ڀائرن مولوي عنايت الله، مولوي سعد الله ۽ مولوي عبدالعزيز هاڻوڪو شهر آباد ڪيو.

اهو علائقو خان قلات جي ڀاڳ ناڙي- گنجابہ محال ۾ داخل هو ۽ مير نصيرخان طرفان ماڇي قبيلي وارن کي مدامي طور سَند سان پڪو ٿي مليو. ميان نورمحمد جنگ ۾ فتح بعد جڏهن ڀاڳ ناڙي ۽ سڄي ڪَڇي واري ڀاڱي تي قبضو ڪيو تڏهن پنهنجي طاقت وڌائڻ لاءِ ماڇين ۽ ٻين جي اصل آبادي کي ٻي دخل ڪيائين. ان لاءِ ميان پنجاب مان جويا آندا جيڪي سندس خادم مستي فقير جويي جي پويان ميان جا مريد ٿيا هئا. جوين پوءِ ناڙي ۾ زور ورتو ۽ پڻ سنڌ ۾ پکڙيا. مستي فقير جويو ١١٦٩هه ۾ (ميان نورمحمد جي وفات کانپوءِ) فوت ٿيو ۽ کيس آدم شاهہ جي ٽڪري تي دفن ڪيو ويو. ميان نورمحمد 'ميانوالي طريقي' ۾ رک ۽ پرهيز جي دائري کي سوڙهو ڪيو ۽ ماڇين، موچين، مهاڻن ۽ ڪن ٻين اهڙن قبيلن کي ان دائري کان ٻاهر رکيو. جڏهن ميان نورمحمد پنجاب ۽ ملتان کان جويا ۽ لِيکي آندا ۽ ناڙي ۽ سنڌ ۾ وهاريا، تہ انهن کي سندس پٽ پرائي حاصل ٿي. ناڙي ۾ ماڇين واري علائقي تي جوين جو قبضو ٿيو.

٥ کان ٧ جنوري ١٩٧٧ع تائين شهر مولوي ۾ وڌيڪ تحقيق جي سلسلي ۾ راقم جون (مرحوم مير شاهنواز خان شاهليائي جي ميزباني ۽ مهرباني سان) ڪچهريون ٿيون جن ۾ وڌيڪ تحقيق ڪرڻ جو موقعو مليو. ارباب غلام قادر

جويي کان معلوم ٿيو ته اهو علائقو اصل ۾ ماڇين جو هو جن کان جوين ورتو ۽ پوءِ هنن ماڇين کان خان قلات واري اصل سَندَ به ورتي. اها سَنَد ارباب غلام قادر وٽ محفوظ هئي جنهن جو نقل هيٺ ڏجي ٿو:

حکم عالي شد آنکہ نائبان و کارداران وضابطان وعا ملان شاهي استقبال محال بهاگ ناري و گنجابہ بتوجهات خاطر عاطر عالي مستفاد (؟) بوده- بدانند درينوقت از روي شفقت و مهرباني زمين دشت موات غيرآباد ده مولوي محدود بحدود اربعہ هذا. حد شرقا آن ناله باغ وحد غربا آن ناله رونگه وحد شمالا آن پنج و هنہ يعني بَهنري ناله هذا و جنوبا آن پير کله سراني (؟) احيانا آباد نموده حواله فضيلت پناه ملا آدم و طاهر و خضر و طيب و قبول وکرم و صالح فرموده شد و بناء بَتائي غلات ابدي و هميشگي بقرار چهارم حصہ بلاخرچ. چنانچہ يک حصہ از سرکار عالي وسه حصه ازانها و حصہ گاه وکرب و کنده دوهي بقرار دهم رسد چنانچه يک حصہ از سرکار و نُهہ حصہ آبادگاران. وبتائي غلات ده خرچ بقرار هشتم حصه و از نجار وحجام و دايه و مهتائي بقرار پنحم ابدي مقرر سواي آن هشت خرمن رئيسي فراخور حال پيدايش و بتائي خرمنات رئيسي بلا خرچ بقرار ابدي بقرار هشتم حصه. چناچنه يک حصہ از سرکار عالي و وهفت حصه از آبادگاران. و وجوهات زمين داري چنانچہ دَهوياري بقرار سائر ناڙي و يک کلسه وجہ اربابي و نود جريب پروانگي مرزا بريد (؟) سرکار درباره نامبرده خان مرحمت و عنايت فرموده شد- بلا عُذر و اهمال رسانيده تعطل و انحراف نہ ورزند. بر کارکنان سرکار عالي لازم کہ اين تعليقچه رفيع عالي را سَنَد ابدي وهميشگي داانسته طلب تعليقچه مجدد نہ کنند. اندر اين باب تاکيد را هر.... (؟) بليغ دانستند و عهده شناسند. تحرير تاريخ چهارده محرم الحرام سنہ ١١٠۴

الله نعم الوکيل
حسبنا
نعم المولي و نعم النصير

سَنَد ۾ آيل ڪن نالن جي وضاحت. پير ڪله سَراني= جيئن ته ڍڪڻ لفظ 'سراني'

آهي ته وڌيڪ صحيح 'سَرحاني' ٿيندو يعني 'سرخاني' (سرخان جو پٽ). بلوچي زبان ۾ 'خان' کي 'حان' ڪري اچاريو ويو. اهڙو هيو بلوچڪو نالو 'پير حسن سَرحاني' آهي جيڪو حب ندي جي الهندين ڪناري تي 'مدينة الحڪمة' جي سامهون مدفون آهي. ناله رُونگه= رُونگهن وارو واه (رونگها ذات جا). پنج وهنه= پنج وَهڻ يا پنج واهه. سي هي: ١- مولوي سعد الله واهه، ٢- صابري واهه، ٣- رونگها واهه، ۴- خانواهه، ۽ ٥- راڄ واهه. بهنري= پِنَري جو شهر. جن شخصن جا نالا ڄاڻايل، اهي سڀ ماڇي قبيلي جا. ڪرب= ڪَرَٻ (گاهه ڪانن جو). ڪنده دوهي= ڪنبو ۽ ٻُري. دهوياري= ڏهو ياري حصو راڄ جو.

'ڏهوياري' حصي جي تخميني بابت تحقيق ڪندي معلوم ٿيو ته ناڙي ۾ قلات جي خانن واري وقت ۾ توڙي ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي قبضي واري وقت ۾، ان جي جنس طور سرڪاري بٽئي ٿيندي هئي جنهن ۾ 'ڏهوياري' حصو سرڪار جي حصي مان ملندو هو. مثال ته جيڪڏهن جملي جوئر ١٢ سئو مڻ ته ان جي بٽئي هن طرح: چوٿون حصو ٣ سئو مڻ سرڪار (خان) جو جنهن مان ڏهون حصو ٽيهه مڻ موٽي ملندو آبادارن ۽ ڪڙمين کي، جنهن جا وري چار حصا ٿيندا: هڪ حصو 'ڏهوياري' سيني ڪڙمين جو، هڪ حصو رئيس جو (ڪم سنڀاليندڙن ڪمدارن جو)، هڪ حصو اربابن (مالڪن) جو، ۽ هڪ حصو عام راڄ جو.

عُمراڻي بلوچ

وچين ۽ زيرين ناڙي (لڳ ٺعلقو اوسته محمد) کي ١۴- ١٥ صدي ڌاري گرگيجن بلوچن آباد ڪيو. ناڙي جي شهر طنبو جي چوڌاري سڄو علائقو عمرخان گرگيج جي اولاد عمراڻين جو آهي، جن بابت وڏي سڄاڻ پير مرد سگهڙ چنيسرخان عمراڻي (عمر اسي سال) هيٺين خبر ٻڌائي جنهن سان ١۴-١٥ جنوري ١٩٧٩ع تي شهر مولوي ۾ وڏي ڪچهري ٿي. چيائين ته: بالاچ، عمر، جيئند ۽ دودو چارئي ڀائر هئا. بالاچ بهادر ۽ شاعر هو. سندس شعر قديم بلوچي شاعري جو قيمتي سرمايو آهي. عمراڻي، عمر بن عالي گرگيج رند جو اولاد آهن جن جا پاڙا: نوتڪاڻي (هي پاڙو قوميت ۽ راڄ ۾ وڏو هو)، سوياڻي، سيتاڻي، پليـاڻي، ملغاڻي، پائنتاڻي، پرياڻي، بورياني. پوئين دور ۾ سرداري دلاور خان جي گهر ۾

آئي. "عمرخان پٽ عالي خان گرگيج، تنهن جو پٽ علي خان جنهن کي ٽي پٽ: دلاورخان، جڙنگوخان (جنهن کي چار پٽ: جن چار شهر ٻڌايا)، مصري خان (جنهن جو پٽ امام بخش خان جنهن جا چار پٽ جن چار شهر ٻڌايا). دلاور خان پهريائين 'ڪَنگ' شهر ٻڌايو ۽ پوءِ طنبو واري ماڳ تي آيو جتي پنهنجو طنبو هڻايائين. دلاورخان پوءِ پنهنجي زمين ائن پٽن ۾ ڀائٽين ۾ وراهي جن شهر ٻڌايا. سندس پٽن مان ڪتوريي خان شهر ڪُتُور ٻڌايو. ميرخان پنهنجي پٽ جي نالي سان شهر 'ڳڙهي رحمان' ٻڌايو. محراب خان، ڳڙهي جي مٿان شهر محراب پور ٻڌايو. فتح محمد خان پنهنجي پٽ نورمحمد جي نالي سان 'شهر نورو' ٻڌايو. ولي محمد خان شهر ايري (قبوليي ڪان اوڀر) ٻڌايو. منڌو خان شهر 'ديهه مازي' (ايري واري طرف) ٻڌايو. تاج محمد 'تاجپور' ٻڌايو. بالاچ خان 'بالاچ' ٻڌايو. ڪتوريي خان جو پٽ غلام علي خان جنهن جو پٽ دلاورخان (ننڍو) جنهن وڏي دلاور خان واري طنبو جي جاءِ تي شهر طنبو ٻڌايو. دلاور خان (وڏو) نادرشاهه جي وقت ۾ هو ۽ اها زمين کيس نادر شاهه ڏني. اڳ هي ملڪ محراب خان مستوئي جو هو. ڳڙهي خيري وارو ملڪ نواب خان گاڏهيءَ جو هو. ٻن ڀائرن مان 'خان دوران' پنهنجي زمين نياڻين کي وراهي ڏني ۽ سخي رَتي پنهنجي زمين ڀائرن کي وراهي ڏني.

'راقم اهي سڀ شهر نازي بابت تحقيق ڪندي ١٩٦٥-١٩٨٥ع واري عرصي ۾ ڏٺا جن مان ڪي غيرآباد هئا. طنبو هڪ وڏو شهر هو جنهن جون شاهي ديواريون پري ڪان شاندار صورت ۾ نظر آيون. محراب خان جي پٽ پيربخش خان جنهن طنبو شهر کي وڏايو سو بہ انگريزن ڪان اڳ ميرن جي دور ۾ تي گذريو.'

٥ ڪان ٧ جنوري ١٩٧٧ع تائين شهر مولوي ۾ رهڻ وقت راڳ جون محفلون ٿيون ۽ وڏي سنگت ساڻ هئي، ۽ ميزبان مهربان شاهنواز خان شاهلياڻي هو. ان وقت جا قلمبند ڪيل تاثرات هيٺ ڏجن ٿا.

"محمد نواز جويي يڪتاري ۽ ڪڙتالن تي ڪالهہ رات ۽ رات قافيون چيون. لئي ساڳي چيزل شاهه جي فقيرن جي ڳائڻ واري جنهن ۾ هن وقت فقير مولابخش عمراڻي، فقير غلام حيدر مڱڻهار، ۽ سيد دولت شاهه تعلقي جيڪب آباد جو (تيئي موتيل مڙس) سنا ڳائيندڙ آهن. انهن کي راقم پهريائين ڪوئيٽہ ۾

جناب چيزل شاهه جي قرب ڀرين محفلن ۾ ڏٺو. محمد نواز (ڀائيتو) ۽ ميرمحمد (چاچو) جويا ٻئي ويٺل مولوي، صوفي چيزل شاهه جا فقير آهن. محمد نواز تنگ ڪان منڊڙو، پر يڪتاري ڪي نه زڳو وڄائي، پر ساڳئي وقت نچائي ۽ ڪڏائي، ۽ پڻ ڪڙتالن ڪي وڏي رمز سان ڪڙڪائي. هيئيان ڪلام ڳايائين، وڏو رس لاتائين ۽ محفل ڪي مچايائين.

- ڪلام چيزل شاهه. ڪلام ۾ وڏو سوز، سندس پنهنجي حال جي ڳالهه:

جان جلي وئي جندڙي ساري، بره ڀيڙ مچ ٻاريو آ
بره ڀيڙ مچ ٻاريو آ، منهنجي ساه ڪي سورن ساڙيو آ
١- بره جا ڀڙڪا، ڪُنَ جي ڪڙڪا، عشق اويڙو آيو آ
لهرن لڙهندي ڪنڌي نه ڪائي، توڪل ترهي تاريو آ
٢- جان جلي وڏو سورن ساڙي، قول ازل انگ پاڙيو آ
سک، قرار، آرام نه ڪوئي، مان روئيندي رات گذاريو آ
٣- درد ڏکن ۾ جندڙي آهي، دردن دل کي آزاريو آ
چيزل عشق اصلي اِهڙو، سُولي سِر نيئي چاڙهيو آ

- ٻيو ڪلام

ٻُڌ سُورن جي ڪا پچار، ڏاڍي عشق آزاريو يار
ڪربل دي وچ قَتل ڪَرائي، سيئي هُيا سردار
ڏاڍي عشق آزاريو يار
اصلي عشق اڙانگو آهي، ڪيئن ڪَيَين سرڏار
ڏاڍي عشق آزاريو يار
صوفي سائين شاه عنايت، نيزي سر نروار
ڏاڍي عشق آزاريو يار
ڳجهه جون ڳلهيون ڪيان مان ڪنهن سان، اُلٽاٽي لسرار
ڏاڍي عشق آزاريو يار
سولي تي منصور چڙهائي، پاڙيئي سڀ اقرار
ڏاڍي عشق آزاريو يار

شمس الحق جي ڪَل ڪَلائِيءَ، تُنهنجا خوني خيال خمار
ڏاڍي عشق آزاريو يار
چيزل سودو سر جو آهي، ڪر سچو وڻج واپار
ڏاڍي عشق آزاريو يار

- چيزل شاهه جي ڪلامن ڪان پوءِ، هيٺيون ڪلام فيضل فقير لاشاري جو ڳايائون ۽ ڏاڍو رس لاتائون. فيضل فقير صوفي رکيل شاهه جو طالب هو، پاڻ وڏو سالڪ شاعر هو ۽ گهڻو ڪلام چيائين.

سِر سمجهه حقيقي حال وڃون- صاف صنم سڀ چال وڃون
١- ڪڏان عابد زاهد زهُد ڪَهُون- ڪڏان رند قلندر عُهد ڪهون
ڪڏان غوث قطب اَبدال وڃون
٢- ڪڏان گل ڦل زار نظار ڪهون- ڪڏان بر بحر بازار ڪهون
ڪڏان رڻ پٽ روه جبال وڃون
٣- ڪڏان مير امير وزير ڪهون- ڪڏان بيد برهمڻ پير ڪهون
ڪڏان صادق سوز فقير ڪهون- ڪڏان خاص اَغاني خيال وڃون
٤- ڪڏان رومي هون ڪڏان زنگي هون- ڪڏان زلف بنا ڪر جنگي هون
ڪڏان هر رنگ دي وچ رنگي هون، ڪڏان ڪيفي ڪيف ڪلال وڃون
٥- ڪڏان بحر محيط بيان ڪهون- ڪڏان خطري خوف زيان ڪهون
ڪڏان پاڪ صمد سبحان ڪهون- نهين فرق فيضل هڪ وال وڃون

هيءُ ڪلام جيئن محمدنواز چيو آهي تيئن لکيو ويو آهي. درستي جي ضرورت آهي.